

Person- historisk tidskrift



Utgiven av
Personhistoriska Samfundet

1985

Årgång 81 · Häfte 3–4

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska Samfundet genom dess sekreterare redaktören, docent Per Thullberg, Svenskt biografiskt lexikon, Box 34106, 100 26 Stockholm. Medlemsavgiften i samfundet är kr. 60:– per år + porto och betalas via inbetalningskort vilket kommer medlemmarna tillhanda i och med utsändandet av årgångens första häfte.

Redaktionsutskott: Docent Arne Losman (samfundets ordf.), docent Göran Dahlbäck och sekreteraren.

Vilket vapen förde bergsfogden Jöns Ingemarsson?

Av Anders Winroth

1965 utkom professor Bertil Boëthius' utmärkta bok *Kopparbergslagen* fram till 1570-talets genombrott. Den behandlar i synnerhet denna bergslags ekonomiska historia, men även personhistorien är väl tillgodosedd. En av de två släkttavlor som finns i bokens slut behandlar den bekanta svinhuvudsläkten (s. 573–577), från början av 1400-talet en av de dominerande släkterna i Kopparbergslagen. Boëthius uppger att släktens stamfader var en Lyder, vilken hade tre söner. Av dessa skulle Nils Lydersson ha blivit farfar till bergsfogden Jöns Ingemarsson (nämnd 1441–1449¹) och Jöns Lydersson far till bergmästaren Hans Jönsson och kyrkoherden i Hedemora Daniel Jönsson. De båda sistnämndas sigill finns bevarade och visar ett svinhuvud.² Jöns Ingemarssons sigill har inte varit känt, men också han har tillskrivits svinhuvudvapnet.³

I en kritisk granskning av denna släkttavla har emellertid fil. dr Hans Gillingstam underkänt släktens härledning från Lyder.⁴ Gillingstam visar nämligen att Lyders påstodde son Nils och dennes son Ingemar (Jöns Ingemarssons uppgivne far) inte kan påträffas i någon samtida handling. Lyders andre son Jöns nämnes utan patronymikon i den enda samtida handling han förekommer.⁵ Däremot kan hans tredje son Henrik Svinakula beläggas i flera brev.⁶ Ett av dem visar att Lyder Svinakula var hans far.⁷ Att Henrik inte hade några bröder vid namn Nils och Jöns torde, såsom Gillingstam har påpekat, framgå av ett donationsbrev utfärdat 1375 av hans mor Katarina Sverkersdot-



Jöns Ingemarssons sigill (RA perg. Stensta 26 juni 1446) visar att han förde två hjorthorn i skölden och två på hjälmen. Omskriften lyder: S' ionis ingemarson. (Foto: förf. efter avgjutning utförd i Riksarkivet.)

ter.⁸ Detta nämner nämligen samtycke blott av Henrik och hans svåger Johan Håkansson (två nedvända sparrar⁹). Henrik och Lyder Svinakula förde visserligen samma vapen som bröderna Hans och Daniel Jönsson, men det finns i övrigt ingen som helst anknytning dem emellan.¹⁰

Boëthius har i sitt svar till Gillingstam förklarat att han till stor del byggt sin släkttavla på de "Genealogiska tabeller" som bergsfiskalen Carl Gustaf Kröningsvärd 1853 publicerade som bilaga till sitt urkundsverk *Diplomatarium Dalecarlicum*.¹¹ Det är i dessa tabeller som den ovan relaterade uppgiften om Jöns Ingemarssons fädernehärstamning veterligen förekommer första gången.¹² Redan Johan Peringskiöld har dock i sin "ättebok" angivit en liknande genealogi, enligt vilken Jöns' far "Ingemar

Swinhufwud" var son till Lyder Svinakulas påstådde son Jöns.¹³

Peringskiölds strävan att knyta Jöns Ingemarsson till svinhuvudsläkten och Lyder Svinakula beror tydligen på att Jöns ansågs föra ett svinhuvud i vapnet. Han tillskrives detta vapen tidigast i ett par av Per Månsson Utters släktböcker,¹⁴ varifrån uppgiften har flutit in i litteraturen.⁴ Eftersom inget exemplar av Jöns Ingemarssons sigill har varit känt för forskningen har den inte ifrågasatts förrän Hans Gilliingstam i sin granskning av Boëthius' släkttavla tog upp Jöns' vapenföring till diskussion. Han visar nämligen att Utter på ett ställe¹⁵ tillskriver Jöns ett vapen med två hjorthorn – samma vapen som hans morfar förde (se nedan) –, och att det inte finns något, förutom Utters uppgifter, som tyder på att Jöns förde svinhuvudvapnet.

Vilket vapen Jöns Ingemarsson förde kan emellertid nu bevisas tack vare ett arkivfynd. Vid ett för litteraturen okänt pergamentsbrev i riksarkivet daterat Stensta den 26 juni 1446 finns nämligen hans sigill bevarat, och det visar två hjorthorn i skölden och två på hjälmen (se bilden). Även fil. dr Karl Henrik Karlsson har observerat detta sigill, men han offentliggjorde aldrig upptäckten och hans notis därom i "Biografiska anteckningar för medeltiden" (Riddarhusets arkiv) har inte uppmärksamrats av senare forskare.

Jöns Ingemarsson har uppenbarligen upptagit sitt vapen från mödern, ty hans mor¹⁶ Apollonia Jönsdotter var dotter¹⁷ till dalafogden m. m. Jösse Finnsson (död tidigast 1424¹⁸ och senast 1427¹⁹), som förde just två hjorthorn i vapnet²⁰. I sin tur förmedlade Jöns vapnet vidare till sin dotter²¹ Birgittas ättlingar. Hon blev nämligen stammoder för ätten Hiort af Ornäs, vars äldsta generationer använde hjorthornsvapnet.²²

Varför innehåller då Utters släktböcker två olika uppgifter om Jöns Ingemarssons vapen? En närmare granskning av de släkttavlor i vilka han uppträder kan må-

hända ge en fingervisning om orsaken. På tre ställen tillskrives han svinhuvudvapnet, nämligen i Utters *Collectanea Genealogica* och hans vapenbok.¹⁴ De två beläggen i *Collectanea* är särskilt intressanta eftersom Utter där först har tecknat två hjorthorn, vilka han senare har strukit över och istället ritat ett svinhuvud. Båda dessa släkttavlor visar (liksom den i vapenboken) att Anders Larssons (Lillie af Ökna) hustru var dotter till Jöns. Denna filiation finns redan hos Rasmus Ludvigsson,²³ men denne uppger på ett annat ställe att hon var dotter till Hinse Jönsson av svinhuvudsläkten.²⁴ Hans Gilliingstam har gjort troligt att den senare uppgiften är den riktiga, eftersom den har ett visst stöd i samtida urkunder.²⁵ Man kan tänka sig att Utters felaktiga uppfattning om Jöns' vapen uppkommit genom att han har skrivit av den ena, oriktiga släktledningen ur någon av Rasmus' släktböcker och kompletterat den med en uppgift om Jöns' vapen, alltså hjorthornen. Senare har han någonstans observerat att Anders Larssons hustru tillhörde en släkt med svinhuvudet i vapnet. Eftersom Utter trodde att hon var dotter till Jöns Ingemarsson förleddes han att tro att hans tidigare vapenuppgift var felaktig. Han ändrade då hjorthornen till ett svinhuvud och vilseledde på så sätt efterföljande genealoger att konstruera ett släktsamband mellan Jöns Ingemarsson och svinhuvudsläkten.²⁶

¹ Svenska medeltidsreger. Förteckning över urkunder till Sveriges historia 1434–1441, utg. av Sven Tunberg genom Bo Enander, Kjell Kumlien, Ragnar Svanström. Stockholm 1937 (Citeras SMR), nr 1450; *Diplomatarium Dalecarlicum*. Urkunder rörande landskapet Dalarne, utg. af C. G. Kröningssvärd och J. Lidén. Stockholm och Falun 1842–1853 (Citeras DDal), nr 105.

² RA perg. 19/1 1434 (DDal nr 865, SMR nr 11) respektive 11/2 1427 (DDal 863). Avbildning av de båda sigillerna i Boëthius, *Kopparbergslagen* ..., s. 35 och av blott Daniels sigill i Gunnar Ekström, *Västerås stifts herdaminne*, I: 2, Västerås 1949, s. 584. Framställningen rörande dem och deras släkt i Jan Raneke, *Svenska medeltidsvapen*. Lund 1982–1985, s. 324, är missvisande.

³ Anders Ant. von Stierman, *Swea och Götha Höfdinga-Minne*, 1. 2:a upplagan, Stockholm 1836, s. 83; DDal, Supplement: *Genealogiska*

tabeller, nr XLII; Gustaf Elgenstierna, Den introducerade svenska adelns ättartavlor. Stockholm 1925–1936, 4, s. 668; Raneke, a. a., s. 324. Uppgiften finns dessutom i en mängd såväl tryckta som otryckta lokal- och släkthistoriska verk.

⁴ Hans Gillingstam, Svinhuvud och Svinakula. (Personhistorisk tidskrift, 64 (1966), s. 3–7.)

⁵ DDal nr 47.

⁶ Svenska riks-archivets pergamentsbref från och med år 1351. Stockholm 1866–1872 (Citeras RPB), nr 838, 1150, 1330, 1371, 1372, 1466, 1597, 1598; DDal nr 962, 963, 964; UUB perg. 11/1 1370.

⁷ RPB nr 1330.

⁸ RPB nr 1150.

⁹ Jfr Raneke, a. a., s. 135.

¹⁰ Bror Emil Hildebrand, Svenska sigiller från medeltiden. Stockholm 1862–1867, serie 3, nr 501 (Lyder); DDal nr 962 och 963 (Henrik); jfr Raneke, a. a., s. 323. Släkten Svinakula ägde jord i Östergötland, Småland, Närke och Karelen (DDal nr 962 och 963, RPB nr 838 och 1683, DDal 964 respektive Diplomatarium Suecanum. Svenskt Diplomatarium. Stockholm 1829–, nr 6640), medan Daniel Jönsson inte kan beläggas ha ägt jord annorstädes än i Kopparbergslagen (Ekström, a. a., s. 584). Om Hans Jönssons jord-innehav är inget känt. Om släkten Svinakula, se Sven Bankeström, Från flydda tidens Kristdala och Tunalän. Vadstena 1982, s. 27 och 36.

¹¹ Bertil Boëthius, Svinhuvud och Svinakula. Fortsatt diskussion. (Personhistorisk tidskrift, 64 (1966), s. 120–123.)

¹² Tabell XLII.

¹³ Peringskiölds genealogier, Ridarhusets arkiv. I Carl Ludvig von Schantz' genealogiska samlingar i samma arkiv anges däremot att Jöns Ingemarssons farfar var Henrik Svinakula. (Påpekande av stud. Torsten Berglund, Nacka.) Detta beror tydligen på att von Schantz miss-tolkat Peringskiölds på denna punkt något oklara släkttavla. Kröningssvärd har enligt förkortningslistan till sina Genealogiska tabeller använt både Peringskiölds och von Schantz' samlingar. Varför han inte har följt någon av föregångarnas genealogier, utan istället fritt uppfunnit en Nils Lydersson som Jöns' farfar, är oklart.

¹⁴ Genealogica 41, f. 99v. och 103r., RA; X 4, f. 60r., UUB.

¹⁵ Genealogica 41, f. 95v., RA.

¹⁶ RA perg. 26/6 1446 i jämförelse med DDal nr 266.

¹⁷ DDal nr 866 (SMR nr 622).

¹⁸ RA perg. 23/11 1424.

¹⁹ RA perg. 28/6 1427.

²⁰ Se till exempel sigill vid RA perg. 17/7 1389 (DDal nr 921), avbildat i Boëthius, Kopparbergslagen ..., s. 33; jfr Raneke, a. a., s. 271.

²¹ Skoklostersamlingen I, fol. vol. 57 (E 8676), f. 193r. (jfr f. 315r.), RA. Denna handskrift är en 1600-talsavskrift av Rasmus Ludvigssons största släktbok, som sannolikt förstördes vid Stockholms slotts brand 1697. Se Hans Gillingstam, De svenska släktböckerna före Rasmus Ludvigsson, s. 213. (Släkt och hävd 1951.) och densamme, Ha några av medeltidsätterna med en sparre i vapnet gemensamt ursprung?, s. 272, not 4. (Släkt och hävd 1953.). Att Rasmus' släktledning här är riktig styrkes av att Johan i Stråtenbo, som på f. 315r. uppges vara gift med Birgitta, på lagmans-ting 1487 gör anspråk på en del i gården Främby, vilken var hans hustrus fäderne. Jöns Ingemarssons syster (DDal nr 594) Agneta och hennes man Vilken Olsson, vilka då ägde gården, tillbakavisar kravet med stöd av tre brev (varav två kan identifieras som DDal nr 100 och 266) om det skifte som Jöns' och Agnetas mor Apollonia Jönsdotter hade gjort mellan sina barn, varvid Främby tillfallit Agneta (DDal nr 139). Enligt DDal nr 307 hette Johans i Stråtenbo hustru Birgitta.

²² DDal nr 419, 423 och 427; jfr Elgenstierna, a. a., 3, s. 607, och Raneke, a. a., s. 275.

²³ Skoklostersamlingen I, fol. vol. 57 (E 8676), f. 193, RA.

²⁴ Ibidem, f. 314. Uppgiften finns även i en släkttavla i Genealogica 62, fascikeln "Släktanteckningar 1500-talet", RA. Denna släkttavla tycks vara författad under 1500-talets senare hälft oberoende av Rasmus Ludvigsson. (Påpekande av stud. Torsten Berglund, Nacka.)

²⁵ Gillingstam, Svinhuvud och Svinakula, s. 4; se Boëthius, Kopparbergslagen ..., s. 42f.

²⁶ Om Utters arbetssätt se Holger Rosman, Rasmus Ludvigsson som genealog. Uppsala 1897, särskilt s. 140.

Konung Gustav I:s som barn avlidna söner Karl och Sten

Av Hans Gillingstam

I sjätte bandet av Victor Örnbergs anonyma uppslagsverk Svenska ättartal publicerades 1890 en genealogi över "Kungliga Wasaätten". Där uppges (s. 8) utan källhänvisningar, att konung Gustav I i sitt andra äkten-skap – med Margareta Eriksdotter (Leijonhufvud) – förutom de kända sönerna Johan III, hertig Magnus och Karl IX samt fem döttrar även skall ha haft två tidigt avlidna söner vid namn Karl och Sten. Den förre skall enligt Örnberg ha varit född 1544 i Linköping och dött där samma år. Den senare skall enligt samme författare ha fötts 1546 i Stockholm och dött 1549 i Linköping. Samma uppgifter går igen i kompilationen om "Vasa-ätten" i Erik C:son Swartz' 1930 tryckta arbete *Genealogia Gothica* (s. 150), där dock tillagts, att båda begravdes i Linköping. Tilläggen torde återgå på Schering Rosenhanes 1789 publicerade verk *Svea-rikes konunga-längd* (s. 48), som förekommer i Swartz' källförteckning (s. 174).

Före Rosenhane finns dessa uppgifter 1745 i de släkttavlor som inleder Anders Anton von Stiernmans edition av *Ægidius Girs' Konung Johan den III:s Chronika*. Där är emellertid framställningen om Karl utförligare. Enligt Stiernman skall han ha varit född påskaftonen 1544 och blivit begravd i Linköpings domkyrka den 20 juni samma år, varjämte tillfogas: "Om des begrafnings Ceremonier se 1544 års Registratur pag. 198". Om man slår upp denna sida i riksregistraturet, finner man "Cæremoniæ sepulturæ in sepulturam Ducis Caroli" med specificerade uppgifter om hur det gick till vid denna begravning.

Att den lille Karl skulle ha fötts på påskaftonen framgår emellertid ej av riksregistraturet. Det torde Stiernman ha hämtat från den 1718 tryckta publikationen *Chronicon genealogicum*, i vilken Johan Peringskiöld utgivit vadstenaabedissan Anna Fickesdotters (Bülow) genealogiska uppteckningar samt anteckningar av hennes systerdotterson marsken Lars Siggesson (Sparre) och dennes son, den i Linköping 1600 avrättade Erik Sparre. Där finns nämligen (s. 42) en notis av Lars Siggesson om att drottning Margareta på påskaftonen födde en son vid namn Karl, som döptes och "blev strax död".

Lars Siggessons anteckning, som Peringskiöld publicerat efter handskriften B 6, f. 200, i riksarkivet¹, stämmer emellertid i fle-

¹ Av intresse är, att dessa originalanteckningar av Lars Siggesson också innehåller en uppgift, att den lille Karls mor, drottning Margareta, dog "tisdag näst äfter Bartolomej j mällin et oc tw vm natten" 1551 (*Chronicon genealogicum*, s. 48, efter B 8, f. 203 v), dvs. den 25 augusti, alltså ej den 26 augusti, såsom vanligen uppges (se t. ex. A. Lewenhaupt, *Biografiska data rörande Vasahuset*, HT 1900, s. 166). Av utdrag ur utgångna skrivelser framgår, att hon 24 augusti uppgavs vara "mäkta svag", och att dödsfallet tillkännagavs i brev till bl. a. ärkebiskopen den 26 augusti (Konung Gustaf den förstes registratur, 22, 1904, s. 308). Sannolikt är det detta tillkännagivande som ligger till grund för den traditionella uppgiften om när hon dog. Även drottningens bror Sten Eriksson (Leijonhufvud) uppger, att hon dog den 26 augusti, och preciserar tidpunkten till "när klockan var mellan 2 och 3" (HH 20, 1905, s. 161), men det är ovisst när den först 1568 avlidne Sten Erikssons endast i avskrift föreliggande uppteckningar utredigerats. Lars Siggessons anteckning måste ha tillkommit kort efter drottningens död, ty han dog redan 1554.

ra andra detaljer ej med riksregistraturet och Stiernmans notis. Den avslutas nämligen med en uppgift, att den lille Karl "vart begraui[n] paa Graamunkeholm i kloster", och den avser ej påskaftonen 1544 utan påskaftonen 24 april 1546. Stiernman har tydligen antingen förbisett detta eller ansett riksregistraturet vara en säkrare källa än Lars Siggeßons uppteckning.

Om man närmare granskar riksregistraturets uppgifter om Karls begravning, finner man emellertid, att de ej innehåller någon datering. Stiernmans uppgift, att denna begravning ägde rum i Linköpings domkyrka den 20 juni 1544, vilar på att de omgivande breven i riksregistraturet är daterade i Linköping denna dag. Samma slutsats har gett upphov till den moderna registraturutgåvans (16, 1895, s. 409) rubricering "Linköping omkring den 20 Junii". Registraturutgivaren Victor Granlund har tydligen ej beaktat, att registraturen tillkommit genom att de obundna kungliga koncepten avskrivits, ofta flera år efteråt². Det förefaller sålunda klart, att det är Lars Siggeßons uppgifter som är de pålitligare. Den lille kungasonen Karl föddes och dog 1546, och det odaterade manuskriptet om ceremonierna vid hans begravning har av misstag hamnat bland de kungliga koncepten från år 1544 och råkat bli avskrivet tillsammans med dem. Att dödsåret var 1546 framgår också av ett utkast till gravstensinskriftion av konungens kansliskrivare Rasmus Ludvigssons hand under rubriken "In Monasterio fratrum Minorum Stockholmense" i Fb 2, f 7 v, KB.

Som ett kuriosum kan i sammanhanget nämnas, att rester av en barnsvepning påträffades vid en undersökning av Gustav I:s förfäders grav i Riddarholmskyrkan 1815 och då förmodades härröra från hans son Karl. De togs som souvenir av den närvarande A. L. Stierneld och nämns i 1835 års tryckta katalog över dennes samlingar³.

Det var sålunda Karl och inte Sten som föddes 1546. Den äldsta uppgift jag funnit om Sten föreligger i ett med Rasmus Lud-

vigssons handstil skrivet utkast till gravstensinskriftion under rubriken "In Ecclesia Cathedrali Lincopense" i Fb 2, f. 7. KB. Han nämnes också i en endast i avskrifter från 1600-talet känd uppräknings av Gustav I:s barn, som återgår på Rasmus Ludvigsson⁴. Enligt Johannes Messenius' 1611 tryckta arbete Tumbæ (s. 48 f.) begravdes han i Linköpings domkyrka tillsammans med sin mormor, Erik Abrahamssons (Leijonhufvud) änka Ebba Eriksdotter (Vasa), som enligt sin son Sten Eriksson dog 22 november 1549 och enligt Lars Siggeßon begravdes den 30 i samma månad⁵. Varifrån Stiernman fått uppgiften, att han skulle ha varit född 1546, har jag ej lyckats utreda. Mormoderns gravmonument av täljsten och kolmårdsmarmor, som ända till 1812 var placerat till vänster om högaltaret i Linköpings domkyrka⁶, saknade redan från början inskriftion⁷, varför där ej kan ha funnits någon uppgift om den lille kungasonens födelseår. Hans syskon föddes 20 december 1537, 6 juni 1539, 6 november 1540, 25 juli 1542, 19 juni 1545, 24 april 1546, 29 oktober 1547, 5 april 1549 och 4 oktober 1550, och ingen uppgift föreligger om att något av dem varit tvilling. Varje försök att datera Stens födelse måste bli en gissning, om ej ytterligare källuppgifter skulle påträffas.

² E. Nygrens företal till Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer, 2 (1932), s. IV ff., som påpekar, att vissa registraturvolymerna från Gustav I:s tid skrivits först i början av 1600-talet. Jfr även G. Nilzén, När adlades Carl Linnaeus? (PHT 1981), s. 122, not 12.

³ M. Olsson, Äldsta Vasaättens grav i Riddarholmskyrkan (Rig 1919), s. 132 och 134. Densamme, Riddarholmskyrkan (Sveriges kyrkor. Stockholm, 2, 1937), s. 692.

⁴ E 8676 (Skoklostersaml. I. Fol. vol. 57), f. 5, RA. Rålambska saml. Fol. vol. 12, f. 6, KB. För dessa nästan helt likalydande 1600-talshandskrifters karaktär av avskrifter efter Rasmus Ludvigssons stora, ej längre bevarade släktbok se H. Gillingstam, De svenska släktböckerna före Rasmus Ludvigsson (Släkt och hävd 1951), s. 213.

⁵ Jfr H. Gillingstam, Åtterna Oxenstierna och Vasa under medeltiden (1952-53), s. 664.

⁶ A. Ridderstad, Östergötlands beskrivning, 2 (1918), s. 1042. Jfr J. P. Tollstorp, Beskrifning öfver Linköping (1834), s. 96. Det finns nu i domkyrkans nordöstra kapell (B. Cnattingius, Linköpings domkyrka. Vägledning för besökande, 3:e uppl., 1947, s. 24).

⁷ Fh 7, KB.

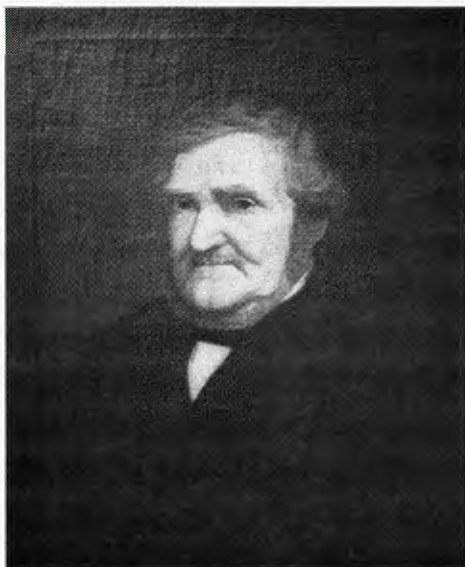
Tavelsamlingen som berättar om Chicagos pionjärhistoria

Av *Ulf Beijbom*

Porträttet av "gubben Larsson i Chicago" har hängt på väggen intill mitt skrivbord sedan 1973. Det är en målning där det kraftfulla ansiktets lyster strålar ut ur omgivningens mörker. Faktiskt är det något av Rembrandt över chicomålaren Henry Eric Christopher Petersons konstverk. Tavlans har en fascinerande historia som öppnar dörren till det förgångna och förgätna.

Tavlans skänktes till Emigrantinstitutet av en ättling i rakt nedstigande led till såväl motivet som konstnären. Min bok om de första svenskarna i Chicago hade 1972 råkat hamna i Gloria Jahodas händer och hon hade begeistrat läst sidorna om sina förfäder Anders Larsson och Henry Peterson. Läsningen sammanlänkade Mrs. Jahoda med hennes nästan bortglömda familjehistoria och i slutet av året skickade hon porträttet av sin mormorsfar Anders Larsson till Emigrantinstitutet. "Olyckligtvis håller vår skandinaviska tradition på att dö ut men jag arbetar hårt med att lära mig svenska för jag vill läsa Strindberg och Heidenstam på originalspråket", skrev givarinnan från det fjärran Tallahassee i Florida. Hon berättade också att hon varit ordförande för stadens historiska sällskap och skrivit fem böcker.

Detta blev inledningen till en korrespondens oss emellan. Planerna att besöka Emigrantinstitutet rann tyvärr ut i sanden, men Gloria Jahoda meddelade att hon skulle testamentera ytterligare några av morfadern Henry Petersons tavlor till Institutet. Därmed bröts kontakten tills ett brev anlände 1982 från Glorias man professorn i bibliotekskunskap Gerald Jahoda. Han medde-



Anders Larsson
(1801–84)

lade kortfattat att hustrun avlidit och att "sju familjemålningar, tidiga fotografier och ett broderi" hade testamenterats till Emigrantinstitutet. Med SAS' hjälp flögs samlingen över till Växjö och under 1984 restaurerades de svårt medfarna tavlorna på Kungafondens bekostnad. Nu kan alltså ett unikt urval av Henry Petersons konst visas för besökarna i Utvandrarernas Hus. Tavlorna har återfått den lyster de hade för hundra år sedan och de bjuder onekligen på en stor estetisk upplevelse. I ännu högre grad fylls emellertid betraktaren av stäm-

ningar från det nu sedan länge förgätna Swede Town i Chicago. Att betrakta Henry Petersons tavlor är nämligen som att öppna en rad länge förseglade dörrar till det förgångna.

Vem var då konstnären bakom dessa sju mästerverk?

Henry Peterson föddes 1841 i Skeppsholmens församling i Stockholm där fadern var skeppstimmerman. Pojken visade konstnärliga anlag och sattes därför i Konstakademiens principskola, en förutbildning för unga elever. Just när framtiden tedde sig ljus föll slagskuggan över 14-åringens liv: bägge föräldrarna rycktes bort av koleraepidemin i augusti 1855 och Henry måste sluta konststudierna. Den faderlöse gick till sjöss och saltstänktes för om masten av de sju haven. Lagom till amerikanska inbördeskrigets utbrott 1861 hade han landstigit i Amerika och tvekade inte att ta värvning i nordstatsflottan. Från fregatten "Roanokes" däck bevittnade Henry Peterson världshistoriens första sjöslag mellan pansarskepp, John Ericssons "Monitor" och sydstaternas "Merrimac".

Efter tre krigsår hamnade Henry i Chicago där konstnärsdrömmen förverkligades efter ett studieår i Paris 1871. Den skönmålade sjöhjälten blev specialist på porträtt och fick många beställningar i nyrikedomens Chicago. Som porträttmålare på modet hos familjerna utmed "guldkusten" framstår Henry Peterson som en föregångare till Anders Zorn under dennes framgångsrika chicagoår. 1883 gifte sig Peterson med sångerskan Emma Larsson och blev därmed befryndad med en av Chicagos mest ansedda svenska familjer. Bruden som lade ned en sångarkarriär vid sin mans fötter framstod 1883 som Chicagos Kristina Nilsson. Hennes sopran var efterfrågad i religiösa och profana sammanhang och som en av de fyra skönsjungande flickorna i Svenska Damquartetten hade Emma Larsson, "The Swedish Lark", turnerat genom USA:s och Canadas svenskbygder. Hon var Anders Larssons dotter och denne stöt-

tepelare för svenskkolonins förenings- och kulturliv hade säkert ett finger med i spelet när 11-åriga Emma fick överlämna välkomstbuketten till Kristina Nilsson vid den stora hyllningsfesten för henne vid jultiden 1870. Amerikas mest uppburna diva gav sig till att lyssna till flickans sång och uppmunttrade henne till fortsatt utbildning. Den skönsjungande Emmas bild strålar emot mig från ett av Henry Petersons porträtt. Det är målat av en förälskad man som dock inte väjer för hustruns skarpskurna profil där Anders Larssons kraftfulla näsa och haka går igen. Emma Larsson tycks ha personifierat den svenskamerikanska kulturtraditionen. "Jag kommer ihåg min mormor som dog 90-årig 1942", skriver dotterdottern Gloria Jahoda. "Hon talade om Uno-nius – förste svenske prästen i Chicago – bara några dagar innan hon dog".

Henry och Emma blev lyckliga föräldrar till flickan Adelaide som Henry ömsint målade i en serie livfulla barnstudier som hör till det bästa hans pensel frambragt. I bilden av Adelaide med griffeltavlan från 1897 står han faktiskt inte så långt från Carl Larssons lekfulla mästerskap. Som vuxen blev Adelaide Peterson författarinna med åtta lyrikböcker i sin produktion. Hon hade också ärvt moderns musikalitet. "Jag växte upp i Jenny Linds och Kristina Nilssons anda", skriver dottern Gloria.

I sitt första brev till Emigrantinstitutet berättar Gloria Jahoda om Henry Petersons porträtt av svärmodern Sara Brita. Gloria skulle gärna ha velat skänka porträttet samtidigt med det av Anders Larsson, men "jag kan helt enkelt inte skilja mig från Sara Brita nu; bilden där hon läser sin bibel är nämligen som en välsignelse över vårt hem!" Sedan 1982 finns emellertid tavlan på Emigrantinstitutet. Bilden av den slitna gumman som med glasögon på näsan läser sin bibel är som ett stycke holländskt genremåleri – samma färgskala från gyllengult till brunt och svart, samma tolkning av en harmonisk sinnesstämning, i detta fall andakt och förtröstan.

Anders Larssons på bilden 80-åriga hustru i andra äktenskapet Sara Brita Mårtensdotter hade haft det slitsamt i livet trots att hon kom från nämndemansgården i Österunda, Uppland, och gifte sig med den välbeställda hemmansägaren Anders Larsson i grannsocknen Torstuna som också han blev nämndeman. Sara Brita var 34 år och mor till fem barn vid emigrationen hösten 1846. Maken var tio år äldre och således redan "gubbe". Vilken omvälvande händelse låg bakom det uppseendeväckande beslutet att frånträda en stor gård i det rika Uppland för att med fem barn utvandra till en okänd plats i västra Illinois, och det i en tid när ingen granne eller anförvant fanns i Amerika? Svaret låg i Erik Janssons förkunnelse som vid 1840-talets mitt anfäktade själarne som en farsot. Denne bibelsprängde spannmålshandlare med den flygande tungan och glödande blicken kom från bygden och hans missnöjesförkunnelse fann grogrund i en tid då bönderna var skuldsatta och missväxten hotade. Janssons utfall mot den förstelnade statskyrkan och självaste Martin Luther drev ett tusental människor till Bishop Hill i Illinois mellan 1846 och 1850. Kvinnorna gick oftast längst i sin förtröstan på demagogen från Biskopskulla. Om vi skall tro prästen i Torstuna var Sara Brita en av dem som hästskt förnekade Luthers lära – en mycket grav anklagelse i denna tid.

Under den långa resan med briggen "Charlotte" kom emellertid makarna Larsson underfund med profeten Janssons lära. "Blef någon sjuk (under resan) så förklarades han oduglig till tron och blef genast kastad till helvetet", skrev Larsson i ett av sina första brev till hembygden. Enligt profeten Jansson var alltså sjösjuka ett tecken på synd. Vid framkomsten till Chicago i oktober 1846 hade Larssons fått nog. De bröt med "janssarna" och blev kvar i staden med ett tjugotal andra tvivlande medresenärer. Dessa avfällingar straffades med att de inte fick ut någonting av den gemensamma reskassan. De var därför så gott som utblottade när resten av sällskapet

reste vidare.

Den första svenska invandrargruppen i Chicago slog sig ned i slumdistriktet strax norr om Chicagofloden. Området blev kärnan för Swede Town som när porträttet av Sara Brita målades hunnit bli Amerikas största svenskkoloni med ca 10 000 invånare. Den raske 70-åringen som med spjuvern i mungipan och nyfikenhet i blicken från porträttet i mitt rum följt mig sedan 1973 är alltså den egentlige grundaren av Chicagos svenskstad. Därmed kan han sägas vara en stadens Karl Oskar och hustrun Sara Brita, den fromma, omsorgsfulla och hemlängtande, var hans Kristina. "Gubben Larsson" som han allmänt kallades, besatt den forne storbondens pondus och hade dessutom mer än en gång vågat strid med de munviga "janssarna". Detta ingav respekt i Chicagos äldsta svenskkoloni. Larsson blev kompanjon med fd perukmakaren, numera sodavattensfabrikören Charles Sundell från Stockholm, han blev en av Gustaf Unonius' förtrogna och St Ansgariusförsamlingens kyrkorådsledamot, han tillhörde den inre cirkeln bakom föreningen Svea, grundad 1857, och han fungerade under femton år som bibliotekarie för Sveas stora boksamling på 2000 volymer. Det var ingen tillfällighet att tidningen Nya Werlden vände sig till Anders Larsson när den 1873 ville ha en artikelserie om pionjärtiden i Chicagos svenskstad. Trots brytningen med "janssarna" i Bishop Hill följde Larsson kolonins öden med stort intresse. Så många av hans gamla vänner bodde ju därute på prärien. Sina iakttagelser vidarebefordrade han i ett fyrtiotal brev till ungdomsvännen kronofogde JE Ekblom i Torstuna. Dessa på Uppsala landsarkiv bevarade brev tillhör vår emigrationshistorias viktigaste källmaterial.

Henry Petersons porträtt av Anders Larsson målades sannolikt till hans 70-årsdag 1871. Han hade då tretton år kvar att leva. Kände sig "gubben Larsson" nöjd med sitt liv och vad tänkte han om Erik Jansson som med sitt trots mot överheten

tvingat sig in i den trygga bondens värld för att kasta ut honom i fattigdom och rotlöshet? Trots att han inte längre ville rekommendera ungdomen att emigrera strålar lugn och nöje ut från Anders Larssons porträtt. I oktober 1846 hade han lett 27 eller 28 landsmän in i det vattensjuka ingemansland där svenskar, norrmän och irländare slog upp sina usla kojor. Vid Unonius' sida hade han under kolerasomrarna vårdat de sjuka, begravt de döda och sett till att föräldralösa barn blev omhändertagna. Anders Larsson hade sett Swede Town växa i takt med emigrantströmmen, särskilt efter nödåren vid 1860-talets slut. Han hade varit med om de religiösa stridigheterna i svenskstaden, när den episkopale Unonius blev alltmer klämd av den lutherske kyrkoherden Erland Carlsson. Som medlem av det frisinnade sällskapet Svea hade han kämpat för svenskamerikanernas rätt att känna gemenskap också utanför kyrkorummet. Den utblottade invandraren hade blivit en rätt så välbeställd man med trevånings tegelhus vid Ontario Street och en liten farm i Jefferson utanför staden. Han hade många barn och dottern Emma var en av Svensk-Amerikas mest kända kvinnor.

Berättelsen om upplandsbonden Anders Larsson och hans familj slöts när dotterdotterdottern Gloria Jahoda skickade sina familjeminnen till Emigrantinstitutet. "Ni vet

väl om tragedin för svenskarna i Amerika", skrev Gloria Jahoda i ett brev 1972, "att deras kultur slitits upp med rötterna. Just nu är det bara en handfull av oss som försöker gripa tag i resterna av det som gått förlorat, men det idiotiska är att här sitter jag och läser Harry Martinson, Gunnar Ekelöf och Erik Lindegren i översättning!" Ingen i Glorias familj skulle bry sig om Henry Petersons underbara målningar och den fascinerande berättelsen om de familjemedlemmar han porträtterat. Därför sände denna dotter av en stolt svenskamerikansk kulturtradition sina käraste ägodelar till Emigrantinstitutet.

KÄLLFÖRTECKNING:

Otryckt material:

Gloria Jahodas samling rörande Anders Larsson, Henry E C Peterson och deras efterkommande (Emigrantinstitutet)
Otto R Landelius samling rörande utlandssvenska konstnärer (Emigrantinstitutet)
Anna Lindewalls samling (Uppsala Landsarkiv)

Tryckt material:

Ulf Beijbom, Swedes in Chicago. A Demographic and Social Study of the 1846–1880 Immigration. Växjö, 1971, s 44–71, 234–236, 272, 304f
Ibidem, Anders Larsson, västmanländsk pionjär i Chicago. Västmanlands Fornminnesförenings Arsskrift XLVI, s 96–113

Recensioner

Alingsås' förhistoria

Birgit och Peter Sawyer, *Innan Alingsås blev stad. En västsvensk gränsbygds äldsta historia*. Alingsås: Viktoria bokförlag 1985. 148 s.

Av författarna till denna bok disputerade Birgit Sawyer under sitt flicknamn Birgit Strand 1980 i Göteborg på avhandlingen *Kvinnor och män i Gesta Danorum* (Kvinnohistoriskt arkiv, 18), medan hennes make Peter Sawyer 1970–1982 var professor i medeltidshistoria vid universitetet i Leeds i England; han har nu tagit avsked från professuren och bosatt sig i Alingsås.

Huvuddelen av deras dubbelspaltigt tryckta bok är uppdelad i sju kapitel. Det första av dessa har titeln *Bakgrund* och inledes med ett avsnitt om södra Västergötland som gränsbygd, särskilt under åren närmast före Alingsås' stadsprivilegier 1619, då "gränsen till Danmark gick i Mjörn", innan Älvsborgs lösen hunnit betalas. Kapitlet fortsätter med en skildring av det svenska rikets uppkomst och avslutas med en översikt av källorna, grupperade som "Arkeologiskt material", "Ortnamn", "Runinskrifter", "Historieskrivning", "Diplommateriel", "Lagar" och "Kameralakällor".

Kapitel II har rubriken *Västergötland* och ger först en presentation av hur Västergötland kom att ingå i den svenska riksenheten och den nordiska unionen, hur denna upplöstes, och hur Västergötland blev ett gränslandskap. Därefter redovisas Västergötlands territoriella indelning och förvaltning, häradar och ting, socknar och stämmor samt bo- och länsindelning. Här (s. 36) föreligger ett av bokens sannolikt ytterst fåtaliga sakfel, i det att författarna förbisett Gunnar T. Westins uppsats i *Scandia* 1951–52 om de s.k. länsregistren från medeltidens slut. Där klarlägges nämligen, att uppgifterna om omfattningen av Sten Sture d.ä:s kusin Nils Klassons (Sparre av Ellinge) län under Älvsborg ej härrör från 1485, såsom författarna uppger i enlighet med rubriken i det endast i senare avskrifter kända länsregistret, utan utgör excerper från 1500-talets slut ur länsregistret 1497 i ärkebiskop Jakob Ulfssons kopia.

Kapitel III upplyser om bebyggelseutvecklingen i Alingsås' gäll, dvs. socknarna

Alingsås, Bälunge, Hemsjö, Rödene och Ödenäs, enligt det arkeologiska materialet, ortnamnen samt jordeböcker och andra skattelängder. Av de 115 gårdarna i Alingsås' gäll var enligt 1546 års jordebok 48 skattehemman, 43 frälsehemman, 18 kyrko- och klosterhemman och 6 kronohemman.

Det ur personhistorisk synpunkt viktigaste avsnittet är kapitel IV, som rubricerats *Jordägarna*. Den enda medeltida sätesgården i Alingsås' gäll var Rödene i Rödene socken, som 1408 och 1412 beboddes av häradshövdingen i Kullings härad Kristman Andersson (2 stjärnor). Här meddelas emellertid släktavlor för den från Karlskrönikan bekante Herman Bermans hustrus släkt, för släkten Lilliehöök, av vilken medlemmar bodde på sätesgårdarna Kolbäck i grannsocknen Bergstena och Upplo i grannhäradet Bjärke, för konung Karl Knutssons andra hustrus släkt (Gumsehuvud) och ättlingar samt för en lågrälse släktgrupp med bl. a. väpnaren Anders Eriksson på Hisingen, hans svärson Fikke Grupendal, hans styvson skarakaniken Björn Bengtsson i Yllestad och hans svärson Magnus Jönsson (sparre över blad) i Åsaka, vilken även förekommer i släktavlan över Herman Bermans hustrus släkt. Andra släkter, som skyntar i detta kapitel, är Leijonhufvud, Björnram, Tre rosor och Hammerstaätten. Sigillfoton meddelas för väpnarna Karl Haraldsson 1382 och Anders Eriksson på Hisingen 1408, av vilka särskilt det förra tyvärr är föga tydligt.

Kapitel V behandlar jordbrukarna. Utformningen framgår av underavdelningarnas klara och målade rubriker, *Gårdarna* och deras värdering, *Allmänningen*, *Spannmål*, *Boskap* (med en intressant bild, där nutida djurs storlek jämföres med medeltida djurs efter benfynd), *Livsmedelframställning*, *Gården*, *Vägförbindelser* och *Marknader*.

Kapitel VI är rubricerat *Kyrkan* och är uppdelat i underavdelningarna *Sockenkyrkan*, *Innan kyrkan byggdes*, *Kyrkobyggnaderna* och deras underhåll, *Tionden*, *Sockenkyrkans förvaltning*, *Donationer till kyrkor och kloster*, *Hemsjölängden*, *Alingsås gäll – Skara – Rom*, *Medeltida kyrkoinventarier i Alingsås' gäll* samt *Kyrkans världsliga angelägenheter*.

Det sjunde och sista kapitlet har rubriken Omvärlden. Innehållet kan antydast med underavdelningsrubrikerna Vägar in i Västergötland, Gränsbygdsbefästningar, Krig om Älvsborg (uppdelat i 1360-talet–1523, 1523–1613, Rantzau till Alingsås, Sjuårskrigets förlopp och verkningar samt Kalmarkriget) och Handel (uppdelat i Exportreglering, Frigörelse från hansans dominans, Kontroll av handeln samt Göteborg och den offensiva gränshandelspolitiken).

Efter de sju kapitlen följer Slutord, uppdelade i När Alingsås blev stad (med förteckning ur längden för Älvsborgs lösen 1615 över de äldsta 33 borgarna, som flyttat dit från Nya Lödöse) och Varför blev här en stad?

I sju bilagor får läsaren Mått, mynt och vikt, moderniserade editioner av 1546 års jordebok för Alingsås' gäll, av 1566 års tiondelängd för samma gäll, av taxering för Älvsborgs lösen i Alingsås' gäll 1571 och av själamässolängden från Hemsjö samt förteckningar över häradshövdingar i Kullings härad och över kyrkoherdar i Alingsås före 1603.

Boken avslutas med Förslag till vidare läsning, käll- och litteraturförteckning, ortnamnsindex, personnamnsindex (som dock ej omfattar bilagornas editioner och även i övrigt ej är helt fullständigt) och ordförklaringar.

Framställningen livas upp av mer än hundraårets belysande illustrationer, både kartor och foton.

Ovanstående redovisning av det rika innehållet visar, att vår ganska ojämna lokalhistoriska litteratur med denna bok fått ett tillskott på samma högklassiga nivå som Sven Bankeströms bok om Kristdala socken i Småland (jfr PHT 1982, s. 25 f.). Den är givande långt utöver den lokalhistoriska ramen.

Hans Gillingstam

Ny medeltidstidskrift

De kulturella förbindelserna över "Kölen" tycks inte vara de bästa. Genom en norsk bekant fick jag nyligen veta, att den norska studentföreningen Middelalderforum sedan 1981 gett ut en tidskrift med namnet *Forum mediaevale*, vilket namn 1983 ändrades till *Middelalderforum* med det tidigare namnet som undertitel. Denna tidskrift har vid undersökning visat sig ej kunna återfinnas i vare sig Kungliga Biblioteket eller de svenska universitetsbiblioteken. Det torde därför vara angeläget att genom en anmälan göra den känd i Sverige.

Hittills har av ifrågavarande tidskrift utkommit ett häfte 1981 (38 s.), två häften 1982 (40 + 48 s.), två häften 1983 (nr 4/5 64 s. och nr 6/7 74 s.), två häften 1984 (nr 8 104 s. och nr 9 98 s.) och ett häfte 1985 (nr 10 101 s.). Den utges med understöd av Kulturstyret i Studentsamskipnaden i Oslo. Dess initiativtagare, tillika redaktör för det första häftet och assisterande redaktör eller medlem av redaktionen för samtliga senare häften, har varit Øivind Berntzen Armann. Redigeringen av de senare årgångarna har letts av Kåre Hosar (1982), Terje Liltvedt (1983 och 1985) samt Birgit Marie Weseth (1984).

Den första årgången inleddes med deklarationen, att tidskriften skulle vara en "tverrfaglig tidsskrift for norsk og europeisk middelalder" och omfatta "historie i vid forstand, ikke bare politisk og økonomisk historie, men også grener som kunst, heraldikk, middelalderarkeologi, litteratur, musikk, drakthistorie, kirkehistorie, rettshistorie og alt som berører menneskenes liv i middelalderen". Att denna målsättning kunnat vidmakthållas torde framgå av en uppräknig av de omfångsrikaste artiklarna i varje häfte: 1981: Kåre Hosar, *St. Mikael's kirker*, 1982:1: John Sollié, *Saxo Grammaticus, historikeren og hans verk*, 1982:2: Else Mundal, *Skaldekunst og sagaskrivning – synet på diktekunsten i norrøn tid*, 4/5 (1983: 1/2): Patricia Kenny, *The Origin of Medieval Dublin*, 6/7 (1983: 3/4): Johan Schimanski, *Celtic Survival. The Celtic resistance in Britain 400–650*, 8 (1984: 1/2): Jan-Erik Rekdal, *Med lukten av himmel i klærne. St. Brendans havseilas (Navigatio sancti Brendani) og dens plass i irsk litteratur*, 9 (1984: 3/4): Tore H. Vigerust, *Hadde vi noe særlig adel i senmiddelalderen og på 1500-tallet?*, 10 (1985: 1/2): Tore Hermundsson, *Erindringer i middelalderens navneskikk*. Alla årgångar utom den första innehåller även smärre recensioner. En liten skönhetsfläck är att omslagens sidhänvisningar för i respektive häften förefintliga artiklar i flera fall är felaktiga i häftena 1982:1 och 1984: 3/4.

Av de nämnda artiklarna är det givetvis Vigerusts som har det största intresset för personhistoriker. Hans artikel 1984 utgår från litteraturuppgifter, att den norska adeln på 1530-talet var praktiskt taget utdöd, vilka han anser vittna om att de två senaste norska historikergenerationerna i motsats till grannländernas i hög grad saknat intresse för adelsgenealogi, sett ned på

släktforskningen och skapat en fientlig inställning till den genealogiska hjälpvetenskapen. Vigerust hävdar, att Norge under senmedeltiden och 1500-talet hade en mycket talrik lågadel, som dock i hög grad är outredd. Han räknar upp ett trettio-tal adelsbrev för norrmän, de flesta från tiden 1448–1550, och meddelar kortfattade uppgifter om i vilken utsträckning ättlingar till de genom dem adlade personerna kunnat spåras. Vidare nämner Vigerust ett femtiotal sätes- och centralgårdar enbart i Bohuslän från tiden 1480–1560 och illustrerar med kartor och vapenbilder.

Om den senmedeltida norska adeln handlar också en artikel av Geirr I. Leistad i häfte 10 (1985: 1/2). Hans utgångspunkt är en räkning av personer med adliga sigill under perioden 1286–1500, kombinerad med en genomgång av urkundsmaterialet. Härigenom har han fått grunden för statistiska tabeller över förändringar i antalet adelsmän. Enligt Leistad minskade antalet adelsfamiljer från cirka 500 omkring år 1300 till cirka 200 omkring år 1450.

Stort personhistoriskt intresse har också Arne Brækkes artikel i första häftet för 1982 om *Fyrst Witzlav II og hans datterdatter Eufemia*. Där kritiseras läkaren Per Holck, som 1975 i tidskriften *St. Hallvard* hävdade, att den norska 1300-talsdrottningen Eufemia – känd som svärmor till den svenske hertigen Erik och som initiativtagare till de svenska översättningarna av de s. k. Eufemiavisorna – var dotter till Witzlav II av Rügen. Brække anser, att 1800-talshistorikern P. A. Munch hade rätt, då han i stället av källorna ansåg sig kunna utläsa, att Witzlav var Eufemias morfar, och att hennes far var greve Günther av Ruppin. Holck svarade i andra häftet för samma år med artikeln *Litt mer om Eufemia, Witzlavs datter*, och Brække kom följande år med repliken *Dronning Eufemias herkomst*.

Brække publicerade i samma häfte (4/5, dvs. 1983: 1/2) artikeln *Om årsakene till Audun Hugleikssons henrettelse i 1302* (jfr min artikel i *Samlaren* 1947 om Olof Nilsson landbofogdes berättelse), som kritiserades av Vigerust i häfte 8 (1984: 1/2).

Den nya tidskriftens adress är Middelalderforum, c/o Historisk institutt, Postboks 1008, Blindern, N-0315 Oslo 3. Prenumerationspriset är (enligt häfte 10) 45 norska kronor per år.

Hans Gillingstam

Gravmonumenten i Vadstena klosterkyrka.

Som nr 196 i serien Sveriges Kyrkor har utgivits en vacker volym *Vadstena klosterkyrka III, Gravminnen* av Robert Bennett, (Almqvist & Wiksell International 1985, 203 s). Den ansluter sig värdigt till Vadstenasvitens vol. II Inredning, huvudsakligen författad av Aron Andersson och utgiven 1983. Där beskrevs bl. a. det sammetsklädda relikskrin av furu, besatt med små vapenprydda förgyllda silverbeslag, som användes vid Birgittas translation 1393. Birgittas stora relikskrin av silver från 1412 smältes som bekant ned 1573 av Johan III, och det lättare silverskrin, som han gav som ersättning 1582, fördes ur landet av Sigismund 1598. I den nya volymen avbildas och beskrives den kista av italiensk svarttall, vari Birgittas kvarlevor fördes från Rom till Vadstena 1573–74. Den förvaras i den s. k. Birgittas bönekammare i det forna nunneklostret. I klosterkyrkan finns en gravsten (nr 168) över två av den heliga Birgittas barn, Birger och Cecilia, men inga spår finns av den heliga Katarinas upphöjda grav. Ett relikskrin av silver påbörjades 1513, men plåtarna konfiskerades av konung Gustaf 1524, såsom Aron Andersson berättat.

Antalet gravminnen, som beskrivas av Bennett, är mycket stort: ett furstligt gravmonument över hertig Magnus, tre stora epitafier från 1600-talet, 11 "huvudbaner" eller andra begravningsvapen och 311 gravstenar (nr 1–75 och 186–321). Några av dessa äro visserligen blott obetydliga fragment eller ha numera oläslig inskrift, några äro tyvärr blott kända genom äldre avbildningar. En sammanräkning visar, att 119 nummer avse medeltida gravstenar och ej mindre än 182 gravstenar från nyare tid in på 1700-talet. De medeltida gravstenarna över Erik av Pommerns drottning Filippa (nr 167) och Karl Knutssons drottning Katarina (nr 166) fingo nya inskriptioner på Johan III:s tid. Redan de anförda siffrorna visa, att man i boken måste finna ett rikt material till svensk personhistoria.

Bennett har genomfört en minutiös kontroll av läsningen av gravstenarnas inskrifter. Han konstaterar, att Sölve Gardell i sitt grundläggande verk *Gravmonument från Sveriges medeltid* (1945) redovisar ett något högre antal medeltida gravstenar från Vadstena, därför att denne i flera fall ej förstått att identifiera äldre och yngre beskrivningar av samma gravsten. Redan detta är ett viktigt vetenskapligt resultat. För transkriptionen av inskrifterna, tolkningen av vapen-

bilderna och personidentifieringarna har Bennett rådfrågat specialister på medeltidslatin och på medeltida heraldik och personhistoria. Boken har därigenom nästan helt befriats från sådana malörer, som drabbade motsvarande volym om Strängnäs domkyrka (se min rec. i PHT 1974, s. 118–122).

Bland de viktiga nyvinningarna finner man t. ex. Jan Ranekes övertygande tolkning av gravstenen nr 39 såsom lagd över Peter Ulfsson (Roos af Ervalla) och dennes hustru Gertrud Amundsdotter (Bolt), likaså Hans Gillingstams utredning om gravstenen nr 28, lagd över Arend Styke, hans son Albrekt Styke och dennes hustru Alhecte Dume, en brorsdotter till Bo Jonssons (Grip) änka Margareta Dume (jfr H. Gillingstam i Ale, Historisk tidskrift för Skåneland, 1984, s. 26–27). Gravstenen nr 61, vars nedre del saknas, har tidigare trots vara lagd över den gamle Vadstenamunken Johannes Präst (Johannes Giurderi), som begrovs 1391. Bennetts kritiska granskning av den skadade inskriften har visat, att den lagts över en "frater P", och rec. har lyckats underbygga den märkliga slutsatsen, att det måste röra sig om gravstenen över prior Petrus Olavi av Alvastra, en av Birgittas biktfäder. Denne dog 1390 i Vadstena och begrovs enligt Vadstenadiariet i Alvastara, men hans gravsten är icke den enda, som efter reformationen flyttats därifrån till Vadstena. Så har också skett med nr 12, gravstenen över Eggert Krummedige 1414, och den nu ej återfunna nr 304, som lagts över Sigge Guttormsson av Ljuna och hans hustru, Birger jarls dotter Kristina. Gravstenen över Ulf Gudmarsson, den heliga Birgittas make, låg däremot kvar i Alvastra ända till 1828, då den påträffades av L. F. Råäf.¹ Den förvaras nu i Statens Historiska Museum.

Redovisningen av de medeltida gravstenarna i Vadstena är en välbehövlig revidering och komplettering av Gardells verk. Publiceringen av gravstenarna från nyare tid – den yngsta (nr 74) tillverkades 1786 – ger offentlighet åt en rad mindre kända personhistoriska data. De flesta namnen tillhöra präster och borgerskap i Vadstena, bl. a. flera guldsmider och rika köpmän, särskilt från 1500-talet, samt militärer och civila personer, knutna till Vadstena slott och dess län under 1500- och 1600-talen. Man finner också två läkare, Olavus Jacobi och Johannes Kock, fogden på Dagö Gerdt Joestinck och några namn från kammaren och kansliet i Stockholm, räntmästaren Henrik Henriksson och sekreterarna Nils

Jonsson och Peder Nilsson, de båda sistnämnda av den släkt som 1605 adlades Jacobsköld.

Ett värdefullt förarbete till den nya beskrivningen var den omsorgsfulla inventering av äldre och yngre gravstenar, som gjordes 1902 av den märklige autodidakten Erik Ihrfors (Munk-Erik). Av landsarkivarien L. M. V. Örnberg hade han knutits till Vadstena landsarkiv som amanuens, och han genomgick där kyrkböckerna för Vadstena och stadens arkiv. Med uppgifter därur kompletterade han personuppgifterna i sina gravstensbeskrivningar för nyare tid, och de ha utnyttjats av Bennett. Ett resultat av Ihrfors' samarbete med Örnberg äro de utredningar om gamla Vadstenaslakter, som trycktes 1908 i Svenska Åttartal 14.

I Bennetts bok avbildas flera äldre och yngre kartor över gravstenarnas placering i klosterkyrkan. Tidigare har här nämnts, att gravstenar från Alvastra klosterkyrka flyttats till Vadstena. När Vadstena gamla stadskyrka S:t Per revs 1829 och endast Rödornet lämnades kvar, flyttades två epitafier och ett trettiotal gravstenar därifrån till "Blåkyrkan"; de förtecknas i bil. 4. Till bokens förtjänster hör det goda personregistret. Erik Johansson Bergmans titel har där tyvärr "moderniserats" till "hövitsman"; såsom framgår av gravstenens (nr 175) text var han riksänknedrottnings hauptman över Vadstena och Skenäs län.

Av hertig Magnus' gravmonument ges bilder både i svartvitt och i färg, även på frampärmen. Hertigens bild ovanpå tumban har enligt Bennett huggits av slottsbyggmästaren Hans Fleming. Tumbans långsidor prydas av hertigens 32 anvapen, säkerligen enligt Rasmus Ludvigssons uträkningar. På kortsidan vid huvudändan visar färgbilden Magnus hertigliga vapen med vasen i hjärtskölden, Östergötlands grip i tredje fältet och Dalslands oxen i fjärde fältet. Vid fotändan ser man föräldrarnas kungliga vapen, konung Gustafs med vasen i hjärtskölden och drottning Margaretas med de tre lejonhuvudena i hjärtskölden. Beskrivningen s. 16 av dessa vapen är heraldiskt otillfredsställande, ovanligt nog.

Boken är illustrerad med vackra och tydliga fotografier av de flesta gravminnena. Till största delen äro de nytagna av en östgötafirma, men förvånansvärt goda äro också de fotografier, som överantikvarien Ber-

¹ Se J. Adlerbeth till L. F. Råäf 20/2 1829 (tr. i A. Ahnfelt, L. F. Råäf af Småland, 1879, s. 213 f.); Henrik Schück, VHAA:s historia VIII (1944), s. 277 f.

til Berthelson tog i sin ungdom 1926 av gravstenarna på kyrkogården och av de stenar, som då magasineras i "trossboden" och nu äro praktiskt taget otillgängliga. Flera monument äro verkliga konstverk, men endast i undantagsfall kan konstnären utpekas. Så anses stenhuggaren Johan Andersson Silfverling ha förfärdigat det stora epitafiet över slottsfogden Jurgen Claus (uppsatt 1684) och bl. a. sin egen gravsten (nr 172), båda förnäma exempel på konstskicklighet.

Jan Liedgren

En tysk immigrants ursprung

1931 publicerades i nionde bandet av Svenskt biografiskt lexikon en släktartikel Crail och en biografi över generalkvartermästaren Georg Günther Kräill von Bemebergh (död 1641), som blev godsägare i Södermanland och stamfar för en till 1719 fortlevande svensk adelsätt. Biografien författades av L. W:son Munthe, som tidigare behandlat samme person i sitt stora verk Kongl. fortifikationens historia. Enligt av Munthe återgivna uppgifter i Anreps ättartavleedition var han son till en Jakob Crail von Bemebergh, som skall ha varit överste och kommandant i Ulm, i äktenskap med Magdalena von Neipperg. I Fornvännen 1937 trycktes R. Odencrants' uppsats Den svenska ätten Kraill von Bemebergh och dess vapen, som behandlar Kräills och hans andra hustrus gravsten i Gryts kyrka och även jämför med tyskt vapenmaterial. Senare förekommer han i E. Hultmarks m. fl.:s verk Svenska kopparstickare och etsare 1500–1944 (1944) och i Svenskt konstnärslexikons första band (1952). 1972 fick Kräill ny aktualitet genom en uppsats av Åke Meyerson m. fl. i tidskriften Livrustkammaren om Herman Wrangel och hans krigskamrater, vilkas porträtt på Skokloster Kräill där visas ha målat.

Ättartavleuppgifterna har nu korrigerats och kompletterats av Walther Ludwig, *Die Kröll von Grimenstein oder die Auflösung genealogischer Fiktionen* (Berichte aus den Sitzungen der Joachim Jungius-Gesellschaft der Wissenschaften E. V., Hamburg, Jahrgang 2: Heft 4, Hamburg 1984; 145 s. + 8 s. släkttavlor). I denna väldokumenterade utredning, byggd på den tidigare obeaktade Kröllska vapenboken från omkr. 1600 i det bayerska statsbiblioteket i München, som sammanställts med annat källmaterial på olika håll, behandlas två inbördes obefrýndade släkter Kröll av borgerligt ursprung. Den ena kom från Feldkirch i

västligaste Österrike, är känd sedan 1300-talet, var länge knuten till Lindau i Bayern och utdog med en officer, som stupade i slaget vid Mohacz 1687. Den andra släkten, till vilken Georg Günther Kräill hörde, kom från Saulgau i Württemberg, är känd sedan 1200-talet och dog ut först 1884. Författaren visar, hur dessa båda släkter genom under flera sekler fortgående genealogisk konstruktion kommit att betraktas som grenar av samma släkt och försetts med gemensamma apokryfiska adliga medeltida förfäder, knutna till borgen Grimenstein i nordöstra Schweiz. Denna borg kan dokumenteras ha tillhört helt andra personer och har satts i samband med släkten Kröll från Feldkirch genom ett förfalskat brev från 1367, som tillkom för att få kejsaren Maximilian II att 1569 bekräfta släktens påstådda adelskap.

Tack vare Gabriel Bucelinus' 1678 tryckta verk *Germania topo-chrono-stemmatographica*, som innehåller en stamtavla över släkterna Kröll, har Ludwig kunnat klarlägga, att Georg Günther Kräill var född 13 oktober 1584. Hans far hette inte Jakob, såsom Anrep uppgav, utan Eberhard, men flera av deras förfäder bar namnet Jakob. Moderns uppgivna namn Magdalena von Neipperg är däremot riktigt. Eberhard Kröll, som var född 1562 och dog 1603 och aldrig var vare sig överste eller kommandant i Ulm, hade 1591 köpt godset Bemberg i Württemberg men synes ej ha lyckats helt betala det, varför han 1597 måst återställa det till säljaren. Detta hindrade emellertid ej att sonen skrev sig till detsamma för att imponera på sin svenska omgivning, så att familjen kunde bli naturaliserad i Sverige. Av Bucelinus' framställning framgår också, att Georg Günther Kräill var bror till överstarna Wolfgang Sigmund von Kröll zu Trochtelfingen och Johann Reinhard Kröll, vilka 1633 fick gods i Schwaben genom brev av Axel Oxenstierna (jfr R. Nordlund i H. Landberg m. fl., *Det kontinentala krigets ekonomi*, *Studia historica Upsaliensia*, 36, 1971, s. 366 och 450 f.). Den förre nämnes som broder av Georg Günther Kräill i ett brev till Axel Oxenstierna 1633. Johann Reinhard Kröll blev stamfar för den släktgren som fortlevde ända till 1884.

Ludwigs studie har stort metodiskt intresse och kan tjäna som varning mot alltför stor tillit till obestyrkta genealogier. Vid läsningen får man associationer till Holger Rosmans klassiska doktorsavhandling 1897 om Rasmus Ludvigsson som genealog, boken som avslöjade, hur opålitliga de medel-

tidsgenealogiska uppgifterna i de svenska ättartavlorerna ofta är.

Senare har Ludwig i uppsatsen *Georg Günther Kröll und der Hof Bemberg bei Gerabronn* (Württembergisch Franken. Jahrbuch 1985, s. 267–279) publicerat en antavla för honom samt utförligare uppgifter om Bembergs ägarlängd.

H. F. Friederichs har i uppsatsen *Kröll von Grimmenstein – keine Fälschung des 16. Jahrhunderts! Anstelle einer Rezension* (Genealogie, 17, 1985, s. 561–563) kritiserat Ludwigs bok. Denne finner Friederichs' inlägg helt förfelat, varför han publicerat genmålet *Noch einmal die Kröll von Grimmenstein – eine Entgegnung* (Genealogie, 17, 1985, s. 748–751).

Hans Gillingstam

Dalregementets officerare och underofficerare 1542–1699

Två yrkesgrupper har mer än andra behandlats i svensk biografisk uppslagslitteratur. Det är präster och officerare. Av den senare kategorien har sedan slutet av 1890-talet utkommit en lång rad regementsvis avgränsade samlingar av biografier, såsom framgår av S. Ågren, *Svensk biografisk uppslagslitteratur* (1929) och G. Taube, *Svensk regementshistorisk bibliografi* (1949). I flera fall ingår de som specialband i större regementshistoriska arbeten.

1902 publicerade kapten A. Pihlström i första delen av Kungl. Dalregementets historia sex sidor Biografiska anteckningar rörande befäl och predikanter vid Dalafänikorna 1543–1617, inalles 55 personer. Efter hans död utgav kapten C. Westerlund 1904–1911 de av Pihlström författade delarna 2–5 av samma verk och överstelöjtnant C. F. Schenström 1938 del 6 som behandlar tiden 1815–1908. Ett gemensamt personregister till samtliga delar finns i manuskript hos Svenskt biografiskt lexikon. I del 2 ingår ett tjugotal sidor Biografiska anteckningar rörande befäl och vederlikar vid Upplands, Dalarnes och Västmanlands storregemente och Österdalsregementet 1617–1682, upptagande 267 personer. I företalet till del 3 meddelade Westerlund 1906, att underlöjtnant T. Lychsell jämsides med omarbetning av denna del varit sysselsatt med en fullständig omarbetning av de till verket hörande biografiska anteckningarna, men att den visat sig vara mycket tidskrävande. För att verket i övrigt ej skulle försejas skulle samtliga biografiska anteckningar för olika perioder samlas

till en särskild sista del av regementets historia.

Från sin pensionering 1957 till sin död 1974 ägnade sig överste Engelbrekt Flodström åt denna uppgift. Arbetet svällde nu till sådant omfång, att det beräknas komma att omfatta minst tre volymer. 1981 bildades en kommitté för utgivningen. Den nu föreliggande första delen av *Dalaregementets personhistoria* (548 s.; Falun: Dala Offset AB 1984) omspänner åren 1542–1699.

I de inledande avsnitten märks överste John Crafoords presentation av Engelbrekt Flodström och verkets tillkomst (s. 10–14) och framför allt överstelöjtnant Hans Lundberghs orientering om Dalregementet under stormaktstiden, som är uppdelad på underavdelningarna En stormakt blir till (s. 15–31), Dalregementets stridsorganisation, taktik och beväpning (s. 32–43) och Fredsorganisationen i Dalarna (s. 44–58).

Den mer än 450-sidiga kärnan i verket har betitlats Dalregementets personnotiser efter Engelbrekt Flodström och omfattar – i motsats till tidigare regementsbiografiska arbeten – även underofficerare. Den är ordnad kronologiskt men är lätt att överblicka och slå i tack vare ett namnregister och ett sockenregister. Som ett förbiseende vid publiceringen måste betraktas, att varje biografi avslutas med en rad med den något förbryllande rubriken "Sockenregister", efter vilken den i biografien redan markerade sockenanknytningen upprepas, och att, även när sockenanknytningen ej är känd, denna rubrik är med, efterföljd av ett streck. Dessa rader, som inte torde vara till någon nytta, kan knappast vara något annat än minnesanteckningar vid excerperingen för sockenregistret, vilka ej borde ha publicerats.

De flesta av uppgifterna i verket återgår givetvis på intensiva forskningar i Krigsarkivet. Källhänvisningar saknas i allmänhet, men den intresserade hänvisas (s. 60) till Flodströms omfattande samlingar, som tillhör Dalregementets officerskår och förvaras i Krigsarkivet. Då man i fråga om adliga officerare jämför med Elgenstiernas ättartavlor för den introducerade adeln, visar det sig, att Flodströms verk innehåller ett stort antal kompletteringar och korrigeringar till dessa i fråga om vederbörandes tjänstedata. Korrigeringarna har ofta markerats med kursivering. En allvarlig brist är emellertid, att dessa landvinningar för forskningens blandats med genealogiska uppgifter och

levnadsdata, som ordagrant avskrivits efter Elgenstierna utan försök till kontroller, och att detta inte på något sätt markerats. Under sitt utarbetande av släktartiklar i Svenskt biografiskt lexikon observerar recensenten praktiskt taget dagligen, hur otillförlitliga Elgenstiernas uppgifter är. Detta ättartavleverk är ju ett endast punktvis reviderat omtryck av Anreps 1800-talsedition av de äldre genealogierna i Riddarhusets arkiv. Om tid och ekonomiska resurser ej räcker till för kontroll av ättartavleuppgifterna, bör i de följande banden dessa ersättas med hänvisningar till band och sida i ättartavleverket. Därvid bör det neutrala ordet "jfr" (jämför) – ej "se" – användas som en reservation mot ev. felaktigheter.

I flera fall har recensenten reagerat för att i Svenskt biografiskt lexikon publicerade korrigeringar till Elgenstiernas verk ej beaktats. På flera ställen (s. 330 f., 403, 425 och 438) förekommer sålunda släktnamnet "Kruuse af Verchou", ehuru i lexikonet (band 21, s. 621 f.) påpekats, att de äldre släktmedlemmarna skrev sig "Kruse" (den på s. 438 biograferade "Henning Adolf" skrev sig dock "Henning Adolph Kruus"), och att den numera vanliga stavningen "Kruuse" ej kunnat återfinnas tidigare än i adelsmötets uppsprovslista 1869 och infördes i adelskalendern fr. o. m. 1880. Ortsbeteckningar efter adelsnamnen brukar endast vara Riddarhusets benämningar till åtskillnad från andra släkter eller släktgrenar och förekommer ej i adelsmännens namnteckningar, varför de ej bör medtagas i biografier. I föreliggande fall är Riddarhusets "Kruuse af Verchou" direkt missvisande, eftersom släktens mecklenburgska stamgods heter Varchow. På s. 337 kallas ätten Hamiltons af Hageby stammoder Catharina "Makelér" efter Elgenstierna, ehuru i lexikonet (band 24, s. 631 och 633) påpekats, att hennes far skrev sig "Makeleir" och hennes bröder "Macklier".

De band av lexikonet, där dessa påpekanden gjordes, publicerades först efter Flodströms död. Redan åtta år före detta dödsfall trycktes det band, där jag påpekade, att släktnamnsformen "Geete", som i föreliggande verk efter Elgenstierna använts på flera ställen (s. 368, 375, 401, 422 och 429), inte kom i bruk förrän i slutet av 1800-talet. Den 1627 adlade stamfadern fick enligt sköldebrevet upptaga "Geetenamn" med anledning av sin härstamning från den utdöda medeltida frälsesläkten Geet och kallas i samtida handlingar vanligen "Geet" men skrev sig själv "Gete" eller "Gethe" i

anslutning till sköldebrevets formulering; de senare båda stavningarna var under de följande seklerna de vanliga (SBL 16, s. 772 f.). Redan av lexikonets 1956 publicerade band 15 (s. 520) framgår, att ätten von Feilitzens svenske stamfader, som i föreliggande arbete (s. 199) efter Elgenstierna uppges ha dött "omkring 1674", i själva verket dog redan 1669.

Ibland förefaller det möjligt att komma längre i fråga om personidentifikationer än i föreliggande verk. På s. 210 nämnes en Erik Tönnesson, som under fälttåget i Preussen var kapten vid Dalregementet juni–oktober 1629, men om vilken inga senare uppgifter är kända för detta verk. Namnet Tönne är så ovanligt, att han torde vara identisk med den medlem av släkten Tott som hette Erik Tönnesson och enligt Elgenstierna (8, s. 343) dog i slutet av 1629 och begravdes i januari 1630.

På s. 135 uppges Elgenstierna i tabell 18 av släkten Bagge af Berga ha en overifierbar uppgift, att en Bengt Bagge skulle ha varit överstelöjtnant vid Dalregementet på Karl IX:s tid. Vid kontroll visar det sig, att vederbörande enligt Elgenstierna ej hette Bengt utan Erik, och att uppgiften ej finns i tabell 18 utan i tabell 12. Mot uppgiften, att han skulle ha varit överstelöjtnant under Karl IX:s tid, talar också, att Erik Bengtsson, som han i verkligheten hette, var död redan enligt Smålands landskapshandlingar 1590: 11: 1, f. 8, Riksarkivet, och att hans änka Poletta von Zijlen nämnes som änka i Smålands landskapshandlingar 1592: 3, f. 8 (jfr J. A. Almquist, Frälssegodsen i Sverige under storhetstiden, 4: 3, 1976, s. 1087). Detta har sitt intresse även med hänsyn till att deras son Bengt Bagge, som till sist blev landshövding, enligt en i föreliggande verk (s. 159) ingående och från Elgenstierna hämtad uppgift, som torde återgå på en ännu bevarad inskription i Aspö kyrka i Södermanland, var född så sent som 1594. Poletta von Zijlen, som före sitt korta äktenskap varit den senare i Kalmar 1599 avrättade Johan Sparres älskarinna (Handlingar rörande Skandinaviens historia, 7, 1819, s. 69; Elgenstierna, 7, s. 411), lägrades som änka av Ulf Persson (Halvhjort av Flishult) enligt Ärkesbiskop Abrahams räfst (1901), s. 90, men det förefaller föga sannolikt, att en frukt av denna förbindelse skulle ha kunnat få hennes svärfars såväl förnamn som tillnamn, varför det troligaste torde vara, att Bengt Bagge var född senast 1590.

Detaljfel är givetvis svåra att undvika i ett

verk med så många fakta och så lång tillkomsthistoria som detta. Jag har aldrig tidigare sett släkten Yxkulls stammoder, som var illegitim dotter till Gustav I:s son Magnus, kallas Margareta såsom på flera ställen i detta verk (s. 155, 201 och 260). Hon hette bevisligen Helena (se t. ex. A. Almquist, *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden*, 1:2, 1931, s. 584). I sammanhanget kan nämnas, att den här också förekommande gängse uppgiften, att hennes mor, hertig Magnus' älskarinna, hette Anna von Hau-bitz, ej kunnat beläggas tidigare än hos genealogen Johan Peringskiöld omkr. 1700 (SBL 24, s. 672). En inkonsekvens är att Helenas halvsyster Lucretia Magnusdotter, släkten Wernstedts svenska stammoder, nämnes (s. 208) utan att läsaren upplyses om att även hon var dotter till hertig Magnus. I fråga om släkten Wernstedt hänvisas till en uppsats om dess ursprung i den tyska tidskriften *Der Herold* 1943 utan beaktande vare sig av kritiken mot denna uppsats i *Personhistorisk tidskrift* 1947 eller av den biografi över Lucretias make som publicerades av Folke Wernstedt 1929.

Den Johan Siggeson, som 1567 ledde det svenska fälttåget mot Norge, hette inte "Johan Siggeson Sparre", såsom uppges på s. 79, utan tillhörde den s.k. Svartings-torpssläkten (B. Schlegel och C. A. Kling-spor, *Den med sköldebref förlänade men ej å riddarhuset introducerade svenska adelns ättartaflor*, 1875, s. 299; *Jämtlands och Härjedalens historia*, 2, 1945, s. 125 f.).

På s. 76–78 uppges en löneutbetalning 1561 ha ägt rum på "Wapholmen", men denna uppgift vilar på en feltolkning av bokstaven "x"; i handskriften står tydligt "Waxholmen".

Uppgiften (s. 64), att väpnaren Karl Lake bodde på "Mostorp" i Sparlösa socken, måste bero på någon lapsus vid excerperingen av Elgenstiernas ättartavlor, ty någon ort med detta namn finns ej i angivna socken. Enligt såväl Elgenstierna som J. E. Almquist, *Herrgårdarna i Sverige under reformationstiden* (1960), s. 280, bodde Karl Lake på *Ulvstorp* i Sparlösa.

Ovanstående randanmärkningar kan ej förta intrycket, att föreliggande del av Dalregementets personhistoria är ett förtjänstfullt arbete. Särskilt viktigt är att även underofficerarna kommit med, en socialgrupp som annars är föga utforskad.

Hans Gillingstam.

Om Örebro stad under medeltiden

Docent Gustaf Jonasson, som började som Karl XII-forskare och i många år varit universitetslektor i Örebro, har författat en liten bok med titeln *Medeltidens Örebro* (185 s., Liber 1984). Det är det första arbete om detta ämne, som fyller modern historie-skrivnings vetenskapliga krav. Bokens syfte är inte att redovisa allt, som kan ha hänt i orten Örebro, sedan (efter Erik den heliges död) konung Magnus Henriksson togs av daga av Karl Sverkersson vid en strid i Örebro 1161, enligt vad Saxo, *Västgötalagens kungakronika* och *annalen C 92* berätta (se H. Gillingstam i SBL XXIV, s. 646 f.). Målet är i stället att klargöra, vad man faktiskt vet om Örebro stad fram till Vasa-tiden. I ett elegant skrivet inledningskapitel visar förf., att många vanföreställningar i äldre litteratur, inklusive landsantikvariern Bertil Waldéns flitiga skriftställarskap, bygga på missuppfattningar av formuleringar i den berättelse, som borgmästare och råd i Örebro avgåvo 1691 till Erik Dahlbergh för hans *Suecia-verk*. Berättelsen avtrycks som bilaga.

I anslutning till Hans Anderssons givande undersökning (1971) av olika "urbaniseringstermer" framhåller Jonasson, att namnet Örebro redan förekommer i ett originalbrev av jarlen Birger Brosa från omkr. 1200, men att det först är i ett brev från 1315 (DS 2036), som man finner en term "villani Örabroenses" (stadsbor i Örebro), som anges, att Örebro då ansågs som stad. Utom Kalmar, som vid 1200-talets mitt använde ett trekantigt sköldformat sigill, är Örebro den enda svenska stad, som haft ett sköldformat sigill, och man har gärna velat tro, att även denna sigillstamp tillkommit under 1200-talet, trots att sigillet först är vidhängt ett brev 1331 (DS 3858). Eftersom "villani Örabroenses" återopats som vittnen ("testes") i brevet 1315, utan att något stadens sigill vidhängts, menar Jonasson, att stadssigillet tillkommit först senare. En närmare granskning av brevens ordalydelse och händelsesammanhanget visar emellertid, att Örebroborna ej varit vittnen vid brevet utfärdande utan vid ett i brevet omtalat tidigare tillfälle, troligen ett landsting i Örebro ett par år före 1315, såsom jag utförligare skall klargöra nedan. (Se Exkurs 1.) Brevet 1315 medger därför varken negativ eller positiv slutsats i fråga om stadssigillens ålder.

Som bevis på Örebro stads höga ålder har man också pekat på dess gamla slott och på att Birger jarl redan 1260 utfärdat brev i

Örebro. Man har då ej observerat skillnaden mellan kungsgård och slott. Medan konung Magnus ännu 1348 (DS 4314) daterar brev i sin kungsgård (*curia nostra*) i Örebro, är det först i ett brev från hertig Albrekt 1364 (DS 6967), som det talas om en borg ("castrum") i Örebro. Detta har Birgitta Fritz framhållit i sina avhandlingar 1971–72, och Jonasson understryker förhållandet. Ett i raden av exempel på okunnigheten hos den person (Palne Eriksson?), som komponerat det understuckna brevet från S:t Thomas dag 1282, är att han låter konung Magnus utfärda det på Örebro hus ("haws"; DS 745, s. 608–609 not, senast omtryckt av G. Åqvist i Rättshistoriska Studier XI, 1985, s. 226 f.).

Man har också velat stödja sig på att stadskyrkan vore gammal och hade biskop Nicolaus av Myra till skyddspatron, liksom t. ex. stadskyrkorna i 1200-talsstäderna Stockholm och Jönköping (se Jönköpings stads brev 19 mars 1520, tr. HH 41, 1979, nr 1293). Såsom Jonasson påpekar, känner man emellertid varken från medeltiden eller 1500-talet något skriftligt belägg på detta patrocinium för kyrkan i Örebro. Namnet Nikolaikyrkan, som t. ex. Örebrohäftet av Sveriges kyrkor (1933) använder genomgående utan att ifrågasätta namnets ålder, torde först ha slagit igenom på 1800-talet. I sin berättelse om Nikolaikyrkan (Meddelanden från Nerikes fornminnesförening I, 1896, s. 24) omtala arkitekten lektor Kjellström och prosten Wahlfisk emellertid, att över sydportalen förr funnits en staty av S:t Nikolaus, men att den borttagits på 1820-talet. Den statyn bör nog ha varit från medeltiden, men att den föreställt just S:t Nikolaus är kanske inte lika säkert. S:t Nicolaus' relikier funnos sedan 1078 i Bari i Syditalien, och dit valfärdade bl. a. den heliga Birgitta 1370.

I ett brev 1300 omtalas en "plebanus" (sockenpräst) i Örebro. En diskussion har förts om detta ord bör tolkas som kyrkoherde och om Örebro redan då var eget pastorat. I den äldsta längden över socknarna i Strängnäs stift (A 15, RA, tr. DS 1947 och Acta Cameralia 161) saknas nämligen Örebro och måste vara ett av de icke namngivna annexen till Långbro. Eftersom en liknande längd över socknarna i Uppsala stift uttryckligen är upprättad för beräkningen av det sexåriga tionde, som utgick från år 1314 enligt beslut vid generalkonciliet i Vienne, antogo utgivarna B. E. Hildebrand och L.-M. Bååth, att även Strängnäs-längden var från samma tid. En omdatering

föreslogs av Sven Ljung i en uppsats i Namn och Bygd 1965. Han menade, att längden var från omkr. 1280 och upprättats för det vid konciliet i Lyon 1274 beslutade sexårstiondet, och att detta förklarade att Örebro saknades där. Ljungs omdatering godtog på min inrådan av Magnus Collmar i hans omarbetning av Ljungs väldiga manuskript till Strängnäs stifts herdaminne för medeltiden (tr. 1977). Som Jonasson framhåller, hade emellertid Ljungs tes gendrivits redan i Namn och Bygd 1968 av C. A. Ek-bom. Dennes huvudskäl var, att Strängnäs-längden även upptager stiftets cistercienserkloster, som voro befriade från Lyon-tionden men ej från Viennetionden. Till Ek-boms kritik av Ljungs uppfattning om redovisningen på längdens första sida (A 15 fol. 8 v) av taxeringen av Strängnäskapitlets kanikprebenden kan vidare tilläggas, att den uppenbarligen grundar sig på de conceptanteckningar på volymens sista sida (A 15, fol. 77 v), som Collmar i herdaminnet (s. 182) kallat "den äldsta kaniklängden" och helt riktigt daterat till 1310-talets mitt.

När Nils Herlitz 1928 utgav de medeltida privilegierna för städerna i nuvarande Sverige och Finland, kände han endast fyra brev för Örebro i original och ett i avskrift, alla från åren 1446–63, och därjämte uppgiften i J. F. Bagges Örebro-beskrivning 1785, att stadens arkiv då också innehöll två brev från åren 1464 och 1501. Originalbrevet 1464 kunde publiceras 1938 och ett förut okänt brev från 1369 år 1946, båda återfunna i stadens arkiv. Nu kan Jonasson som bilaga trycka texten av det saknade privilegiebrevet 1501 efter två avskrifter i stadens arkiv. Rec. kunde 1946 meddela, att sekreteraren Rasmus Ludvigsson för det kungliga arkivets räkning fått låna några brev om Örebro stads rättigheter, men att hertig Karl 1587 ålade honom att återställa breven till stadens utskickade. Hertigens anmodan blev emellertid den gången utan resultat. Han upprepade sin begäran till Rasmus den 6 januari 1591 (hertig Karls registratur, RA) och sade då uttryckligen, att det gällde "theris stadz privilegier, som them af framfarne konungz gifne ähre". Rasmus Ludvigsson hade tidigare lånat in också några privilegiebrev för Torshälla och för Uppsala, och hans kvitto till Uppsala 1 okt. 1572 finns kvar i stadens arkiv och trycktes av C. M. Kjellberg 1907. Som Ahnlund påpekat (HT 1928, s. 414 f.), äro dessa privilegiebrev för Torshälla och Uppsala upptagna i arkivsekreteraren Erik Runells register

över "förmåliga handlingar" (sign. ERE) i riksarkivet, och de måste därför ha förstörts i slottsbranden 1697. Några brev för Örebro funnos ej bland dess s. k. "förmåliga handlingar", vilket kanske betyder, att Rasmus Ludvigsson åtljytt befallningen 1591. Klart är dock, att Örebro måste ha haft flera och äldre privilegiebrev än de nu kända. Det kan erinras om att exempelvis Västerås stads arkiv och privilegiebrev förstördes vid den stora eldsvåda 1569 och att branden i Stockholm 1419 förstörde dess äldre arkiv med privilegiebrev, tänkeböcker och stadslagens huvudhandskrift. Någon sådan katastrof kan ej ha drabbat privilegiebrev för Örebro, åtminstone ej efter 1369.

För marknader och omland, handel och hantverk redogörs i kapitlet "Örebro i det ekonomiska livet". Att Hindersmässan i januari var av vikt för järnmarknaden nämnes i 1400-talets privilegiebrev, men tanken att Örebro fungerat som centrum för någon järnexport avvisas av Jonasson.

I kapitlet "Orten och riket" ger Jonasson en god översikt över märkligare tilldragelser i Örebro under medeltiden. Ett och annat av intresse kan dock tilläggas ur tryckt litteratur, som tycks ha förbigåtts av Jonasson. Flera rådsmöten och herredagar ha hållits i Örebro. Från 1300-talets början nämner Jonasson de stora mötena i mars 1308 och i april 1321. Från mötet 1308 mellan konung Birger och hans bröder hertigarna Erik och Valdemar finnas tre brev. Det brev, där de flesta deltagarna uppräknades, är daterat 25 mars och är tryckt efter en vidimation 1349 (DS 4391) av H. Jägerstad, Hovdag och råd (1948), s. 322. Dess äkthet har emellertid av flera skäl betvivlats av Bj. Beckman, Matts Kättilmindsson och hans tid, I (1953) s. 144. Även om man kan finna förklaringar till att både hertigarnas och konungens trogna uppräknas bland brevs världsliga sigillanter och att alla dessa av utfärdaren hertig Erik kallas "consilarii nostri" (pronominet skulle kunna syfta både på hertigen och på konungen), är sigillanternas inbördes rangordning mycket besynnerlig.

Ännu flera namngivna andliga och världsliga deltagare hade ett av Jonasson förbisett möte vid Hindersmässan i Örebro 1379. Som förnyelse av de suppliker, som 1367–77 riktats till Gregorius XI med begäran om kanonisation av Birgitta Birgersdotter, avsändes därifrån 18 januari 1379 tre nya suppliker till den nye påven Urban VI, vari man bad om kanonisation och förklarade henne vara värdig att vara rikets "patro-

na". Breven äro tryckta i Collijns utgåva (1924–31) av Birgittas kanonisationsprocess, s. 55–61. Det första är utfärdat av konung Albrekt. Det andra beseglades av ärkebiskopen, 4 biskopar och ombud för 6 domkapitel (biskop och kapitel i Åbo voro förhindrade av årstiden) och därjämte av abboterna i rikets 4 munkkloster av cisterciensorden. Ett helt provinciakoncilium var alltså den gången samlat i Örebro. Den tredje suppliken sändes av Erengisle Sunesson, jarl av Orkneyöarna, och Bo Jonsson, "constabularius regni" (rikets konnetabel) i spetsen för 13 andra riksråd (11 riddare och 2 väpnare) samt 20 andra frälsemän (7 riddare och 13 väpnare), inalles 35 personer, som alla beseglat. Riddartitlar anges ej i brevet, och därför kunde Bo Jonsson (Grip) uppföras i början. Hans svenska drotstitel översattes med en internationellt mera välklingande titel, och han och Karl Ulfsson (av Tofta) kallade sig ej Upplands och Östergötlands lagmän utan "legifer Gothorum" och "legifer Swenorum".

Som jag visat i PHT 1974 (s. 52 ff.), hade Birgitta, vars make och son voro lagmän i Närke, långt tidigare givit anledning till att kungabrev sändes från Örebro till främmande land. Lördagen efter påsk 1348 sände nämligen konung Magnus från Örebro biskop Hemming av Åbo och Petrus Olavi av Alvastra till konungarna av England och Frankrike med Birgittas uppenbarelse om hur tvisten mellan dem om rätten till franska kronan borde lösas och hur kriget skulle hindras från att bli ett hundraårskrig. Detta svenska kungabrev påträffades först 1956 i en handskrift i Cambridge (se S. Eklund, Sancta Birgitta: Opera minora I, 1975, s. 23 f.).

I mars 1347 avgåvo som bekant 5 kaniker från olika stift inför tre medlemmar av den i Örebro verksam lagkommissionen en s. k. "protestacio" mot all ändring av lagen, som strede emot kanonisk rätt, svenska kyrkans provincial- eller synodalstatutet eller mot de kungliga eller påvliga privilegier, som givits kyrkor eller prästerskap, eller mot gamla hittills iakttagna sedvänjor. Jonasson omtalar naturligtvis denna protest, men man saknar en hänvisning till Sigfrid Sjöbergs "Studier kring Magnus Erikssons landslag" (Rättshistoriska studier 4, 1974, s. 13–54), där denne redogör för diskussionen sedan 1600-talet rörande lagkommissionens sammansättning och protestens karaktär, syfte och verkan.

Längre fram i kapitlet "Orten och riket" berättas om hur Örebro slottslän innehades

av Engelbrekt, hur det 1457–64 hörde till drottning Doroteas livgeding och förvaltades av kaniken i Strängnäs Erik van Lipen samt hur det senare innehades av Sten Sture d.ä., Svante Nilsson och Erik Abrahamsson (Leijonhufvud). Under konung Hans' regering blev slottslänet hans drottning Kristinas livgeding, och hennes fogde var dansken Jens Falster (1498–1502). Kapitlet avslutas med en kortfattad skildring av slottslänets öden under åren kring 1520, huvudsakligen efter Peder Svarts krönika. Efter nyare litteratur kan händelseförloppet närmare preciseras och biografien över konung Kristian II:s fogde Anders Pedersson närmare utredas. (Se Exkurs 2.)

Gustaf Jonasson har med sin bok om medeltidens Örebro lyckats undanröja många tidigare vaneföreställningar och lägga en så god grund, att det för efterföljarna främst blir fråga om att söka komplettera och precisera den i vissa detaljer eller att utbygga hans knappa och koncisa framställning på sådana punkter, där källmaterialet kan tillåta det. Min granskning har endast på enstaka punkter anfått hans formuleringar. Men boken har lockat mig till stundom ganska omständliga resonemang och redogörelser för vissa personhistoriska eller rättshistoriska problem med anknytning till min födelsestad Örebro, vilka jag under årens lopp kommit att intressera mig för.

Exkurs 1. *Varför återopades stadsbor i Örebro som vittnen 1315?*

Genom brevet 7 oktober 1315 intygade marsken Håkan (Jonsson) Läma och en Brynolphus de T., att fru Ingrid Andersdotter, salig i åminnelse, överlätit sin gård Mo (nu Moholm i Vadsbo härad) till Riseberga kloster och där valt sin grav. Till denna gåva hade de båda utfärdarna varit vittnen tillsammans med stadsbor i Örebro och andra trovärdiga personer, som de nu ej kunde uppräknas. Brevet inleddes med satsen, att en gåva, som enligt vittnens ord (per vivam vocem testium) överlåtits till kyrkan, icke lagligen kunde återkallas.

Det är påfallande, att detta brev icke återopar de båda testamenten, daterade i Riseberga 1309 (DS 1602) och 1310 (DS 1689), varmed Ingrid Andersdotter testamenterade sin fäderneärvda gård Mo samt jord i Ånsta (vid Örebro) till klostret för sin egen, sin bror Folkes och sin son Karls själar samt valde sin grav i klostret. Det senare brevet har beseglats av hennes syster Ingeborg med ett sigill, vars bild liknar ätten Bobergs vapen (B. E. Hildebrand, Svenska

sigiller från medeltiden, 3 nr 691; jfr ÄSF I: 1 s. 23).

Emellertid hade tvist uppstått, om gåvan av Mo gjorde intrång på arvingarnas rätt. Västgötalagens kyrkobalk (Y VgL KkB 59–60; Holmbäck & Wessén, Svenska landskapslagar 5, s. 87 f. och 234 f; jfr J. Liedgren, art. Testamente, KLNLM XVIII, sp. 221 ff.) tillät nämligen icke, att någon gav mer än en hel huvudlott i själagåva. Denna lag föreskrev, att biskopen hade domsrätt i testamentsmål. Vid prästmötet i Skara 1313 företeddes ett av testamentena för biskop Brynolf (Algotsson), och Ingrids gåva av Mo intygades också inför prästmötet av trovärdiga vittnen. Biskopen stadfäste därför gåvan med sin dom den 7 juli 1313 (DS 1929), för så vitt den ej överstege en huvudlott, men föreskrev, att det eventuellt överskjutande skulle tillfalla fru Ingrids arvingar (se L. M. Bååth, Bidrag till den kanoniska rättens historia i Sverige, 1905, s. 180 f.; J. A. Hellström, Biskop och landskapssamhälle, Rättshistoriska studier XVI, 1971, s. 318 ff.). För att behålla hela Mo blev Riseberga kloster tvunget att betala 40 mark pgr till Knut Arnbjörnsson (jfr ÄSF I: 1, s. 102; Sveriges medeltida personnamn I: 1, s. 135), som gjorde gällande, att Mo motsvarade två huvudlotter (se DS 2037 av år 1315 och DS 2121 av år 1317; se även K. G. Grandinson, Närkes medeltida urkunder I, 1935, s. 22 ff.).

Varken Håkan Läma, Brynolf de T. eller några Örebrobor nämnas som vittnen i de båda i Riseberga 1309–10 utfärdade testamentsurkunderna, och det är inte troligt, att något större antal Örebrobor just vid de tillfällena besökt Riseberga kloster. Nu är visserligen Närkeslagen förlorad, och endast sparsamma notiser finnas i årtiondena kring 1300 om de legala formerna för jordöverlåtelse i Närke (jfr. J. Liedgren, art. Närkeslagen, KLNLM XII, sp. 451 f.). Enligt min mening är emellertid den rimligaste förklaringen till uppgifterna i vittnesbrevet 1315, att överlåtelsen till Riseberga av gården i Ånsta offentligen fastfarits vid ett landsting, som hållits i Örebro något år mellan 1310 och 1313 med socknarna kring Örebro av Närkes lagman eller dennes ställföreträdare. En förskälaman (proloquutor) och åtta andra fastar böra då ha stadfäst Riseberga kloster i besittningen av gården i Ånsta på begäran av Ingrid Andersdotter eller hennes ombud, varvid åtminstone ett av hennes båda testamenten, som också nämnde Mo i Vadsbo härad, blivit uppläst och åhört av den närvarande tingsmenigheten.

Det bör ha varit denna muntliga förhandling, som hade bevisats av bl. a. marsken Håkan Läma och en rad stadsbor i Örebro. Om den kunde därför Håkan Läma och Brynolf de T. vittna 1315.

Det förtjänar påpekas, att varken tredingsindelning eller häradsindelning synas vara belagda i Närke före 1380 (jfr Holmbäck & Wessén, Magnus Erikssons landslag i nusvensk tolkning, 1962, s. LXI). Som Jonasson understryker, ha däremot landsting hållits på olika platser inom landskapet, men 1300-talsbeläggen äro få. Landsting i Örebro känner man både genom brev därifrån 13 april 1340 (DS 3480) och genom ett brev från landstinget i Mosås i november 1347 (DS 4259), som omtalar ett tidigare landsting i Örebro stad 10 augusti 1346. Dagen därpå har konung Magnus utfärdat två brev i Örebro (DS 4095–96).

Exkurs 2. *Anders Pedersson (mussla), den siste danske fogden på Örebro.*

Sedan Sten Sture d. y. blivit riksföreståndare, hade han 1513 utsett Erik Abrahamsson (Leijonhufvud) till hövitsman i Västergötland och över Örebro slott och dess län (se H. Gilllingstam i SBL XXII, s. 474 ff.). Efter Sten Stures nederlag i slaget vid Åsunden i januari 1520 och hans död 3 mars gick Erik Abrahamsson liksom bl. a. biskop Matthias (Lillie) i Strängnäs över till Kristian II och deltog i överenskommelsen i Uppsala 6 mars (se E. Ladewig Petersen m. fl., Uppsala-Överenskomsten 1520, Odense 1975). Näringarna togo emellertid herr Erik till fånga i juni, och hans familj tvangs att taga sin tillflykt till klostret i Västerås (se Erik Getings brev 17 juni och Erik Abrahamssons brev 1 augusti 1520, HH 41, 1979, nr 1440 och nr 1477). På förslag av dekanen Erik Svensson 26 augusti (C. G. Styffe, BSH V, 1884, nr 1515) utsåg konung Kristian Anders Pedersson (mussla) till fogde i Åkerbo härad, där fogden brukade residera på Strö kungsgård vid Köping. Först 25 september kapitulerade Örebro stad, bergsmännen i Lekeberg och Noraskog samt Närke allmoges till konung Kristian, vars ombud därvid var biskop Matthias (Uppsala-Överenskomsten 1520, s. 184 ff.; jfr H. Schück, Rikets brev och register, 1976, s. 386). Som ny hövitsman på Örebro tillträdde Anders Pedersson, kanske först sedan Erik Abrahamsson avrättats i Stockholms blodbad den 8 november 1520.

Den danskfödde Anders Pederssons växlande öden ha tidigare skildrats av Oskar Björnånger (Ur Köpings medeltidshistoria,

1960, s. 232–255; jfr min rec. i PHT 1963, s. 145 f.; se även J. Liedgren i Släkt och Hävd 1971, s. 493 f.), men biografien behöver korrigeras och kompletteras.

Anders Pedersson hade 1496 varit i tjänst hos drottning Kristina, gift med konung Hans och mor till Kristian II. Sedan hennes make fått makten i Sverige 1497, fick hon Örebro län och Noraskog som morgongåva i Sverige, och Anders Pedersson blev 1498 fogde i det angränsande Åkerbo härad och residerade på Strö. I början av 1499 gifte han sig med Birgitta Månsdotter (Natt och Dag), dotter till Måns Bengtsson på Göksholm, och blev därigenom styvfar till Erik Abrahamsson (Leijonhufvud). I Åkerbo gjorde han sig känd som bondeplågar och fördrovs därifrån vid upproret 1501. Han deltog sedan i försvaret av Stockholm mot de upproriska svenskarna till slottets kapitulation i maj 1502.

Anders Pedersson bodde de följande åren på sin hustrus gårdar Ellholmen vid Arboga eller Ekeberg i Lillkyrka s:n. Efter hustruns död (omkr. 1510–11) och sedan Erik Abrahamsson och hans bror Sten blivit giftasvuxna, måste han emellertid lämna dessa gårdar och flyttade till Svansholmen, som låg på en ö i Arbogaån en halv mil från dess utlopp i Väringen, och som han köpt 1509 (se G. Djurklou i HT 1882, s. XXV, och 1890, s. 18 ff.). Ett par år senare gifte Anders Pedersson om sig med Anna Gjordsdotter (Schack av Skylvalla, se J. E. Almqvist i Släkt och Hävd 1960, s. 11), som var systerdotter till ärkebiskop Jakob Ulfsson. Denne hade 1506 köpt gården Mällösa i Valentuna socken, och 1514 förlänade han gården till sin nye släkting Anders Pedersson (G. Dahlbäck, Uppsala domkyrkas godsintehav 1344–1527, 1977, s. 313 efter brevregest av Rasmus Ludvigsson). Där bodde Anders sedan med sin hustru. Fyra gånger 1514–18 var han bland de frälsemän, som vid särskilda tillfällen sutto i rätten på Stockholms rådhus, i regel jämte riksföreståndaren. Gustaf I indrog Mällösa och sålde gården 1526.

Anders Pederssons andra period som fogde i Åkerbo och hans roll som innehavare av Örebro slottslän började som nämnt på hösten 1520 men räckte knappt halvtant år. Sedan Västerås slott fallit 30 januari 1522, måste han i februari efter nio månaders belägring uppge Örebro till den nye riksföreståndaren Gustaf Erikssons (Vasa) trupper, och denne kunde i slutet av månaden hålla ett viktigt rådsmöte i Örebro (L. Sjödin, Kalmarunionens slutskede. Gustav

Vasas befrielsekrig I, s. 138 f., II, s. 322 och 355 ff.). Anders Pedersson fick enligt Peder Swart ett skyddsbrev av riksföreståndaren. Han räknades i rusttjänstlängden 1526 liksom sina svågrar till Upplandsadeln och deltog i riksdagen i Västerås vid midsommaren 1527. Då han senare samma år oförsiktigt nog gjorde ett besök i västra Västmanland, blev han trots sitt skyddsbrev ihjälslagen av de minnesgoda bergsmännen i Lindesberg och Noraskog. Uppgiften i en handskrift av Peder Swarts krönika, att Anders Pedersson även vid detta tillfälle bott på Strö kungsgård, är ett senare tillägg (se Nils Edéns utgåva 1912, s. 24 not 1), som säkerligen är oriktigt men lurat både Björnånger och Jonasson.

Anders Pedersson hade med Anna Gjordsdotter barnen Margareta och Jöran. Margareta Andersdotter gifte sig först med fogden Peder Månsson till Hässlö i Lerbo s:n, som adlades 1529 och var häradshövding i Oppunda 1540, och sedan 1553 med fogden Anders Bagge och blev därigenom stammor till ätten Wädurhorn nr 225 (se SAÄ IX och J. E. Almquist, Herrgårdarna, 1960, s. 130). Jöran Andersson bodde 1562 på Ista i Vassunda s:n, vilket ärvdes av hans son Erik Jöransson Stenar (död 1605), som ibland förväxlats med historieskri- varen Erik Jöransson Tegel.

Jan Liedgren

Personnamnsforskning

1892–1934 publicerades det av Magnus Lundgren påbörjade och av Erik Brate och Erik Lind slutförda verket Svenska personnamn från medeltiden. Det bygger emellertid helt och hållet på tryckt material.

1943 ansökte därför Ivar Modéer hos Humanistiska fonden om anslag för excerpering i avsikt att utarbeta en svensk motsvarighet till de stora norsk-isländska och danska namnverken. Från 1944 beviljades årliga anslag för detta ändamål. 1947 till-sattes Vitterhetsakademiens personnamns-kommitté för att leda arbetet (jfr Modéers föredrag om det svenska personnamns-verket, publicerat 1954 i festskriften till Elias Wessén), men först 1967 publicerades det första häftet av Sveriges medeltida person-namn (jfr PHT 1967, s. 220 f., och 1977, s. 74–80), vilket med häfte 8 nådde namnet Gunnur år 1983.

1955 började Modéer utge skriftserien Anthroponymica suecana (jfr PHT 1965, s. 126). I den har under årens lopp utkommit en rad även för personhistorien viktiga ar-

beten, framför allt volym 3, Birger Sund-qvist, Deutsche und niederländische Per-sonenbeinamen in Schweden bis 1400 (1957), och volym 5, Modéers handbok Svenska personnamn (1964).

Nyligen har som volym 10 i denna serie publicerats *Släktnamn i Umeå 1622–1820* (Umeå 1984, XXIV + 442 s.). Den numera avlidne Roland Otterbjörk, som re-digerade det 1967 publicerade första häftet av Sveriges medeltida personnamn och nu jämte Sigurd Fries och Lars-Erik Edlund utgjort föreliggande verks arbets-kommitté, har i en inledning presenterat principerna för verkets excerpering och uppställning och sammanfattat huvudresul-taten. Av denna inledning framgår, att arbe-tet med denna namnbok i samråd med ar-betskommittén "praktiskt taget ograverat" utförts av Margit Wennstedt.

Boken redovisar i alfabetisk ordning samtliga i bl. a. kyrkoböckerna och krigsar-kivets rullor förekommande släktnamn och tillnamn – men ej patronymika – i Umeå stad och socken från stadens tillkomst 1622 till 1820. För vart och ett av dessa förteck-nas samtliga namnbärare i kronologisk ord-ning efter sitt äldsta beläggår. I den mån namnbärarna tidigare behandlats i person-historisk eller topografisk litteratur medde-las också litteraturhänvisningar, och i ett supplement förtecknas i litteraturen nämnda personer som ej påträffats i primärkäl-lorna.

Verket måste betecknas som en guld-gruva även för all personhistorisk och ge-nealogisk forskning rörande Umeå under nämnda tid, särskilt som för varje person meddelas uppgifter om födelse- och dödsår – i den mån dessa är kända – samt yrke eller titel och äktenskap. Den språkliga mål-sättningen utgör en garanti för att namnen återgivits korrekt.

Det är tydligt, att verket ger en god bild av när borgerskapets släktnamn kom till. Otterbjörk påpekar i inledningen, att de 35 männen i 1630 års borgarlängd, publicerad 1922 av Birger Steckzén i Umeå stads histo-ria, endast hade förnamn och patronymika, ej släkt- eller tillnamn. I en kvarntullslängd från 1642 har en enda person av inalles 57 ett tillnamn, och i 1650 års mantalslängd har två borgare med samma förnamn och pa-tronymikon skilts genom att även tillnamn angivits. I 1675 års mantalslängd upptas 79 personer och 18 släktnamn, varav några i flera exemplar. Där finns enstaviga namn som Buur, Bäck, Grubb, Grym, Hall, Råch och Ström, de tyska Kröger och Lambert,

fem namn på -man (Forsman, Grubbman, Leman, Nordman och Wänman), de lärda avledningarna Plantin och Avander samt två reguljära sammansättningar, Arnberg och Rudbäck. Kring sekelskiftet 1700 hade c:a 70 av 116 personer, dvs. mer än 60%, släktnamn eller personligt tillnamn. I en förteckning över Umeå borgerskap 1736, bilagd en relation av landshövding Gyllengrip och publicerad i tidskriften Västerbotten 1960, är det endast 5 personer av 111 som enbart har patronymika. Ännu vid sekelskiftet 1700 hade 38 personer både patronymika och släktnamn, vilket tyder på att släktnamnet var så nyligen antaget att patronymikon bibehållits för att vederbörande skulle kunna identifieras liksom fallet var med adeln i samband med riddarhusets tillkomst 1626; jfr min uppsats *Den svenska adelns bruk av patronymika tillsammans med släktnamn* (Personnamnsstudier 1964 tillägnade minnet av Ivar Modéer, *Anthroponymica suecana*, 6, 1965), s. 224. 1736 är patronymika med tillsammans med släktnamn endast i två fall. Det är tydligt, att bärande av släktnamn numera var det normala för varje etablerad borgare i Umeå. Släktnamnen innehåller ofta namnet på den ort från vilken vederbörande inflyttat, men vissa vittnar om immigration från utlandet. Särskilt märks ett betydande tillskott av flyktingar från Finland under det stora nordiska kriget.

Namnredovisningen omfattar emellertid även Umeå socken. Otterbjörk nämner i sin inledning, att bönder med tillnamn där förekommer redan i 1500-talets jordeböcker och skattelängder och i kyrkans äldsta räkenskapsbok 1619, mest djur- och yrkesbeteckningar såsom i de fornsvenska tillnamnen. Ett intressant inslag blir senare soldatnamnen, på vilka i denna bok talrika belägg meddelas.

De namn, för vilka det största antalet personer redovisats i detta verk, är Fors(s)-man, Boström, Berg(h) och Burman.

Från 1983 har personnamnsforskningen också en av forskningsråden i de nordiska länderna finansierad tidskrift, *Studia anthroponymica scandinavica*, utgiven i Uppsala av Thorsten Andersson och Lena Petersen under medverkan av danskan Eva Villarsen Meldgaard, norrmannen Ola Stemshaug och finländaren Carl-Eric Thors. Av denna har hittills två årgångar utkommit, en 1983 (152 s.) och en 1984 (142 s.), distribuerade av Lundequistska bokhandeln i Uppsala.

Den för personhistoriker viktigaste artikeln i årgång 1983 synes mig vara Eva Villarsen Meldgaard, *Moderne dansk personnavneskik – fornavne, mellemnavne, slægtsnavne*. Särskilt beaktande förtjänar hennes framställning om mellannamnen, vilka ju knappast förekommer i de andra nordiska länderna. Deras historia har närmare utretts i hennes bidrag i årgång 1984, som har rubriken *De danske slægtsnavnes historie i nyere tid*. Mellannamnet är ett slags förnamn, inskjutet mellan förnamnet och -sen-namnet (ett patronymikon som under 1800-talet ofta övergått till att bli ärftligt släktnamn). Dessa mellannamn är ofta gamla folkliga tillnamn, som ej kunnat få släktnamns skyddade karaktär, därför att de folkliga tillnamnen ofta var desamma i olika trakter. Det är vanligt, att mellannamnen kommit att användas som ett slags släktnamn, som sätts ut i telefonkatalogen i stället för de alltför vanliga -sen-namnen eller brukas som firmanamn. Meldgaard påpekar också, att det danska biblioteksväsendet alfabetiserar författare efter deras första efternamn, alltså mellannamnet, varigenom ibland vissa identifieringsproblem uppstår.

Av personhistoriskt intresse är också en uppsats av Torben Kisbye i årgång 1983, betitlad *Oscar, Orla, Ossian, Selma, Malvina, Minona. Spor i dansk navneskik fra Ossiandigtningen og den svenske invandring*. Efter statistisk bearbetning av kyrkoböcker i Köpenhamn och Aarhus anser sig författaren kunna konstatera, att spridningen av dessa namn i Danmark oftast har andra orsaker än studier i keltisk diktning. Namnet Oscar var t. ex. sällsynt i Danmark före 1848, då den svenske konungen Oscar I sände svenska hjälptrupper till Fyn mot tyskarna. Invandring från Skåne, där många fått namn efter Oscar I och Oscar II, befäste ytterligare namnets ställning i Danmark. I förbigående uppger Kisbye, att Oscar I skall ha fått sitt namn av sin gudfar Napoleon Bonaparte, som under tiden före dopet 1799 skall ha läst Ossiansångerna, en uppgift som torde återgå på E. A. D. de Las Cases' ej helt pålitliga *Mémoires de Sainte-Hélène* (3:5, 1823, s. 156; för opålitligheten se A. Ph. Rosebery, *Napoleon efter Waterloo*, 1901, s. 9–23). En annan intressant personhistorisk notis hos Kisbye är att den engelske författaren Oscar Wilde, vars fängelsedom 1895 uppges ha hejdat spridningen av namnet i de anglosachsiska länderna, skulle ha fått sitt förnamn genom att hans far skulle ha varit livläkare hos Oscar I. Sistnämnda uppgift har emellertid

ej kunnat verifieras i artikeln om fadern i Dictionary of national biography och ej heller i det dock av drottning Josefina i fråga om Oscar I hårt gallrade Bernadotteska familjearkivet. Dock blev Oscar Wildes far 1862 riddare av Nordstjärneorden, men ordenskansliet har vid undersökning funnit, att akten därom ej ger någon motivering för utmärkelsen.

I årgång 1984 av *Studia anthroponymica scandinavica* fäster sig personhistorikern förutom vid Eva Villarsen Meldgaards förutnämnda artikel särskilt vid Thorsten Andersson, *Efternamn och jämställdhet. Jämställdhetsprincipen i 1982 års svenska personnamnslag*, som dock förbiset den diskussion som fördes i Släkt och hävd 1973–1975 och fortsatte i Genealogisk ungdoms tidskrift 1979–1981 (jfr PHT 1982, s. 56) men ger nya aspekter på vad som där framförts.

Studia anthroponymica scandinavica innehåller förutom uppsatserna även recensioner, 1983 bl. a. av J. Raneke, Svenska medeltidsvapen (jfr PHT 1982, s. 6–9), och 1984 bl. a. av Navne i Norden. Oversigt over nordiske navneinstitutioner og navnesamlinger (NORNA-rapporter, utg. av Nordiska samarbetskommittén för namnforskning, 25, 1983) och av Sveriges medeltida personnamn. Den sistnämnda recensionen har författats av Evert Melefors, som nyligen blev redaktör för denna ordbok.

Hans Gillingstam

Kungliga Karoliner i ett samhällsperspektiv
Tre Karlar. Karl X Gustav, Karl XI, Karl XII, Livrustkammaren, Stockholm 1984, 151 s.

Inom museivärlden söker man på olika sätt sätta in de utställda föremålen i den miljö, vari de tillkommit och använts. Att illustrera en hel tidsperiod, större förändringar av ekonomisk och social art i samhället är dock svårt att göra inom ramen för en utställning. Livrustkammaren tog för några år sedan ett intressant initiativ för att lösa detta dilemma. I anslutning till utställningen kring 350-årsminnet av Gustav II Adolfs död utgav man volymen *Gustav II Adolf – 350 år efter Lützen*, vilken behandlar samhällets struktur och utveckling under gustavadolfstiden. Stärkt av framgången då har livrustkammaren nu återkommit med volymen *Tre Karlar* i anslutning till dess utställning med samma namn. Volymen innehåller uppsatser av åtta författare.

På samma sätt som fallet var med Gustav II Adolf-volymen har livrustkammarens up-

penbara avsikt varit att utnyttja denna utgåva som ett komplement till utställningen för att sätta in kungarna och de utställda föremålen i sitt samhälleliga sammanhang. Rubriken till trots behandlar volymen endast i begränsad utsträckning kungarna själva. Det är det karolinska samhället – dess struktur och utveckling som står i centrum.

Uppsatserna behandlar en lång rad områden under perioden som t. ex. konst- och litteraturvetenskap, utbildnings-, militär-, förvaltnings-, kultur-, social-, ekonomisk och politisk historia. Redaktionen har uppenbart ansträngt sig att i valet av bidrag publicera forskningsresultat som kan antas vara mindre kända för en bredare allmänhet. Volymen har därför karaktär av en i positiv mening populärvetenskaplig framställning. Vissa uppsatser utgör sammanfattningar av forskningsresultat publicerade på annat håll, andra förefaller nyskrivna för volymen. Det finns en ganska stor spännvidd mellan bidragen vad gäller deras vetenskapliga kvalitet. Volymen av denna typ erbjuder många gånger svåra problem hur hårt redaktionen skall styra bidragens utformning. Det är dock uppenbart att denna volym skulle ha vunnit på att redaktionen varit mer aktiv. Som läsare efterlyser man en redaktionell inledning och/eller sammanfattning där de skilda bidragen sätts in i sitt sammanhang, och där man klargör vad som är ny och intressant kunskap om det karolinska samhället. En sådan uppläggning hade säkerligen också medfört att redaktionen strukit ned eller t. o. m. lyft ut vissa bidrag. Samma frågor behandlas nämligen i flera uppsatser och några bidrag har en något avvikande uppläggning.

Det finns givetvis ingen möjlighet att i detta sammanhang ägna varje enskilt bidrag en närmare granskning. Jag har i stället valt att koncentrera mig på några frågor av övergripande karaktär.

Ett framträdande drag under perioden 1654–1718 är de stora krigen – Karl X Gustavs erövringar under 1650-talet som ledde fram till det svenska väldets största utbredning kring 1660, Karl XI:s mindre framgångsrika under 1670-talet samt stora nordiska kriget under Karl XII. Dessa krig fick genomgripande konsekvenser på de flesta områden i det svenska samhället, vilket också återspeglas på skilda sätt i uppsatserna i volymen. Militärutbildning utgjorde en självklar del av kungarnas fosteran (A Losman, *Tre Karlars studier*). Bidraget om Finland behandlar i huvudsak landsändans strategiska betydelse (J T Lappalai-

nen, *Finland under den karolinska tiden*). I kungapanegyriken spelar givetvis insatserna under krig stor roll – även om de intar en blygsam roll under Karl XI (B Olsson, *De tre Karlarna i samtidslitteraturens spegel*). Vidare utgjorde i vissa fall händelserna under stora nordiska kriget en förutsättning för upptäcktsfärder i österled av svenskar (G Jarring, *Vidgad horisont*).

Frageställningen kriget som samhällsfenomen – dess krav och konsekvenser – står som framgång av rubriken i centrum för bidraget av Sven A Nilsson, *Den karolinska militärstaten. Fredens problem och krigets*. I uppsatsen förmår SAN på ett pregnant sätt knyta samman och utveckla forskningsresultat från sin egen produktion, det av honom ledda 1600-talsprojektet i Uppsala och annan, nyare forskning. SAN kan på ett briljant och övertygande sätt visa hur kriget fick konsekvenser för samhällsutvecklingen på snart sagt alla områden – politiskt, statsfinansiellt, socialt, förvaltningsmässigt osv. Uppsatsen utgör ett bra exempel på att en syntes inte innebär att man mekaniskt kompilerar kända fakta utan att den i sig ger ny kunskap och att den dessutom kan stimulera till en diskussion om nya forskningsuppgifter. I denna uppsats blir problemen med bristande samordning mellan bidragen särskilt tydliga. Jag tror att volymen skulle ha vunnit i pregnans, om man gett SAN större utrymme att behandla vissa problemområden i sitt sammanhang och i stället lyft ut bidrag som behandlar samma fråga.

I bidraget av Gunnar Artéus, *Svenskt och europeiskt i karolinsk arméstridstaktik*, står kriget i centrum. Uppsatsen utgör i huvudsak en sammanfattning av hans avhandling, där GA söker utreda vad som specifikt utmärkte den karolinska arméns taktik jämförd med andra länders. Ansatsen är intressant och tillför den militärhistoriska forskningen en fruktbar dimension av idéanalys. Den kanske mest intressanta och påtagliga frågan – i vilken utsträckning kan de påstådda skillnaderna förklara krigets utveckling? – tvingas dock GA lämna därhän.

Krigsutvecklingen fick givetvis också konsekvenser för den kraftiga utbyggnaden av den svenska statsförvaltningen under 1600-talet. Det är den givna utgångspunkten i bidraget av Anna-Brita Lövgren, *Stor-makstidens förvaltning – organisationsförändringar och utvecklingslinjer*, i vilket hon sammanfattar sin avhandling med kompletterande undersökningar. Det skall framhållas att uppsatsen – titeln till trots – en-

bart behandlar statsförvaltningens utveckling, främst den centrala byråkratin. Man får dock inte glömma bort att det också fanns en "kommunal" och en enskild byråkrati. Speciellt den senare äger ett intresse, inte minst vid en analys av hur adeln förvaldade och utnyttjade sina godsinkomster. Det område ABL behandlar är intressant och viktigt på många sätt. Hon ger också en överskådlig och klar bild av de viktigare utvecklingslinjerna. De förändringar ABL kan konstatera under perioden vill hon i huvudsak förklara med hänsyn till kraven på ökad effektivitet av innebörden större sakkunskap och därmed snabbare och säkrare handläggning av ärenden. Inom detta problemområde finns emellertid utrymme för alternativa tolkningar. Det är möjligt att de politiska förändringarna inte bara utgör förutsättningar för de administrativa reformerna, som ABL anser. De senare kan ses som en del av de förra, nämligen som försök från kungamaktens sida att nå större insyn i förvaltningen för att kunna styra den hårdare. Den latenta konflikten mellan kungamakt och byråkrati måste nämligen betraktas som reell även inom ramen för ett system med en politiskt stark kungamakt. Det är t.ex. flagrant hur Karl XII i praktiken blev utlämnad åt sin finansförvaltning i planeringen inför stora nordiska kriget, och ämbetsmännens politiska ambitioner fick direkta konsekvenser för deras redogörelser av de finansiella förutsättningarna och budgetplaneringen (se J Cavallie, *Från fred till krig. De finansiella problemen kring krigsutbrottet år 1700*, *Studia historica Upsaliensia* 68, Kristianstad 1975, s 64 ff, 269 ff).

I sin uppsats, *En barock historia. Om den svenska 1600-talslyxen och dess plats i samhällsomvandlingen*, behandlar Margareta Revera konsumtionen av lyxvaror inom högadeln – storslagen byggnation, klädedräkter, konstföremål mm – vilken i så hög grad kom att präglade kulturlivet speciellt under periodens förra del. Här kunde det tyckas som om man vore långt borta från den krigiska verkligheten. Men också högadelns konsumtionsmönster har sin bakgrund i de förändringar som krigen åstadkom. Framgångarna på slagfältet följdes upp inte bara inom utrikespolitik och diplomati utan också inom andra områden, t.ex. kulturlivet. Statsledningen var i stort sett densamma som delar av högadeln. Det gällde att manifestera den nya maktställningen såväl gentemot Europas övriga adel som mot konkurrenter på hemmaplan. Det

är i detta sammanhang många av de vackra föremålen i utställningen har sitt ursprung. MR vill i sitt bidrag fördjupa detta allmänna resonemang. Uppsatsen utgör en förstudie till en planerad projekt-rapport. MR analyserar och diskuterar hur man i tidigare forskning uppfattat och ofta fördömt lyxkonsumtionen. I uppsatsen för MR fram en rad intressanta och fruktbärande hypoteser. Jag tror dock att hon går en smula för långt i sin strävan att tolka de flesta företeelser och förändringar i samhället vid denna tid utifrån sin tes om lyxkonsumtionens funktion i samhället. Det är inte heller säkert att man alltid finner förklaringar till människors handlande inom ramarna för strikt ekonomisk nytta (vinstmaximering). Det är möjligt att den nyvunna stormaktsställningen i sig påverkade beteende och ekonomiska prioriteringar hos enskilda adelsmän och andra på ett sätt som vi dag enbart kan ana. Här ligger fortfarande ett oplöjt forskningsfält, där MRs kommande projektrapport kan förväntas vända på några av de bördigare tiltorna.

Senare hälften av 1600-talet var ingen parentes i svensk historia. Flera av de förändringar som skedde då fick konsekvenser för lång tid framåt. Nu byggdes ett skattesystem (grundskatterna) som kom att bestå till början av 1900-talet. Lika länge fungerade den nu utbyggda organisationen för att rekrytera och avlöna krigsmakten – det militära indelningsverket och det ständiga knektehållet. Också inom statsförvaltningen bestod den nu etablerade strukturen länge. Statskontoret som tillkom 1680 behöll t.ex. sin ställning som finansorgan ända till 1920. Att institutioner och strukturer från denna tid bestod så länge innebär givetvis inte att de förblev opåverkade av förändringar i samhället, och att det inte föreligger skillnader inom dessa ramar mellan perioden och början av vårt sekel. Som en detalj kan nämnas den viktiga roll riksarkivet tilldelades i utbildningen av Karl X Gustav. Finns här männe en intressant punkt för riksarkivet att knyta an till i sitt utbildningsprogram idag?

Volymen *Tre Karlar* är ett ambitiöst försök av livrustkammaren att komplettera utställningen med samma namn genom att ge ut en populärvetenskaplig framställning. Här redovisas och sammanfattas på ett intressant och i bästa mening populärt sätt större delen av resultaten från senare års forskning kring 1600-talets historia. Förhoppningsvis fyller volymen därigenom inte bara funktionen att fördjupa upplevelsen av

en utställning utan också att stimulera till fortsatt studium av ett av de mer omvälvande och dramatiska skedena i svensk historia.

Berndt Fredriksson

Arvid Horn som politisk räv

Bo Hammarlund, *Politik utan partier. Studier i Sveriges politiska liv 1726–1727*. Acta universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in History 35. Almqvist & Wiksell International: Stockholm 1985, 248 s., personreg.

Bo Hammarlund har åstadkommit en utomordentligt välskriven och skickligt sammanhållen avhandling i vilken det politiska mönstret under den tidiga frihetstiden klarläggs med hjälp av en djupanalys av ett hårdflörtat källmaterial.

Här skall inte redogöras för avhandlingens många intresseväckande resultat.¹ I detta forum är det kanske mera passande att litet närmare betrakta den bild som ges av avhandlingens primus motor kanslipresidenten Arvid Horn. Utgångspunkten skall tas i Sven Grauers stora artikel över Horn i Svenskt biografiskt lexikon (SBL).

Hammarlund understryker att den som framträder med skarp politisk profil i det invecklade politiska spelet i mitten av 1720-talet är just Horn, och att avhandlingen därmed även utgör "ett bidrag till Horns politiska biografi" (s. 207).

Utrikespolitiskt stod Sverige vid den här tiden i valet mellan anslutning till den s.k. hannoverska alliansen, som företrädades främst av England och Frankrike, eller till Ryssland och Österrike. Horn önskade en anslutning till västmakterna medan hans motståndare förespråkade det andra alternativet. I alliansfrågan fokuserades enligt Hammarlund de politiska motsättningarna. I sin strävan att utmanövrera sina motståndare och uppnå anslutningen till hannoverska alliansen agerade Horn enligt Hammarlund med mycket stor taktisk skicklighet. Analysen av den ganska långdragna process som ledde fram till anslutningen ger en klar föreställning om hur kallt och målmedvetet Horn agerade. Hela tiden var han observant på eventuella risker för egen del och gjorde allt för att minimera dessa.

Alliansfrågan behandlades i rådet i juni 1726. Åtta riksråd av femton gick emot

¹ Dessa kommer att presenteras i HT av fakultetsopponenten Michael F. Metcalf.

Horn. Endast med kungens dubbla röster och utslagsröst kunde ett för Horn positivt beslut fattas. Hammarlund hävdar dock att detta var så dåligt förankrat att kanslipresidenten önskade höra ständerna i hopp om att uppnå ett starkare stöd för sin politik. I riksdagen blev frågan om en anslutning till öst eller väst den viktigaste, och Horn kunde efter många och invecklade turer driva den lyckligt i hamn, och Hammarlund konstaterar att dennes "taktiska skicklighet ... kan inte nog understrykas" (s. 214). Avslutningsvis påpekar Hammarlund att den traditionella bilden av Horn som "en landsfadersgestalt och en statsman i paritet med Robert Walpole i England och kardinal Fleury i Frankrike har fått mera realistiska drag, så till vida som det har kunnat visas att han som politiker använde tämligen tvivelaktiga metoder" (s. 220).

Frågan är emellertid om så mycket nytt tillförts bilden av Horn genom ovan nämnda konstaterande. Om man går till den store skildraren av frihetstidens politiska liv, C. G. Malmström, är det riktigt, men om man går till Sven Grauers artikel i SBL blir man något tveksam. I denna konstateras t. ex. att Horn genom försåtlig blandning av hot och löften som diplomat under Karl XII nådde mål som länge ansetts hopplösa. Horn beskrivs under perioden 1726–1738 som den ledande mannen i Sveriges offentliga liv. Både som konjunkturpolitiker och partitaktiker firade han stora triumfer.² Han var överlägset skicklig i att utnyttja skilda situationer att driva både riksdag och regering till beslut, vars konsekvenser de långt ifrån alltid fattade, men vilka i hög grad stärkte hans egen maktställning. Han var vidare en mästare i att förhåla frågor tills de mognade, och genom tyngden av sin auktoritet förmådde han manövrera ständerna i en dittills aldrig skådad omfattning, trots att han inte förfogade över något fast organiserat parti. Horns seger vid 1726–27 års riksdag beskriver Grauers som ett resultat av ett fördomsfritt utnyttjande av motståndarnas blottor och han kunde därför till sist driva igenom sin linje genom ett slugt och kallblodigt manövrerande i de avgörande ögonblicken. Han var enligt Grauers taktiskt "fintlig".

En svårighet för läsaren av avhandlingen är att författaren inte alltid profilerat sina egna resultat gentemot tidigare forskares. Jag kan inte se annat än att en realistisk syn på Horn som en statsman som inte alltid var så noga med medlen redovisats tidigare. Vad Hammarlund gjort, och det mycket

skickligt, är att han konkretiserat Horns utnyttjande av den politiska strukturen under den här aktuella tiden för att uppnå sina mål, och dennes handlande han fått en mera inträngande genomlysning än vad tidigare forskare mäktat åstadkomma.

När det gäller hannoverska alliansen skulle man kunna ställa frågan varför Horn, om hans huvudsyfte, som Hammarlund gör gällande, var att ansluta Sverige till denna, inte nöjde sig med den seger han vann i rådet, även om den var knapp. Hammarlunds förklaring är att utslaget hängde på en alltför skör tråd och därför inte uppfattades som avgörande och att riksdagens auktoritet därför var nödvändig (s. 143). Detta är en slutsats som bygger på en analys av det politiska spelet. Några bindande bevis för dess riktighet kan emellertid inte ges. Källmaterialet tiger på den punkten. Alltså: varför drog den mycket artistokratiskt sinnade Horn frågan inför ständerna? Man kan för övrigt undra om detta var så taktiskt skickligt. Som författaren konstaterar blev det faktum att sekreta utskottet fick ett så avgörande inflytande över utrikespolitiken något som pekade fram mot Horns fall 1738 (s. 213).

Alltnog. Riksdagen inkallades och alliansfrågan drog ut på tiden, och Horn föreföll inte ha någon brådska med frågans avgörande. Man kan fråga sig om Horns egentliga mål var accessionen eller att utplåna sina politiska motståndare. Möjligen skulle det också i detta "förparlamentariska skede" även vara av intresse att något dryfta Horns konstitutionella uppfattning, särskilt hans syn på kungamakten.

Från ett gott samarbete med Karl XII skar det sig så småningom mellan Horn och kungen, och från 1711 ställdes Horn utanför utrikespolitikens ledning, och det ryktades tidigt om att han kommit i kontakt med de kretsar som med tiden skulle störta det karolinska enväldet och som kom att utarbeta en författning där suveräniteten var bannlyst. År 1723 avstyrde Horn resolut ett försök från Fredriks sida att med hjälp av bönderna stärka kungamakten. Någon vän av enväldet var således inte Horn. Därför kan man anta att en delförklaring till att han ansåg rådets bifall otillräckligt kan sökas i hans konstitutionella syn. Som vän av den frihetstida författningen och motståndare

² Just dessa egenskaper hos Horn (partitaktikern och konjunkturpolitikern) och hans förmåga att förhåla frågor har Hammarlund redovisat ur Grauers artikel i sin översikt över källaget (s. 17).

till kungligt envælde är det kanske inte otänkbart att han kände det som djupt otillfredsställande att det endast var med hjälp av kungens vota i rådet som han kunde driva igenom sin linje. I vilket fall som helst ville han säkert inte känna sig beroende av kungen.

Det som anförts ovan är randanmärkningar parade med några funderingar som läsningen av en ovanligt välskriven och stimulerande avhandling gett upphov till. Den mycket skickligt genomförda analysen av en politik utan partier har gett rika resultat.

Göran Nilzén

Psykologisk socialhistoria

Arne Jarrick, *Psykologisk socialhistoria* (Stockholm studies in economic history, 8. Ak. avh. Sthlm 1985, 256 s.) läste jag i dess helhet för drygt ett halvår sedan strax efter tryckningen. Texten är späckad med kontroversiella och ovanliga förhållningssätt och ståndpunkter. Den är skriven av en person som uppenbarligen älskar att tänka och med god förmåga att smitta sina läsare med denna kärlek, både i kraft av sina tankar och sin suveräna behärskning av skrivandets konst. Först nu känner jag mig kapabel att ge några personliga reflektioner till detta absorberande mästerstycke, som jag vill rekommendera historiskt intresserade att läsa. För hur man än ställer sig till Jarricks argument för en psykologisk fördjupning av historieforskningen, så lyckas han göra historien som ämne än mer spännande genom att energiskt ställa en sådan fördjupning i sikte.

Under 1900-talet har det uppstått minst två från USA emanerande tankeströmningar som velat lägga historien under andra specialvetenskapers domvärjo. Den ena är New Economic History som velat tolka historien genom den neoklassiska nationalekonomins glasögon. Den andra är Psykhistoria som velat ge psykologin, och företrädesvis psykoanalytisk sådan, en förangsställning vid förklarandet av historiska förlopp. I Europa har de flesta historiker ställt sig avvisande till dessa riktningar, måhända brända av tidigare århundradens, så nyss övervunna, egna misstag i form av reduktionistisk och spekulativ historiefilosofi. I den mån som historieforskningen i Europa slagit in på radikalt nya banor har det dominerande programmet, jag tänker på Annalesskolans, istället inneburit ett anammande av all tänkbar samhälls- och beteendevetenskap som hjälpvetenskaper till historien. Öppenheten att använda vilket som

helst ämnes teorier har parats med ett blankt nej gentemot andra ämnens eventuella monopolistiska anspråk på historien.

På båda sidor om Atlanten har dessa motstridiga forskningsprogram lett till en ökad teoretisering av historien. Det finns därför, tror jag, ett stort behov av att utvärdera olika specialvetenskapers bidrag till historiestudiet. Å ena sidan har historikern goda skäl att förkasta "imperialistiska" anspråk gentemot sitt ämne, å andra sidan framstår en kalsuparattityd till olika teoretiska alternativ som ett utslag av omognad eller dåligt omdöme.

Mellan dessa icke önskvärda positioner lägger Jarrick ut sitt ledspår för psykologisk teoris utnyttjande i historieforskningen. Redan tidigare har han i en artikel i Scandia (48:1 1982) avvisat Freuds historiespekulationer. I avhandlingen vill han främst markera distans till en allmänt välvillig men föga specifik öppenhet mot psykologiskt tankegods. Navigerandet mellan den Psykohistoriska monopolismens Scylla och common sense-psykologins Charybdis är givetvis ett vanskligt företag. Strategin är att i flera delvis separata studier demonstrera den psykologiska teorins användbarhet.

Denna polygrafi läggs fram som en avhandling i ekonomisk historia. Vid första påseende kan detta väcka förvåning. Men teoretiserandet av historien har här drivits längre än inom allmän historia. Det är därför naturligt att specialiserade studier över olika teories relevans för historien först dyker upp inom ekonomisk historia.

Dessutom visar Jarrick i sitt inledningskapitel att det finns goda skäl att just behandla psykologisk teoris relevans för ekonomisk historia. Den inom detta ämne förekommande benägenheten att vilja totalisera historien ur ekonomisk teoretiskt perspektiv (New Economic History) vilar nämligen på psykologiska premisser. Det vinst- och nyttomaximerande beteendet antas inte bara gamla ekonomins sfär, utan antas vara det förhärskande beteendemönstret inom hela det sociala livet. Den psykologiska stereotypen, "the economic man", har ofta varit en tacksam, men oftast missförstådd, slagpåse för utomstående kritik mot ekonomisk teori. Jarricks kritik är emellertid inte av det lättköpta slaget. Han redovisar ganska utförligt flera tunga inomteoretiska dissidenters ståndpunkter och för en diskussion rörande svårigheten att i komplicerade sociala sammanhang skilja "kostnader" från "intäkter". Om inte individerna själva i många situationer förmår skilja dessa åt,

vad finns det då för skäl att tro att de alltid beter sig på ett ekonomiserande sätt?

I de följande kapitlen lämnas den ekonomiska tematiken åt sidan. Huvudintresset är att behandla psykologiska villkor för social sammanhållning och social förändring.

I kapitel två presenteras mentalitetshistoria och psykohistoria som två strömningar som förfäktar olika förhållningssätt till studiet av människors tänkande.

Historiografiskt håller detta kapitel, liksom avhandlingen för övrigt, hög klass. Men jag ställer mig tveksam till den typ av harmoniserande fred som Jarrick vid kapitlets slut har lyckats sluta mellan de båda riktningarna. Han finner att de på ett fruktbart sätt kan komplettera varandra: mentalitetshistoriens källmässiga närhet kan kombineras med psykohistoriens analytiska distans etc. Som Jarrick flera gånger själv framhåller karakteriseras ju det mentalitetshistoriska forskningsprogrammet av bl. a. användandet av en bred arsenal av teorifragment hämtade från psykologi, sociologi, etnologi, antropologi, semiotik m. m. samt av en principiell avoghet mot en långtgående analys av de dödas själar, medan psykohistorien varit mindre hämmad i sistnämnda avseende samt gett psykologin en självklar förstarangställning teoretiskt. Eftersom dessa riktningar haft delvis samma forskningsobjekt men använt olika teorikombinationer borde det finnas möjligheter till vissa utvärderingar rörande olika teoris värde på ett "mentalt" historiefält. Den jarrickska harmonieringen av de båda riktningarna fyller i avhandlingen funktionen av att avstyra en sådan jämförelse. I de fortsatta kapitlen leds närsynta empiriträngande broder mentalitetshistoria välvilligt vid handen av sin teoretisk-psykologiskt mer djupseende broder psykohistoria, vilken visserligen har vissa svårigheter att uppfatta alla detaljer men om vars allmänna teoretiska överlägsenhet inga tvivel kan råda.

Diskussionen om olika teoretiska alternativ för en psykologisk socialhistoria begränsas därför till vilka psykologiska teoribildningar som är lämpliga. Traditionellt är psykoanalysen allenarådande inom psykohistoria. Jarrick förespråkar i kapitel tre att också Piagets kognitiva psykologi skulle kunna användas. Därigenom skulle en patalogisering av historien kunna undvikas i. o. m. att individens psyke lättare skulle kunna förstås i sin kulturella kontext. Jarricks svåra, men fullt begripliga, snabbelektion i psykologisk teori s möjligheter för hi-

storieforskningen utmynnar i en egenhändig psykologisk-social hypotes om historisk förändring. Denna går i korthet ut på att socialisationsgraden i ett samhälle beror av förmågan att uppfostra själsligt mogna individer. Om socialisationsgraden stiger behöver samhället inte lika mycket som tidigare lita till yttre tvång och våld för sin sammanhållning. Samspelet mellan individerna, även klasskampen, tenderar då att anta mer civiliserade former.

Om socialisationsgraden av olika skäl skulle röra sig i motsatt riktning tenderar samhället omvänt att brutaliseras. Jarrick vill inte hävda att utvecklingen i detta hänseende varit unilineär. Ändå menar han att socialisationsgraden kan vara positivt kopplad till materiell tillväxt. Det äldre västerländska samhället framställs också jämfört med det nutida som ett samhälle vilket i högre grad litade till yttre tvångsmoral och i lägre grad till individernas överjag för sin sammanhållning.

Kumulativt och cykliskt verkande psykologiska krafter i ett sådant äldre ur psykologisk synvinkel mer omoget samhälle upptar Jarrick ett empiriskt studium av i kapitel fyra. Det är 1700-talets pietistiska och herrnhutiska väckelse i Sverige som får tjäna som åskådningsmaterial. Dessa rörelser förmådde på sin tid att sätta sinnena i brand och blottade därmed psykologiska konflikter av olika slag. Medlemmarna blev tack vare sitt världsliga utanförskap och en personligt reflekterande trostyp psykologiskt sett mognare än sin omvärld. Väckelserörelsen bör således på lång sikt ha fungerat som en civiliserande kraft, även om myndigheterna på kort sikt kunde ta väckelsen som alibi för att strama åt det religiösa förtrycket (genom exempelvis konventikelplakatet).

I påföljande kapitel fem får vi komma 91 herrnhutare närmare in på livet. Denna kollektivbiografi utgör enligt min mening avhandlingens starkaste parti. Källmaterialet består av levnadslopp upptecknade i uppbyggelsesyfte kring sekelskiftet 1800. De har självbiografisk form och är också i rätt hög utsträckning självbiografier nedtecknade av de herrnhutiska "syskonen" mot livets slut. De flesta levnadsloppen är ganska kortfattade och uppvisar i viss mån schablonartade drag. Dessa och andra för källvärdet negativa karakteristiska förmår Jarrick mycket skickligt bemästra. Dels används annat självbiografiskt stoff under 1700-talet för att ringa in det typiska för de herrnhutiska biografierna och dels testas

varje biografis schablonmässighet. Genom ett väl avpassat excerperingsschema utvinns en rätt fullig religiös-psykologisk bild ur ett i och för sig magert material. Variabelvärdena bildar trosprofiler. Bland variablerna märks en central trosgestalt, Jesus som kropp eller ande, Jesus som far eller son, syndfullhet, egenrättfärdighet och anti-lagiskhet. 50 kvinnor och 41 män representerades i levnadsloppen. I trosprofilerna finns tydliga könsskillnader. Kvinnorna var i allmänhet mer typiskt herrnhutiska än männen. Detta skulle kunna tolkas som att den herrnhutiska trosvarianten underlätade det kvinnliga umgänget med den heliga familjen. Ett ur biografisk synvinkel intressant resultat är att det förekom herrnhutare som var helt atypiska. Man kan således ej dra några bestämda slutsatser om en persons karaktär utifrån vetskap om organisatorisk eller ideologisk tillhörighet.

Före det avslutande och sammanfattande sjunde kapitlet slänger så Jarrick ut ett sista knippe polygrafiska trådar i ett metodkapitel. Den i mitt tycke intressantaste tråden av dessa är den metodiska betraktelsen av den egna studien i föregående kapitel. Här visar författaren sin höga medvetenhet om hur han fått fram resultaten i levnadsloppstudien. Samtidigt skulle jag önskat att analysen drivits ett steg längre på denna punkt. Här berörs i själva verket några förfarings-sätt som av kritikerna mot psykologisk teori i historieforskningen betraktas som speciellt graverande. Tyvärr utan att deras argument redovisas och bedömts. I ett stycke (s. 170) uttrycker Jarrick något kryptiskt att han inte vill lämna positiva metodsynpunkter på att "etablera fakta". Om med detta endast menas att det inte går att producera psykologiska fakta på naivt positivistiskt manér dvs. utan teoretiskt influerade begrepp, så är allt gott och väl. Men om innebörden är att psykologisk historia inte skulle behöva underkasta sig vanliga regler om empirisk prövbarhet finns det skäl att protestera. Dessa och några andra frågetecken hade kunnat rätas ut i ett till de egna empiriska studierna mer centrerat metodkapitel. Ambitionerna sträcks nu i mitt tycke ut alltför långt. Parallellt försöker Jarrick utföra minst tre olika saker. För det första vill han fördjupa ett antal allmänna källkritiska regler med hjälp av psykologisk teori. För det andra vill han resonera om värdet av psykologiskt grundade metoder för historisk inlevelse (empati och introspektion). För det tredje kommer så den ovan nämnda betraktelsen av de egna meto-

derna.

Källkritiken avser som bekant berättande källor, medan det metodiskt intressanta i herrnhutarstudien är bearbetandet av levnadsloppen som kvarlevor.

Fördjupningen av de källkritiska metodreglerna underbyggs därför av få empiriska exempel och av desto fler allmänna vittnespsykologiska resonemang. För den som ansett att källkritikens regler vilat på säker common sense-psykologisk grund ger Jarrick nyttigt motgift. Samtidskravet, regeln att av för övrigt likvärdiga berättelser bör den som ligger tidsligt närmast det omtalade väljas, visar sig ur vittnespsykologisk synvinkel vara dubiöst av både kognitiva och affektiva skäl. Men, som Jarrick påpekar, i de sammanhang som bröderna Weibull tillämpade denna regel var det frågan om trädning av traditionstoff över flera generationer. Deras argument för samtidskravet bygger därför inte på en psykologisk bedömning av åsyna vittnen, utan på iakttagelsen att maktpolitiska intressen över tiden tenderade att omskapa berättelser för opportunistiska syften. Idag kan samma sak uttryckas som att det förflutna med tiden allt mer tenderar att ideologiserar. Och denna ideologisering kan inte rätt och slätt uppfattas som en psykologiskt grundad rationalisering. Andra aspekter än de psykologiska måste således vägas in vid en bedömning av olika metodreglers värde. Men Jarrick genomför sin argumentering uteslutande ur psykologisk synvinkel. Hur riktig denna än kan vara uppfattar jag den därför som uddlös.

Till den intellektuella kvalitén i avhandlingen hör dess förmåga att alstra uppslag och därmed även tvivel och invändningar. Detta är en både spänstig och motspänstig text som tål att stötas och blötas. Arbetar man sig igenom den kan man inte undgå att beröras. Historiografiskt är den på svensk botten ett pionjärverk. I avhandlingens empiriska delar demonstreras framgångsrikt värdet av psykologisk teori i historieforskningen. Psykologisk socialhistoria har därmed genom Jarricks försorg gjort en löftesrik entré i svensk historieskrivning.

Håkan Olsson

Ögonvittne i Napoleonkrigets Ryssland 1812
Eric Gustaf Ehrström, *Moskva brinner. En nyupptäckt svensk dagbok från 1812*. Lenda 1984, 200 s.

Inget kan som bevarade reseskildringar, brevväxlingar och dagböcker levandegöra

historien och för senare generationer berättat om människors tankar, känslor, seder och bruk. En nyupptäckt dagbok från en gången tid väcker därför nyfikenhet. Året är 1812 och händelserna utspelar sig i Napoleonkrigets Ryssland. Från detta ödesdigra år i Rysslands historia har en svensk dagbok publicerats. Den är skriven av en 21-årig finlandssvensk student, *Eric Gustaf Ehrström* som just påbörjat sina studier i ryska vid Moskvauniversitetet, då Napoleons arméer bröt in i landet.

En sentida släkting till Ehrström, läkaren och författaren Christman Ehrström, har bearbetat dagboksanteckningarna och gjort ett urval bland de 632 handskrivna sidorna. Språket har moderniserats med varlig hand. Resultatet har blivit en lättläst volym på ett par hundra sidor, rikt illustrerad med samtida gravyrer, teckningar, kartor och målningar. Utgivaren har även försett boken med ett förord samt en biografi över Ehrström, vilket man som läsare är tacksam över eftersom dagboken väckt nyfikenhet på författarens fortsatta livsöde. Ehrström skrev dagbok från tidig ålder. En av dem publicerades redan av hans äldste son, Karl Gustaf som var senator och prokurator i storfurstendömet Finland. Den skrevs under 1808–09 års krig då Finland separerades från Sverige för att bli storfurstendöme i det ryska väldet. Men Ehrström räknade sig som svensk. Han föddes 1791 i svenskfinska Österbotten. Fadern, Anders Ehrström, var präst och linnélärjunge. Våren 1812, tre år efter Finlands separation från Sverige, fick Ehrström ett stipendium för att studera ryska vid Moskva universitet. En ny värld öppnades för de unga män som nu for österut till Moskva för att studera istället för västerut till Uppsala. Studierna i Moskva avbröts emellertid abrupt genom krigshändelserna. Den 14 september, kvällen före fransmännens intåg i Moskva, flydde Ehrström tillsammans med studiekamrater och lärare samt universitetets packlådor till Nizjnij Novgorod (nuvarande Gorkij) 45 mil öster om Moskva. Sträckan avverkades på 18 dygn varav större delen till fots. Det är inte själva krigshändelserna man möter i dagboken – den är istället "ett unikt och ovärderligt dokument om livet på landsbygden i Napoleonkrigets Ryssland" som Alf Åberg skriver i sin inledning. Men de ryska kyrkklockorna ringer, kanonmuller och brandrök når oss på avstånd. En nutida läsare erinrar sig scenariot i Tjajkovskijs *overtyr* 1812.

Dagboken har titeln "För mig och mina

vänner". Författaren vänder sig direkt till läsaren. Ofta får vi lyssna till återgivna dialoger vilket gör dagboken livfull och dramatisk. Ehrström målar upp utsikten från sitt fönster, han tar oss med på rundvandring i Moskva och han presenterar oss för olika individer – en märklig auditör har uppfunnit en maskin som kan gå på vattnet vilken han demonstrerar till Moskvabornas förtjusning. En svensk gubbe som lämnat Sverige vid Gustav III:s revolution sjunger fortfarande efter 40 år Fredmans sånger på småländska. Vi får uppleva hur oro och skräck sprids i huvudstaden allteftersom Napoleon drar längre in i landet. Patriotismen är stark och teatrarna spelar pjäser som stärker den nationella känslan. Både en pjäs om Gustav Vasa och en om Carl XII i Bender finns på repertoaren. Det är en ungdomligt entusiastisk och nyfiken person vi får följa på flykt genom Ryssland och därefter i provinsstaden Nizjnij Novgorod. Trogen fadersn linnéanska tradition registrerar Ehrström allt han ser. Han berättar om livegna ryska bönder som aldrig hört talas om tsaren – de känner bara sin egen husbondes namn. Vi får också höra om vidskepliga ryssar som korsar sig på teatern varje gång ridån går upp eller då de gäspar – så den onda anden inte ska kunna krypa in. Allt noteras med öppna sinnen och fördomsfritt – det gäller även den ryska gudstjänsten som fyller författaren med helig vördnad och "upplyfter själen från det jordiska". Ehrström ser på sin egen situation med humor. Kalla, dragiga bostäder, arméer av kackerlackor och den till leda, överallt serverade kålsoppan – allt skildras med en glimt i ögat. Han känner djupt med det ryska folket, sörjer med dem över söner, bröder och äkta män som går under i kriget. Men han lider också med de stackars franska krigsfångar på väg till Sibirien som han möter.

Dagbokens sidor är fyllda med kartor över byar och städer, teckningar av bondstugor, inklistrade respass och proklamationer. Författaren har även översatt ryska visor och dikter och den ryska melankolien strömmar oss till mötes. Ehrström tog upp sina avbrutna språkstudier igen vid återkomsten till Åbo akademi 1813. Han var en ansedd språkforskare och kom att bli en av förgrundsgestalterna inom Åbo-romantiken. Han arbetade ivrigt för att finskan skulle införas som nationalspråk och han var den som introducerade begreppet finländare (efter ryskans *finljandtsy*). Han gifte sig med en prästdotter, Lovisa Ahl-

stedt och fick i snabb följd sju barn. Trots lysande akademiska framtidsutsikter var han nu tvungen att omskola sig för att kunna försörja sin stora familj. Ehrström slutade sina dagar som kyrkoherde för Sankta Katarinas svenska församling i St. Petersburg. Här författade han bl. a. ett kulturhistoriskt verk över den svenska församlingens historia.

Den ryska dagboken har fört en äventyrlig tillvaro efter författarens död, då den lades undan i en kista tillsammans med andra manuskript. Dagboken har varit på drift ute i Europa och räddades i sista stund ur en Parisvåning 1940 vid tyskarnas inmarsch. Härefter överlämnades den till Helsingfors Stadsarkiv där den nu lyfts fram ur sin undangömda tillvaro.

Lena Rangström

Gotländsk lokalhistoria

Landsarkivarie Sten Körner i Visby har givit ut en bok med den underfundiga titeln *"Folkskollärare Snöbohms okända Gotland"*, Hanseproduktion förlag Visby 1984, illustrerad bl. a. med mycket suggestiva laveringar av den gotländske konstnären Björn Hammarström. Alfred Theodor Snöbohm var under en dryg mansålder vid 1800-talets mitt folkskollärare i Levide socken på södra Gotland. Men det är som historiker han har gått till eftervärlden, genom *"Gotlands land och folk"* från 1871. Till större heder för författaren än för eftervärlden kan det alltjämt sägas vara den mest omfattande sammanhängande skildringen av öns öden och äventyr. Det är denne heroiske pionjärs rätt okända egna öden som här lyfts fram till sena generationers beskådande.

Det är inte enbart bokens titel som är underfundig utan även innehåll och disposition. Längre undrar läsaren varför Körner tagit med detta men inte detta. Först småningom förstår man den arkivpedagogiska ambitionen bakom boken.

Bakgrunden till Körners intresse för Snöbohm är nämligen några donationer av arkivhandlingar och böcker knutna till folkskollärare Snöbohm och skänkta av arvingar. I samband därmed har ett Snöbohmskt arkiv ordnats på Landsarkivet och även annat material kring mannen gått igenom. Ur detta rika personhistoriska material återges mycket, bl. a. släkthistoriskt stoff. Bakgrund och förarbeten till hans historiska lärobok tecknas, men egentligen inte mer än till uppslag för andras framtida forskning. En personkaraktistik av Snöbohm ges ut-

ifrån en mycket intressant och gripande svit brev från Snöbohm till P. A. Sæve, bevarad i Sæves skapelse Gotlands Fornsals arkiv. Jag har tidigare för tio år sen utnyttjat dem i förbigående för ett par föredrag och artiklar om Sæve, men den imponerande totalbild de ger av skribenten själv förmedlar först Körner.

Dessa inslag av strövtåg i arkivbeståndet systematiseras i de inledande kapitlen, där Körner fullföljer tidigare utgivna arbeten med uttrycklig handledning i Landsarkivets arkivbestånd, en långsiktig forskningsinvestering arkivpersonalen har utfört till fromma för framtida forskare.¹ Denna arkivtekniska åskådningsundervisning kulminerar i bokens mittparti. Där först trycks ett trettioårligt korta tidningskåserier av som Snöbohm publicerade i en gotlandstidning 1870, ömsevis godmodiga och samhällskritiska *"Gotländska småhistorier"* om kända gotlänningar – kända men ändå anonyma, eftersom förf. med få undantag namnger dem endast med initial, yrkesbeteckning och i regel hemort.

Till denna, om man så vill, skvallerkrönika knyter Körner så kommentarer, där han söker fastställa personernas identitet. Han redovisar här steg för steg hur en skolad historiker kan gå tillväga, vilka kompletterande källor han kan söka till sin hjälp, vilka gåtor han lyckas lösa upp och vilka chiffer han lyckas forcera, men också helt ärligt vid vilka hinder han måste ge upp – om inte annat för att det möjliga utbytet inte skulle svara mot insatser i tid och möda. Man kan naturligtvis diskutera om kåserierna varit värda allt detta arbete och skarp sinne. Men det är en historiepedagogisk lektion av hög klass, delvis just därför att den visar hur långt man kan komma med material rörande alldagliga människor – om nu sådana finns.

Eftersom både Snöbohms Småhistorier och Körners kluriga kommentarer helt är inriktade på människor har resultaten klart personhistoriskt intresse och genom sin sakkunnigt arkivpedagogiska inriktning ett metodiskt intresse långt utanför dem som kan förväntas känna för den fattige och lärde skolläraren i Levide och hans bekantskapskrets, från biskopen och landshövdingen i Visby till bönder och backstugusittare på landsbygden.

Lennart Bohman

¹ De tidigare volymerna är *"Revisionsbok för Gotland 1653"* del 1–3 (1974–79) och *"Arkivforskning på Gotland"* (1979).

En man för sin tid

Det våras för biografierna. På sistone har t. ex. Per Albins och Brantings liv och gärningar blivit föremål för ingående studier. Frågan är emellertid om inte första delen¹ av Göran B. Nilssons (GBN) biografi över *André Oscar Wallenberg* (AOW) tillhör en av de mest genomarbetade och perspektivrika i genren. Den har som underrubrik *Odysséernas år 1816–56* (Institutet för ekonomisk-historisk forskning vid Handelshögskolan i Stockholm: Norstedts, Berlings, Arlöv 1984, 469 s., personreg.). Det är således AOW:s ungdomsår och tiden fram till grundandet av Stockholms Enskilda Bank som avhandlas i denna mastiga volym.

AOW:s rötter spåras till en släkt av östgötabönder på 1500-talet men det är först AOW:s far, sedermera biskopen i Linköping, Marcus Wallenberg d. y., som porträtteras i helfigur. Denne var i sin ungdom något av en orosande; ett drag som återkom hos sonen. Marcus W. tillhörde den sena upplysningsgenerationen och hade svårt att förlika sig med många drag i den frambrytande romantiken. I många avseenden, dock ej politiskt, var han liberal. När liberalismen på 1820-talet begynte te sig som ett hot mot konstitutionalismen stödde han i riksdagen kungamakten och byråkratin.

Det var inte bara fadern som betydde mycket för AOW:s utvecklingsgång. Modern Laura och brodern Agathon var också viktiga för honom och deras personligheter och relationer dem emellan ägnas stort utrymme.

Fadern var för sin tid vidsynt men när sonen efter avslutad skolgång i Linköping vid 15 års ålder uttryckte önskemål om att gå till sjöss lade han in sitt veto, trots att han var brorson till "Min son på galejan". AOW fick således bekväma sig till att fortsätta på gymnasiet. Betygen blev emellertid dåliga, och hösten 1832 tillät biskopen AOW att resa till Amerika, varifrån han återvände våren året därpå. Inte långt här efter beslöt AOW att satsa på en karriär som officer i flottan. Detta var ett socialt acceptabelt val men nackdelarna bestod i dålig lön och urusla karriärmöjligheter. Utsikterna förmörkades än mer av att fadern snart dog, och AOW fick dra i väg till Karlskrona utan de pengar och rekommendationer en far i biskoplig ställning skulle ha kunnat bidra med.

För att få behövlig sjömeritering avseglade AOW 1835 till Boston i Massachusetts varifrån han med olika handelsfartyg såg sig

om i världen under ett par "hundår". Han var tvungen att reda sig själv och han lärde känna Amerika inneifrån; ett samhälle som var mycket olik det svenska. Att han drog nyttiga erfarenheter och lärdomar av vistelsen, som kom att spela stor roll för hans senare liv, är mycket troligt. Viktigt var att AOW stiftade bekantskap med B. Franklins ekonomiska tänkande. GBN beskriver Franklin som den förste forskare som "åstadkom en genomförd time-cost-benefit-analysis av tillvaron" (s. 81).

Vid återkomsten till Sverige i november 1837 utnämndes AOW till sekundlöjtnant i flottan. Viktigt för framtiden var att han nu med pengar lånade av sin mor tecknade 12 aktier i den nybildade Östgötabanken. Denna kom att få stor betydelse för AOW:s finanser både privat och senare i allt större bankpolitiska sammanhang. Väsentliga var naturligtvis också de inblickar han erhöll i hur ett bankföretag fungerar.

I början av 1840-talet publicerade AOW tidningsartiklar i vilka han ventilerade de svåra problemen i flottan. Han gjorde det anonymt, vilket säkert var klokt eftersom han levde i ett samhälle där kung och byråkrati såg med välbehag på lojala statstjänare. Mera målmedvetet politiskt arbete initierade AOW 1844. På många håll började man nu mera energiskt arbeta på att skapa en bredare opinion i representationsfrågan. I oktober for AOW till huvudstaden för att idka korridorpolitik. Han tillhörde den medelklass som inte kunde pressa sig in i något av de fyra stånden och sysslade därför i stället med journalistik och bankfrågor. Hans politiska syn karaktäriseras som en "tro på civilisationens obehagliga framsteg, av dess övertygelse om att den självständiga, politiskt aktiva kapitalisten var rätte mannen att gå i spetsen för arbetet att ersätta det gamla systemet av börd, förbindelser och konsiderationer med det lagreglerade, öppna samhället, där kompetensen garanterades av den fria konkurrensen" (s. 143).

¹ En förstudie till denna biografi kom ut 1981 benämnd *Banker i brytningstid* med underrubriken A. O. Wallenberg i svensk bankpolitik 1850–1856 (anmäld i PHT 1981, s. 142). Resultaten av denna ingående studie över bankernas och kreditmarknadens utformning vid 1800-talets mitt, då grunden till ett modernt bankväsende lades, har inarbetats i den här föreliggande egentliga biografien.

Sjöförsvaret var uppdelat i Örlogsflottan och Skärgårdsflottan (Stora och Lilla flottan), och var otillräckligt som skydd för den långa kusten men för stort med tanke på de knappa resurser som tilldelades. Dessa förnöttes på underhåll av gamla linjeskepp, och medel saknades i stor utsträckning för satsningar på tekniska innovationer. Situationen förbättrades inte av att det inom flottan förekom stridigheter mellan förespråkarna för Stora respektive Lilla flottan.

De missnöjda officerarna i lägre grader samlades under namnet "den unga flottan" och till dem sällade sig AOW. På deras program stod att åstadkomma förbättringar och inte fastna i den Stora och Lilla flottans ytterlighetsåsikter. Inom den unga flottan fick AOW en ledande ställning. Hans tidigare erfarenheter som korridorpolitiker, publicist och bankir för sina behövande officerskolleger banade vägen. Att AOW hade tid med så vittförgrenad verksamhet och att uppehålla sig i Stockholm under riksdagstid får sin förklaring i flottans förfall. Det var lätt att beviljas långa permissioner. Under åren 1842–47 tjänstgjorde AOW således endast två år som sjöofficer. Hans många sysselsättningar medförde att det var lättare för honom än för många av hans kamrater att våga vara oppositionell, eftersom han inte var helt beroende av den militära karriären. Politiskt hade riksdagens och kungamakts insatser i flottpolitiska sammanhang inte vunnit gehör hos den unga flottan och det är därför naturligt att man här anammade de liberala kraven på en representationsreform.

I en artikelserie i början av 1848 hade Aftonbladet börjat lansera den unga flottans idéer. Tidigare hade tidningen stött Skärgårdsflottan. Bakom omsvängningen stod AOW, men han hade verkat anonymt.

Reformvännernas Sällskap, som bildats i februari 1848, var ett försök av liberala riksdagsmän att åstadkomma ett samarbete i representationsfrågan över ståndsgrensarna. I slutet av månaden beslöts att även icke riksdagsmän skulle kunna bli medlemmar, och den orepresenterade medelklassen kom att få ett stort inflytande. I sällskapet propagerade AOW för en riksdag utan stånd och samfälliga val till denna. AOW hörde till 1848 års män och hade vid den tidpunkten skaffat sig en politisk bas i publicistiken och i nämnda sällskap.

På grund av sin höga uppskattning av pressens politiska betydelse engagerade han sig i tidningsbolaget Bore, som gav ut en tidning med samma namn och som ut-

kom med sitt första nummer den 17 december 1848. Endast ett par dagar senare avslogs AOW:s ansökan om förflyttning till Stockholms örlogsstation; något klart besked om grunden till det negativa beslutet gavs inte. Han fick emellertid permission efter att ha hotat med att ta avsked. Det gjordes dock klart för honom att överheten hade ögonen på hans skrivelser i Bore. Tidningen levde inte länge men hade sin betydelse. Den var radikal och förespråkade liberala lösningar på missförhållanden i samhället, och AOW skrev om representationsfrågan, ekonomiska frågor och flottpolitiken.

I mars 1849 bröt krig ut mellan Tyskland och Danmark. Den svenska regeringen hade inget emot att frivilliga hjälpte Danmark, vars sjöminister anhöll om ett par svenska sjöofficerare. En av dem som hövligt uppifrån uppmuntrades överväga det hedrande anbudet var GBN:s hjälte, AOW. Av karriärskäl var det svårt att tacka nej. Han avvecklade Bore och övriga politiska engagemang. Tiden som frivillig blev dock inte lång. Redan den 11 augusti 1849 mönsttrade han av i Köpenhamn.

I november samma år tjänstgjorde AOW vid Skärgårdsflottans huvudstation i Stockholm. Den nyss tillträdde sjöministern B. J. von Platen talade i samband med transporten om att föregående års negativa besked hade sin grund i AOW:s engagemang i Bore men att han personligen hade en liberalare syn. Han tillade dock att det vore bäst för AOW att inte besöka Reformvännernas Sällskap. AOW dämpade efter detta väl sin flottkritik men knappast sin övriga liberala aktivitet, och i maj 1850 utsågs han till chef för ett båtsmanskompani i Sundsvall. Att utnämningen hade politiska övertoner är klart, och AOW övervägde sin ställning men beslöt att inte begära avsked utan ta skeden i vacker hand. I Sundsvall fanns också möjligheten att bli borgare och så småningom riksdagsman. I den expansiva norrlandsstaden gjorde AOW succé. Han var bl. a. intresserad av att hjälpa till med grundandet av en privatbanksfilial och att ge sig in i rederinäringen. Planerna att bli borgare och journalist i Stockholm lades på hyllan. På hösten 1850 blev han grosshandlare i Sundsvall och anställd som partner och kassör hos Lovén & Co i Stockholm dit han flyttade. Av politiska skäl fortfor han att vara mantalsskriven i Sundsvall. Genom Lovén & Co kunde han vidmakthålla kontakter och affärsförbindelser med Sundsvall.

När det gällde bankväsendet var Sverige inte särskilt väl utvecklat. Kring 1850 fanns endast riksbanken och i landsorten åtta privatbanker med ett antal avdelningskontor. Bankernas möjligheter att expandera var inte stora. Allmänheten kunde inte göra insättningar på räntebärande konton. Även privatbankerna hade sedelutgivningsrätt vilket gav dem möjlighet till räntefri inlåning. "Bankerna uppträdde kort sagt som statligt subventionerade låneanstalter" (s. 311); mycket känsliga för konjunktursvängningar. Alltsedan 1840 års riksdag hade bankfrågan varit politiskt inflammerad. Kontrollen över Riksbanken ville inte riksdagen släppa ifrån sig och regeringen strävade i sin tur efter att göra inbrytningar på detta område. Till skillnad från i Sverige fanns det i Skottland ett fritt bankväsen utan statlig reglering. Detta passade städernas borgare som var i trängande behov av närbelägna affärsbanker som kunde förse dem med korta krediter och räntevinster. För sådana tjänster fanns det i Stockholm privata handelshus och bankirer, och AOW önskade bryta sig in på denna marknad, vilket emellertid inte visade sig lätt. Han började därför fundera på att själv grunda en bank. I september 1851 försökte AOW marknadsföra ett förslag till en "bankassociation" vilket kunde liknas vid ett kommanditbolag med 2–5 delägare. Av alla AOW:s idéer i detta sammanhang kan man särskilt notera idén med postremissväxlar (bankcheckar) vilka fungerade som sedlar och efter kort tid inlöstes på annan ort. På detta sätt skulle banken förse med en räntefri dagskassa. Uppslaget till denna rörelsegen i banken hade AOW fått när han såg bevakade kärror fulla med sedlar anlända till huvudstaden från lantränterierna ute i landet. Detta tungrodda system borde, ansåg AOW, kunna ersättas med en anvisning per post. Bankprogrammet från detta år utgjorde grunden till vad som skulle bli Stockholms Enskilda Banks stora framgång.

Det tog emellertid tid för AOW att realisera sina planer på grund av bl. a. motstånd från branschfolk men också på grund av kapitalbrist.

Under 1853/54 års riksdag var AOW för första gången riksdagsman, och han framträdde i borgarståndet som en av de flitigaste talarna i finansiella och ekonomisk-politiska frågor. Hans kunnighet ledde till att han fick rykte om sig att vara en auktoritet i bankfrågor. Den expansion av det svenska bankväsendet som AOW arbetade för blev emellertid inte av. Dock anslag

riksdagen medel till inrättandet av nya filialbanker och AOW intecknade för sig huvuddelen av dessa medel och grundade 1855 två sådana banker, en i Sundsvall och en i Hudiksvall. Den förstnämnda blev "en sprängbräda till Stockholms Enskilda Bank året därpå" (s. 389). Som både bankman och bankdir. fick AOW nu möjlighet att handla med obligationer. Genom sina banker kunde han nå nya kunder och placera dessa på kapitalmarknaden.

AOW:s "skotska" bankprogram blev en stor framgång och GBN karakteriserar filialbanken i Sundsvall som "en prototyp för den moderna affärsbanken i Sverige" (s. 392). AOW lyckades skapa en ömsesidig växelrörelse mellan sina egna banker och andras, och han ville nå dithän att bankerna lämnade varandra kredit utan annan säkerhet än förtroendet och direktionens borgen.

I februari–mars 1856 konstituerade AOW ett bankbolag (Stockholms Enskilda Bank) med 72 delägare. Bland dessa fanns bl. a. stora delar av Lovén & Co, flottofficerare och tidningsredaktörer, och den 15 oktober öppnade banken på Lilla Nygatan i Gamla stan. Redan vid årsskiftet var inlåningen från allmänheten uppe i 500 000 rdr rmt och utlåningen koncentrerades till affärsväxlar.

Som avslutning på detta referat av innehållet skall tilläggas att det i boken ges en fylld skildring av AOW:s familjeliv och en sammanhållen karakteristik av AOW:s personliga utveckling.

GBN:s framställning är fast grundad i ett idéhistoriskt perspektiv.² Det är alltså den liberala ideologin som är utvecklingsstyrande. AOW skildras som en förkämpe för den borgerliga liberalismens idéer, som bl. a. inefattade kunskapsoptimism och utvecklingstro. Med detta är det sagt att GBN inte skrivit en helt vanlig biografi där aktörens, som det heter nu för tiden, handlingar i allt styr den utveckling som äger rum inom de områden denne verkar. Tillhör då GBN den skola som hävdar att det alltid finns människor, s. k. entreprenörer, beredda att gripa in med nya initiativ och innovationer när samhällsutvecklingen lett fram till att förutsättningarna för dessa skapats? Personligheterna blir med en sådan syn skäligen

² Mera om detta i Staffan Högbergs eleganta recension av verket i HT 1985: 2, s. 248–54.

ointressanta att studera. Det är uppenbart att GBN inte funnit det ointressant att studera AOW och han tycks inte vilja frångå de personliga krafterna spelrum. Angående AOW:s idé om postväxlar anför han t. ex. att denne "genom åren skulle slipa den till allt större fulländning och därmed ge Sverige en särställning på området" (s. 317). GBN, som i andra sammanhang visat intresse för frågor av detta slag, har i detta arbete inte ställt frågan³ utan mycket skickligt vävt samman en bred skildring av det historiska händelseförloppet med AOW:s strävanden. Det är uppenbart att GBN ser klara gränser för de personliga krafternas påverkansmöjligheter. När det gäller AOW:s djärva framtidsplaner konstaterar GBN att om dessa var utvecklingsbara berodde det på att de stod i samklang med ett allmänna program, nämligen liberalismens (s. 143). På ett annat ställe heter det att AOW fick draghjälp att snabbt komma fram genom verkningarna av februarirevolutionen 1848 (s. 166). GBN har i annat sammanhang,⁴ där dock AOW också spelar stor roll, när det gäller personhistorisk forskning framhållit hur viktigt det är att vara brett tvärvetenskapligt orienterad. Han tycks mena att arbetet med att författa en heltäckande biografi så småningom avslöjar att huvudföremålet varit omgiven av så många personer som hjälpt eller stjälpt och av gränssättande samhällsstrukturer, att det kan vara mycket svårt att avgöra var det personliga agerandet utgjort hävstången. Processer och personliga initiativ blir i det här föreliggande verket så nära knutna till varandra att de blir oupplösligt förenade i en växelverkan. Det sagda hindrar inte att det hade varit av intresse att närmare få ta del av GBN:s teoretiska grundsyn i detta avseende. Kanske läsaren får komma denna närmare i del 2 av AOW:s liv.

I många biografier klaras problemet med relationen individ-samhällsstruktur av genom att konturerna av den idéhistoriska och politiska utvecklingen dras upp i ett inledande kapitel. Härefter följer den egentliga biografien som således blir mycket personcentrerad, och det lämnas åt läsaren att dra sig inledningen till minnes och göra de rätta kombinationerna. Detta är inte fallet i GBN:s mycket konsekvent och skickligt utförda studie över "medelklassens organisation".

Göran Nilzén

Västsvensk kyrkodebatt

Anders Jarlert, *Ämbete och tro. En undersökning av den kyrkliga debatten i Göteborgs stift under slutet av 1800-talet*. Bibliotheca historicoecclesiastica Lundensis. 13. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 388 s. 1984.

Mot 1800-talets mitt kom den s. k. västsvenska kristendomstypen – gemenligen kallad schartau(an)ismen – att mer och mer sätta sin prägel på Göteborgs stift. Det finns en ganska omfattande litteratur kring denna och dess centralgestalter. Eftersom rörelsen till sin karaktär alltid har varit prästcentrerad och auktoritetsbunden, utgörs dessa gestalter så gott som undantagslöst av biskopar, prostar och präster i allmänhet.

Litteraturen om den västsvenska fromhetsströmningen har i huvudsak skrivits av personer som själva tillhört den. Klassikern är Gösta Nelsons *Den västsvenska kristendomstypen 1–2* (1933). Nelson har också presenterat en rad andra studier inom samma område. Den senaste specialundersökningen av den schartauska riktningen (för att använda Jarlerts vokabulär) är Oskar Hörmanders *Schartauanismen och samhället* (1980). Också den är skriven av en författare, som känner sig stå schartauanismen nära – Hörmander disputerade f. ö. inte i religionsvetenskap utan i idéhistoria.

Senast har alltså Anders Jarlert (i november 1984) disputerat på en studie kring "den kyrkliga debatten i Göteborgs stift" mot 1800-talets slut. Jarlert har den i sammanhanget förträffliga positionen att han är en framstående kännare av den västsvenska fromheten – samtidigt som han på ett helt annat sätt än sina föregångare inom forskningen har förmåga till analytisk distans. Detta betyder att hans undersökning också metodiskt utgör en nyansats.

Det är ingen liten uppgift Jarlert har gett sig i kast med. Avhandlingens på samma gång styrka och svaghet är att han försöker bemästra hela spektrat av debattpunkter i den vid 1800-talets slut oerhört splittrade

³ Ett aktuellt exempel på intresset för frågan om individernas påverkansmöjligheter är symposiet *Liv och text* som avhölls i Umeå 1985. Sex av föredragen, de flesta av mycket hög kvalitet, har publicerats under ovan nämnda namn. Se P. Thullbergs anmälan av publikationen i detta nummer av PHT.

⁴ Göran B. Nilsson, H. B. Palmaer och A. O. Wallenberg – *Två östgötar på tvären*. Tema T. Rapport 7. Linköpings universitet 1984, s. 47.

och omfattande kyrkodebatten i Göteborgs stift. Arbetets sammanfattande rubrik, Ämbete och tro, är följaktligen så vid och oprecis att den säger både allt – och ingenting. Underrubriken är mer korrekt och åter speglar samtidigt det väldiga problemområdet.

Även om Jarlert tenderar att ta sig vatten över huvudet vill jag nog påstå, att man läser hans arbete med behållning. Hans spegling och analys av debatt och diskussionspunkter har både idéhistoriskt, kyrkohistoriskt och personhistoriskt mycket att ge.

Efter att på övligt sätt i inledningen har presenterat forskningsuppgift och forskningsläge försöker Jarlert ge en översikt över hur tre av rörelsens förgrundsgestalter (Henrik Schartau själv, biskopen Gustaf Daniel Björck och kyrkofursten och Kvilleprosten Johan Henrik Holmqvist) såg på "ämbetet" och "tron" och relationen dem emellan. Samma analys låter han också Peter Wieselgren genomgå. Nykterhetskampen Wieselgren är en principiellt intressant kontrast till framför allt Björck eftersom han närmast hade sina rötter inom nyevangelismen och blev domprost i Göteborg 1857 – året efter det Björck blev biskop.

Jarlerts egentliga undersökningar avser 1880- och 1890-talen med 1888 som brytpunkt – det år då Edvard Herman Rodhe blev biskop efter Björck. Under 1800-talets sista decennier rörde debatten i stiftet – liksom i kyrkan i stort – frågor som bl. a. hängde samman med hur man skulle hantera ideologiska strömningar som positivism, liberalism och materialism. Den lågkyrkliga och frikyrkliga väckelsen aktualiserade nya arbetsformer såsom lekmannaförkunnelse, lekmannadop och "sällskapsfromhet" – mot allt detta var schartaulärjungarna i princip negativa. Andra diskussionspunkter växte fram mot bakgrund av den sociala misären i urbaniseringens spår: hur skulle man ställa sig till kyrklig fattigvård, barn- och ungdomsvård och nykterhetssträvanden? Också den brännande frågan om hednamiSSIONEN låg i princip på samma plan. En annan debattpunkt från samma epok som också fått nedslag i Jarlerts arbete gäller problematiken kring den liberala bibel- och kristendomstolkningen.

Trots bredden i framställningen lyckas Jarlert komma problematiken närmare in på livet än sina föregångare. Framställningen och resultatredovisningen är balanserad och nyanserad. På flera punkter visar han, att debatten var både komplex och mång-

fassetterad och långt ifrån bara det ställningskrig mellan två oförenliga "partier" som man tidigare har matats med. Åtminstone bitvis var debatten mellan parterna konstruktiv och ansatser till samarbete förekom. Här kom stiftets prästsällskap som bildades i samband med det viktiga prästmötet 1890 liksom Rodhe personligen att spela en viktig roll.

1880-talets stiftsdebatt sammanfattar Jarlert under slagordet Från splittring till samverkan. Nästa huvudavsnitt omspannar tiden från riksdagen 1889 till kyrkomötet 1893, då bekännelsefrågan stod i fokus. I den tredje huvuddelen behandlas diskussionerna om församlingsvården på 1890-talet och de nya kyrkliga arbetsformer som då aktualiserades. Arbetets sista del avser debattläget under 1800-talets fem sista år.

Jarlert offrar aldrig nyanseringen och de idéhistoriska sammanhangen till förmån för breda referat. Stiftshistoriken blir dessutom hela tiden insatt i ett rikskyrkligt och övergripande ideologiskt perspektiv, som bidrar till att öka arbetets allmängiltighet.

När det gäller den personhistoriska aspekten finns mycket att hämta. Det gäller givetvis de välkända stiftsprofilerna som biskop Björck, J. H. Holmqvist, domprostarna Wieselgren, Anton Rosell och (från 1906) J. N. Rexius, Hägglund-lärjungen och den välkände predikanten i Göteborgs Haga Lars Norborg m. fl. Till kategorin "Göteborgsprofiler" kan också räknas lektorn och senare Strängnäs-biskopen Uddo Lechard Ullman och senare hovpredikanten Elis Daniel Heüman: han var dotterson till biskop Björck men bröt med den schartauska riktningen och blev ledare för en yngre oppositionell grupp av präster, på 1890-talet blev han kyrkoherde i Adolf Fredrik i Stockholm.

I Jarlerts studie finns också mycket material kring kyrkopolitiker av mera direkt rikskyrkligt intresse såsom Gottfrid Billing och Paul Peter Waldenström. Men inte mindre intressant är när han lyfter fram personer vars betydelse mera inskränker sig till stiftshistoriken. Här har Jarlert gett utrymme åt bl. a. komministern i Carl Johan, senare kyrkoherden i Eldsberga Richard Cobricus, som engagerade sig i kyrkans arbete för socialt nödställda: han föreslog exempelvis en frivillig församlingsdelning i storstäderna för att prästerna bättre skulle få närkontakt med sina församlingar. Jarlert lyfter vidare fram Magnus Wieselgren och har delvis utnyttjat hans dagboks-material. Han var son till domprosten och blev 1877

predikant vid Johanneskyrkan, som var fristående från församlingsorganisationen och länge ett irritationsmoment för den scharmtauska riktningens män. Ytterligare en intressant bekantskap i det rika persongalleriet är Hagaherden M. E. Klingstedt, som stod bakom den – i dåtida mening – högkyrkliga "Parament-Föreningen" i Göteborg. Föreningen drev den s. k. Paramentverkstaden och Klingstedt ägnade sig engagerat åt "paramentiken", dvs. den kyrkliga textilkonsten och dess liturgiska roll.

För den personhistoriskt intresserade kan man via Jarlert hänvisa vidare till bl. a. Nelsons produktion, till Henrik Hägglunds I Schartau-lärjungarnas krets (1941) och till Knut Norbergs Göteborgs stift 1885–1949 (1949).

Jan Arvid Hellström

Idrottshistoria

Henrik Sandblad, *Olympia och Valhalla. Idéhistoriska aspekter av den moderna idrottsrörelsens framväxt*. Göteborg 1985. 426 s. Lychnos-bibliotek. Studier och källskrifter utgivna av Lärdomshistoriska samfundet, 35.

Idrottsrörelsen, i vart fall den svenska, har alltifrån sitt första genombrott som folkrörelse i början av 1900-talet anklagats för att sakna en ideologi, för att vara "icke idéburen". Anklagelserna har inte minst framförts av företrädare för andra folkrörelser, som därmed också antytt att den moderna idrotten inte varit en fullvärdig medlem av folkrörelsefamiljen. Något kan det ligga i ett sådant synsätt; praktiken har kraftigt dominerat inom idrottsrörelsen på bekostnad av teori, diskussion och spekulatio. Medan andra folkrörelser fått propagera i tal och skrift, har idrottsorganisationerna attraherat nya proselyter blott och bart genom sin verksamhet.

När Henrik Sandblad nu har förverkligat sitt sedan länge närda önskemål att kartlägga den svenska idrottsrörelsens idéhistoria, kan uppgiften alltså förefalla särdeles svår. Finns det över huvud taget sådana rötter av djup och styrka, värda lärda mödor? Den omfattande bok mödorna nu resulterat i ger ett obetingat jakande svar. I själva verket är det en mycket rikhaltig uppsättning idéer och personer bakom dem som passerar revy.

Orsakerna till det rika utbytet är flera. Som idrottsrörelsens idébakgrund räknar Sandblad utvecklingen så långt tillbaka som från 1790-talet; en startpunkt utgör ekonomen Johan Fischerströms rousseauanskt

färgade förslag i vetenskapsakademien 1794 att genom kroppsövningar på särskilt anordnade övningsfält främja sina landsmäns fysiska styrka. Hela 1800-talets tankar om idrott och fysisk fostran kommer därmed i blickpunkten. Slutpunkten sätts vid första världskrigets utbrott.

En annan orsak ligger däri att idrottsrörelsen under sina första svåra kampår i slutet av 1800-talet tvingades försvara sig mot många och starka grupper i samhället, inte minst linggymnastikens dogmatiska förkämpar. Då räckte det inte att hänvisa till praktiken, det fordrades försvar i tal och skrift. Det framgår av Sandblads framställning att den moderna idrottens pionjärer, anförda av "chefsideolegen" Viktor Balck, officer och lärare vid Gymnastiska centralinstitutet (GCI), kunde mobilisera en stor mängd argument för idrottens samhällsnytta.

De sex kapitelrubrikerna ger en föreställning om innehållet: Svenska och nordiska preludier, Rundblick över länder och sekler, Patriotism och darwinism, Nyhumanismens sista utflöde, Den sengötiska idéströmningen, För kung och fosterland. Man får här bl. a. en förklaring till boksitelns två huvudord. Olympia i landskapet Elis på Peloponnesos var skådeplatsen för de antika Olympiska spelen och står som främsta symbol för idrottens klassiska arv. Valhalla var namnet på en av göteborgsidrottens tidiga idrottsarenor, föregångna av Balders hage, följd av Ulle(r) vi. Ledmotivet är alltså de klassiska och fornnordiska idéströmningarnas yttringar inom den spirande idrottsrörelsen.

Kännetecknande är att inspirationskällorna sällan gick i dagen i utförligare skriftlig form. Man kan fråga sig hur väl idrottsfolket egentligen var bekant med dessa ting. Som Sandblad visar fängade de under alla omständigheter gängse förebilder i tiden, man fann att de passade som idrottsliga symboler och använde dem flitigt som sådana. I hög grad påverkades namnbruket. Otaliga föreningar och idrottsplatser fick namn hämtade från Hellas (namnet på en känd huvudstadsförening) och från fornnordisk mytologi. Konsthistoriskt, i priser, arkitektur m. m. gick dessa influenser igen. Att med riklig exemplifiering ha redovisat yttringarna av dessa avlägsna ideal får betraktas som bokens värdefullaste bidrag till svensk idrottshistoria.

Från personhistorisk synpunkt finns mycket att utvinna. Välkommet är att Pierre de Coubertin (1863–1937) för första

gången får en rejält tilltagen och insiktsfull presentation på svenska; det har märkligt nog inte skett tidigare. De få och ytliga kommentarer som brukar åtfölja hans namn – den franske greven, de moderna olympiska spelens skapare, "huvudsaken är inte att segra utan att delta" – kan här kompletteras med en sammanfattning av hela hans tidiga liv. Bl. a. inskräps att hans olympiska planer nåddes av många föregångare, kanske särskilt av de lokala "olympiska" spel som fr. o. m. 1850-talet avhölls i Much Wenlock (Shropshire, England). Coubertins storhet låg inte i den olympiska tanken som sådan utan i att han realiserade den i så stor skala och försåg den med en egen ideologi.

Vad beträffar de främsta svenska idrottsledarna fördjupar Sandblad bilden av Balck och många av hans samtida. Därtill får göteborgaren Wilhelm Friberg, inbiten "örgrutare" och en alltför okänd gestalt i tidig svensk idrottsrörelse, för första gången framträda i ideologisk helfigur. Bl. a. framhävs de många gotiska reminiscenserna hos Friberg liksom hos den västsvenska idrotten i övrigt.

Med störst inlevelse är dock fysiologiprofessor Frithiof Holmgren skildrad. Sina praktiska erfarenheter av kroppsövningar fick denne som ledare av Uppsala studenters gymnastikförening, stiftad 1874, och genom engagemang vid inhemska gymnastikfester. Sandblad redogör utförligt för Holmgrens tryckta produktion av idrottstankar. Hit hör de två centrala broschyrerna av 1873 och 1881, varav i synnerhet den förra – "Några ord om vigten och betydelsen af kroppsöfningar" – genom vida perspektiv och elegant språkdräkt får anses överträffad än i dag.

Stor uppmärksamhet ges Holmgrens intressanta sammankoppling av idrott och darwinism. Den innebar i första hand att varje nations medborgare måste stärka sig med idrott för att förbättra sina förutsättningar att överleva i kampen nationerna emellan. På ett intressant sätt kan socialdarwinismen också sättas i samband med det individuella tävlingssystemet, en kungstänke i den moderna idrott där korandet av den bästa per definition utgör grundprincipen.

GCI-chefen Gustaf Nyblaeus, kanske något undervärderad i relation till Holmgren, är den andra av Balcks och hela den svenska idrottsrörelsens ideologiska "urfäder". Nyblaeus, som tidigt ställde sig bakom Balcks frisinna, anglosaxiskt inspirerade

idrottsuppfattning, presenteras liksom en rad andra fackmän i sina sammanhang.

Framställningen är lättläst, medryckande och förnämligt illustrerad. Teoretiska konstruktioner, terminologiska utläggningar etc. ingår inte; saknaden efter sådana inslag känns inte svår. Någon gång kanske man efterlyser en uttryckligen redovisad frågeställning eller en resultatsammanfattning. Framför allt uppskattar man den imponerande överblicken, anknytningarna till idéströmningar utanför idrottslivet och introduktionen av ett kunskapsstoff hämtat från såväl källmaterial och litteratur med inhemska proveniens som den i Sverige föga kända utländska idrottsforskningen. Det är en prestation att så väl ha strukturerat och presenterat allt detta. Ingen kan i fortsättningen – med anspråk på att bli tagen på allvar – studera den svenska idrottsrörelsens framväxt utan "Olympia och Valhalla".

Jan Lindroth

En teaters historia

1832 samlades några herrar i Kristianstad som ansåg det vara dags att ersätta stadens gamla teaterlada med ett nytt och mer ståndsmässigt teaterhus. De bildade ett bolag, utsåg en direktion och beställde ritningar av Fredrik Blom, en av tidens mest ansedda arkitekter. I november 1833 stod huset färdigt och E. W. Djurström drog in där med sin resande trupp. Huset fungerade som teater till 1903.

Med anledning av att det 1883 var 150 år sedan denna teater stod färdig har Hans Holmberg skrivit en bok, *Ett teaterhus i Kristianstad. Kristianstads gamla teater – hur den kom till och hur den användes*, (Kristianstad 1984.)

Författaren kallar själv boken en krönika. Den börjar med en kort presentation av de personer som tog initiativet att bilda ett teaterbolag – ämbetsmän från hovrätten, officerare, affärsmän, företagare och adelsmän från kringliggande gods. I teaterdirektionen blev militären dominerande, ett förhållande som tycks ha blivit bestående. Så följer en beskrivning av teaterbyggnaden och därpå något om det första och andra spelåret. Därmed upphör den kronologiska ordningen. Det som följer är femton uppsatser i blandade ämnen. Klassiker på scenen under de första femtio åren, Hjalmar Söderberg som recensent på Kristianstadsbladet, Opera och operett på Kristianstads teater, danska resande teatersällskap på besök, med mera med mera. Det är glimtar från hur det offentliga teaterlivet tedde sig i en

svensk landsända från 1830-talet en bit in på det nya seklet.

Författaren har haft ett bra grundmaterial att tillgå – protokoll från bolagsstämmor, årsberättelser, kassaböcker, handlingar angående teaterbyggnaden osv. Dessutom har han letat fram ett stort material ur den dåtida pressen. I litteraturförteckningen intar skådespelarmemoarer och liknande böcker av Frans Hedberg och Schöldström en framträdande plats. En del av det som skrivits om lokal teaterhistoria finns med, medan mer övergripande vetenskapliga verk om teater och angränsande områden ser ut att vara mer slumpvis valda. Det visar sig också att den enda moderna framställning som satt några spår i texten är Barbro Stribolts avhandling om 1800-talets teaterbyggnader.

Holmberg är inte teaterhistoriker och ger sig inte heller ut för att vara det. Ändå har han givit sig i kast med den utomordentligt svåra uppgiften att få ihop något på det disparata material han haft till hands. I stället för att koncentrera framställningen till ett par områden har författaren lagt ett brett spektrum – teaterbyggnad, publik, repertor, vandrande sällskap etc., tämligen huller om buller.

En stor del av texten utgörs av citat – offentliga handlingar, nekrologer, recensioner, en hel debatt från 1836 angående en dansk och en svensk teatertrupp, utdrag ur resande skådespelares memoarer, utan rangordning i källvärde. Det gör att avsnitten om teaterbyggnaden blir de sakligt bäst underbyggda, medan avsnitten om de vandrande truppernas öden och äventyr i landsorten blivit just öden och äventyr, helt färgade som de är av skådespelarmemoarer, en litterär genre för sig. Tillsammans med citaten av mer eller mindre lustigt eller seriöst hållna tidningsrecensioner gör de stora delar av boken till en kåserisamling av 1800-talsmodell, lättläst, underhållande och med ett par underbara parodier på akademisk stil, som vid frågan om Knut Almlöf verkligen sagt att Kristianstad hade Sveriges finaste teaterpublik.

Om det var en bok som skulle uppfylla vetenskapliga anspråk Holmberg ville skriva – och det finns tecken på en sådan ambition – måste det sägas att bundenheten till 1800-talsmaterialet ibland blivit fatal och att författarens obeläsenhet i ämnet skiner igenom. I kapitlet Ett överflöd på genrer ges skådespelets historik som dramatisk genre via en tidningsartikel från 1850. Nå, den är i och för sig inte missvisande men ganska

intetsäggande. Värre blir det i nästa kapitel där författaren, för att ge samtidens syn på Scribe, drar en fyra sidor lång anekdot, som mest handlar om Legouvé som fäktare och sedan om att Legouvé egentligen författat ett par stycken som tillskrivits Scribe. Det är att bedra läsaren på all uppfattning om vad Scribe betydde för 1800-talets dramatik och teater. Men bevars, artikeln stod i Skånska Posten 1876, och då så, in med den, även om det finns en stor och lättillgänglig litteratur i ämnet. Direkt ovanpå kommer en klagan att Blanche inte rönt tillräcklig uppmärksamhet i svensk litteraturhistoria. Hans teaterverksamhet behandlas inte i Ny illustrerad svensk litteraturhistoria, nämligen. Att den finns behandlad på andra håll, både i litteratur- och teaterhistoria, nämns inte.

Det är svårt att veta hur boken skall bedömas för Holmberg rör sig till synes på så olika ambitionsnivåer. Om den var avsedd att vara en teaterhistoria, så finns det många brister att påpeka – det går inte att skriva i ett ämne man inte behärskar abc i, referensramarna är för små, och det som egentligen är intressanta frågor halkar förbi. I förordet talar författaren om att teaterlivet i en stad bestäms av stadens sociala och ekonomiska karaktär. Men i texten finns ingen beskrivning av Kristianstads sociala struktur på 1830-talet och dess utveckling fram till sekelskiftet. Det skulle ha varit intressant och säkert mycket givande om en sådan linje genomförts. Nu finns implicit bilden av Kristianstad som en mycket aristokratiskt präglad stad. Men författaren drar inga konklusioner av att adeln hade en så viktig ställning i staden. Annars verkar det vara en rimlig förklaring till att Kristianstad, före många andra städer i samma storleksordning, fick ett teaterhus som motsvarade adelns och högbourgeoisins krav på bekvämlighet och representativitet.

Å andra sidan: om författarens syfte inte har varit att skriva en teaterhistoria utan i stället att berätta historier från den gamla teaterns liv, så kan man inte börja nagelfara boken. Då är den skriven för att ge läsaren en stunds underhållning, och lärdomen den innehåller kommer med på köpet. Då kan man bara säga att man får veta åtskilligt, och att många säkert kommer att finna ett speciellt underhållningsvärde i att författaren låtit 1800-talet teckna sig självt. Det ger onekligt en air av själva den tid den handlar om, och det är kanske känslan av 1800-tal författaren framför allt velat förmedla.

Kerstin Derkert

Kvinnosak, rösträttskamp och fredsarbete

Med hjälp av det rika material som förvaras i Wicksell-arkivet i Lunds universitetsbibliotek har Liv Wicksell Nordqvist sammanställt en biografi över sin farmor *Anna Bugge Wicksell. En kvinna före sin tid* (Malmö 1985, Liber förlag, 223 s., personreg.). Framställningen bygger i huvudsak på den omfattande korrespondens Anna Bugge Wicksell förde främst med maken Knut Wicksell, men också med paret Wicksells vänner och Anna Wicksells kontakter i rösträtts- och freds rörelsen.

Anna Bugge växte upp i en borgerlig burgen men radikalt intellektuell miljö. Föräldrarna var måna om hennes utbildning och hon sattes i Kristiania in i Nissens privata flickskola, där hon fick en för sin tid modern undervisning och fick skolkamrater, med vilka hon skulle dela en livslång vänskap. Flera av dem kom att bli väsentliga för kvinnorörelsen. Det var också inom kvinnorörelsen Anna Bugge gjorde sina första insatser i Norge. Hon blev 1885 femte norska studentskan och började därefter läsa juridik med advokatyrtket som slutmål, något som då inte var möjligt för en norsk kvinna. Jämsides med studierna bedrev hon undervisning för att försörja sig och engagerades i rösträttsstriden. 1888 valdes hon till ordförande i Norsk kvinnesaksforening. Som sådan deltog hon i det nordiska kvinnomötet som sommaren 1888 ägde rum i Köpenhamn. Här förändrades hennes liv och hennes framtidsplaner. Anna Bugge träffade då den elva år äldre Knut Wicksell.

Mötet med Knut Wicksell innebar att hon uppgav sina studier och lämnade den norska kvinnorörelsen för att flytta till honom i Paris och där ingå ett samvetsäktenskap. Knut Wicksell var redan då känd radikal rabulist och samhällsdebattör. Han var stark i sin tro på det fria äktenskapet. För Anna Bugge som hade en religiöst färgad bakgrund och rötter i en borgerlig tradition var steget svårare att ta. Att hon gjorde det, vittnar om en stark personlighet. Hon miste för en tid kontakten med sin familj och måste långt efter Knut Wicksells professorsutnämning stå ut med att bli tilltalad "fröken Bugge".

I och med äktenskapet gav hon upp ambitionerna om en egen karriär, men bidrog till den växande familjen Wicksells försörjning med att skriva debattartiklar i den radikala pressen och hjälpte Knut Wicksell med översättningar. Hon var betydligt mer språkkunnet än han. Inte förrän under familjen Wicksells Lundatid förverkligades

önskan att få avlägga jur kandexamen. Hon hade då hunnit bli 50 år och var engagerad i rösträttsstriden. Genom Knut Wicksell hade hon kommit i kontakt med det intellektuella och radikala Sverige. Hon blev personlig vän med Ellen Key, Emilia Broomé, Anna Whitlock och Ann Margret Holmgren. De engagerade henne i rösträttsrörelsen men också i freds rörelsen och hon blev 1920 Sveriges delegat i Nationernas förbund, med ett djupt engagemang att söka lösa nationella tvistemål på rättslig grund, allt för bevarande av freden.

I sin gärning framstår Anna Bugge Wicksell som en människa med stark personlig tåga, som inte låter sig nedslås av motgångar. Men det är inte den offentliga personen vi får möta i Liv Wicksell Nordqvists biografi. Vilka samhällsfrågor hon engagerade sig i, hur hon argumenterade, vilken position hon intog i rösträttsfrågan, hur hon påverkade freds rörelsen blir läsaren ganska okunnig om. Det är istället privatpersonen Anna Bugge som presenteras. Det är lojaliteten med maken, omsorgen om familjen, omtanken om vännerna som dominerar. De privata breven istället för den offentliga publicistiken har intresserat författaren mer som källa. I vilka avseenden var Anna Bugge en kvinna före sin tid som bokens titel anger? Hon var t. ex. ledamot av stadsfullmäktige både i Lund och Djursholm. Vilka frågor drev hon där? Om detta får läsaren inget veta. Förmodligen är det författarens personliga anknytning till den biograferade som bidragit till bokens inriktning. Men för läsaren hade det varit intressantare om den privata sfären på ett mer balanserat sätt vägs mot den offentliga.

Barbro Schaffer

Brantings som unga

Redaktör Nils Beyer fick sin akademiska utbildning redan på 1920-talet i Lund. Han var senare under många år verksam som film- och litteraturkritiker. Det mesta av vad han skrev publicerades i den socialdemokratiska pressen, något som stämde överens med hans radikala inriktning. År 1968 lade han fram sitt huvudverk, en initierad och välskriven biografi över Bengt Lidforss. Den renderade honom några år senare ett hedersdoktorat vid Lunds universitet. Som sin närmaste uppgift tycks han ha sett att lägga fram ett verk om Hjalmar Branting. Ett förberedande avsnitt om dennes föräldrar trycktes i en festskrift till Sven Ulric Palme 1972. Någon modern bio-

grafi över Branting finns inte och Beyer förefaller ha blivit varse den speciella svårighet som möter den som vill närma sig Brantings person och verk. Denne blev tidigt medveten om sin utsatta ställning och var försiktig med skriftliga meddelanden till sin omgivning.

Av Brantings liv fram till 26 års ålder har Nils Beyer nu kunnat ge en åskådlig bild i verket *Den unge Hjalmar Branting* (Sthlm, Norstedts, 1985, 223 s.). Brantings uppväxtmiljö var borgerlig, fadern var institutionsföreståndare och professor och modern, betydligt yngre än sin man, var pianist. Studentexamen tog han vid knappt 17 års ålder; betygen var något ojämna men den svenska studentuppsatsen, skriven i ett samhällsämne, har blivit berömd. Den var mogen i omdömet och den var väldisponerad. Vissa stilistiska egenheter spåras redan, en klar uppläggning och en omständlig meningsbyggnad. De skulle följa honom genom livet. Tillsammans med sina föräldrar for han efter examen till Paris på ett första givande besök där. Endast musikalivet fick han över nog av. "Gabriel och Emma Brantings son var märkvärdigt nog omusikalisk", tvingas Beyer konstatera. Det följande läsåret låg Branting i Uppsala. Hans studier inriktades mot astronomin, en vetenskap som var väl förenlig med hans hållning som fritänkare, nu under utveckling. Så var det dags för Brantings första utrikes studieresa på egen hand. En gynnare hade han fått i Hugo Gyldén, föreståndare för Stockholms observatorium. Med dennes rekommendationer kom han först till kejserliga centralobservatoriet i Pulkova, inte långt från S:t Petersburg, där tidigare Gyldén arbetat under titeln ryskt hovråd. Beyer förmodar, att det var vid besök i den närbelägna kejserliga huvudstaden som Branting på allvar lärde känna radikala studenter som var beredda till en riskabel politisk insats. Via Berlin for Branting änyo till Paris. Han övade sig i franska språket som han efter hand rörde sig med utan hinder.

Beyer har haft tillgång till en förteckning som Branting 19 år gammal upprättat över sin boksamling. Den ger en god bild av Brantings beläsenhet och kringssyn, hans dåvarande politiska orientering och mögnad. Branting läste filosofi och naturvetenskap, social teori och skönlitteratur. Någon klar åtskillnad mellan liberal och socialistisk radikalism markerades ännu inte vid denna tid. Till Hjalmar Brantings krets i Uppsala hörde Karl Staaff och andra liberaler.

Trots uppmuntran från professor Gyldén, den faderlige vännen som anställt honom som amanuens vid observatoriet, lämnade Branting den akademiska banan för att bryta sig en ny som tidningsman. Han medarbetade intensivt i radikala språkrör. De ekonomiska villkoren var trånga och till de anmärkningsvärda omständigheter, som Branting levde under, hörde att han under en lång följd av år skrev riksdagskrönikor i borgerlig press samtidigt som han redigerade radikala organ. En samtida iakttagare har präglat en minnesbild: "Han liknade en fattig rysk journalist och i stil därmed hade han också sedan sin Rysslandsvistelse långt helskäg."

Medan detta ägde rum, befann sig även Brantings privatliv under förändring. Vid tjugotre års ålder gifte han sig med den fem år äldre Anna Jäderin, förut gift von Krämer och mor till två barn. Beyer har fyllt ut framställningen och följt hennes öden en del år framåt i tiden. Från 1886 är hon teaterkritiker under signaturen René, till en början i Social-Demokraten, längre fram i Stockholms-Tidningen. Något klart vittnesbörd om att Anna delade sin makes politiska åsikter anförs inte av Beyer som är tveksam om hennes övertygelser: "Visst var hon fritänkare och lite 'frigjörd' i största allmänhet, men vad man kallar folklig var hon minst av allt och den utfrysning i sällskapslivet han förberett henne på, kan inte ha särskilt tilltalat henne." Nils Beyer, själv teaterkritiker, gör en säker bedömning av Anna Brantings insatser på detta område. Han finner henne spirituellt och en aning ytlig. En höjdpunkt nådde René 1895, då hon recenserade Eleonora Duses framträdande som gäst i Kameliadamen.

Brantings fick två gemensamma barn. De hade ett rikt umgängesliv som Beyer har skärskådat. "Båda makarna var roade av sällskapsliv, där Anna lyste med sin kvickhet, medan Hjalmar satt tyst och trivdes." Men hon hade många ensamma kvällar och äktenskapet blev inte utan påfrestningar. Beyer har noterat hur mannen trodde på hustruns talang som kulturjournalist och muntrade upp henne men också hur han kunde mästra henne i övertygelse om sin förträfflighet.

Brantings drogs åsiktsmässigt åt vänster och in i ett samarbete med August Palm, Fredrik Sterky och kanske särskilt Axel Danielsson, ett samarbete som inte kan ha varit fritt från komplikationer. Branting visade sin förmåga att brygga över motsättningar. Beyer påminner om hur Branting

kunde vara inte blott charmerande utan även avvisande, "ty han var också en mästare i utfrysningens konst". Då Nils Beyer slutar sin skildring 1886 ser Hjalmar Branting sin livsuppgift som skribent. Först längre fram i tiden kopplades journalistiken slutligt samman med politiken. År 1889 bildades ett socialdemokratiskt parti i Sverige.

Åke Lilliestam

Widéns dagbok

Johan Widén: *Dagboksanteckningar 1901–1917* (2 vol.), 688 s., utgivna genom Arne Wahlstrand, Kungliga Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinavien historia. Handlingar del 10–11. Stockholm 1984.

Perioden från sekelskiftet 1900 till första världskrigets slut hör till de mest dramatiska i svensk politik, såväl inrikespolitiskt med demokratins genombrott, det moderna partiväsandets framväxt och enstaka betydelsefulla händelser som borggårdstalet som utrikespolitiskt med unionsupplösningen och första världskriget. Det är därför föga underligt att den politiska händelseutvecklingen under dessa år är jämförelsevis väl känd, inte minst därför att så pass många dagböcker med väsentligt politiskt innehåll har stått till forskningens förfogande. En av dessa, som varit känd och utnyttjad i drygt 40 år, publiceras nu: Johan Widéns dagboksanteckningar 1901–1917 (egentligen 1.1 1901–12.9 1905, 1.1 1908–24.3 1909, 23.9 1913–14.6 1915, 16.12 1916–5.6 1917 och 20.9–17.10 1917).

Johan Widén (1856–1933) tillhörde under åren 1900–1917 andra kammaren. Han var dessutom en framträdande ämbetsman, 1906–1923 landshövding i Jämtlands län, och ledamot i flera kommittéer, i första hand på det socialpolitiska området. Vid speciellt tre tillfällen spelade han en betydande roll i svensk politik. Han ingick som civilminister i Lundebergs samlingsregering 2.8–7.11 1905, han var talman i andra kammaren 1914–1917 och, framför allt, han gjorde ett misslyckat försök att bilda regering i oktober 1917.

Trots att Widén sålunda agerade i det politiska livets centrum är det delvis en utanförstående man som för pennan. Han var, i en tid av ökande partiliv, en självständig politiker, först ledamot av lantmannapartiet, därefter under ett par år vilde, sedan ledamot av liberala samlingspartiet till 1914 och efter detta åter partilös. Någon central position i något av partierna nådde

han aldrig och eftersträvade nog inte heller. Orsakerna till att han ändå tidvis kunde spela en så viktig roll torde vara dels hans personliga duglighet och den respekt han åtnjöt i olika politiska läger, inklusive kungahuset, dels hans moderatliberala politiska framtoning med tonvikt på att söka samlande lösningar. I kritiska lägen var en sådan ovanför partierna stående man ett alternativ till mer utpräglat partipolitiska kandidater.

Widéns position gör att hans dagböcker får speciella egenskaper; den som vill ha en inträngande skildring av inre partiverksamhet och överhuvudtaget av det partipolitiska spelet, får i stort sett söka sig till andra källor.

De tre viktigaste episoderna i Widéns dagböcker är mycket olika behandlade. Under unionskrisen 1905 hade Widén, även om han ingick i regeringen, aldrig någon helt central position. Han var inte medlem vare sig av riksdagens "unionsutskott" eller av regeringens förhandlingsgrupp i Karlstad. De förstahandsuppgifter han kan lämna härrör alltså från AK eller från regerings-sammanträden. Tyvärr täcker anteckningarna endast första hälften av Karlstadskonferensen. De är visserligen utförliga men källkritiskt något dubiösa. Det framgår klart, och Widén skriver själv på några ställen, att de åtminstone delvis är förda i efterhand. Hur stor del av anteckningarna detta gäller och i vilken mån de är renskrivna kopior av samtida noteringar går tyvärr inte att utläsa.

Högre källvärde har Widéns anteckningar från hans talmansperiod 1914–1917. Det var sannerligen ingen sinekur att vara talman i AK under dessa även i parlamentriskt hänseende upprörda år. Widén var tvungen att flitigare än någon föregångare bruka klubban när talare gick över gränsen för det tillåtna. Varje avklubbning, eller brist på sådan när den ansågs vara påkallad, ledde till kritik i pressen, något som Widén var känslig för. Närmast tragikomiska blir hans upprepade beskrivningar av sina farhågor för vad hans främsta plågoandar, Fabian Månsson och, alldeles speciellt, Carl Lindhagen, kunde hitta på och hans försök att i förväg dämpa dessa oroliga andar.

Talmansinstitutionens upphöjdhed från det dagliga politiska livet avspeglas väl i dagboksanteckningarna. En stor mängd, för andra än finsmakare föga upphetsande, detaljer om på konstitutionella grunder avgjorda komplicerade debattekniska problem upptar en betydande del av utrymmet.

Däremot saknas de för landets vidkommande så livsavgörande utrikespolitiska frågorna nästan helt. Kontrasten mot t. ex. K. G. Westmans av samma samfund nyligen utgivna politiska anteckningar är påfallande. Widéns ständiga strävan som talman var att debatten skulle ske i lugna och värdiga former, att så litet som möjligt av den rådande partipolitiska hätskheten skulle framträda och att därför talman och ansvariga företrädare för partierna gemensamt skulle tygla hetsporrarna. Detta lyckades emellertid inte alltid, något som gjorde Widén olycklig och fick honom att upprepade gånger reflektera över om han alls var lämplig som talman.

Det var han säkerligen. I alla fall vann han åtskillig respekt hos de olika politiska partierna. Han blev något av en samlande kraft i svensk politik och ett ganska naturligt val för Gustav V när han på hösten 1917 i ett för kungen besvärligt parlamentariskt läge med en stor vänstermajoritet i andra kammaren måste finna en ny regeringsbildare som ersättare för Swartz. Den alltid lika pliktmedvetne Widén åtog sig uppdraget och sökte bilda en samlingsregering av ungefär samma slag som den Lundebergska han själv ingått i 1905 och som därför förefaller ha varit något av ett ideal för honom. Försöket misslyckades men var dock av stor betydelse för den kommande utvecklingen. Widén lyckades övertyga den motsträvide kungen om nödvändigheten av att Branting skulle ingå i hans ministär och, när Widéns eget försök misslyckats, om nödvändigheten av att lämna uppdraget till Edén och av att Branting skulle ingå även i denna regering. På detta sätt blev Widén något av en barnmorska för parlamentarismen, förmodligen på sikt den mest betydelsefulla av alla hans insatser.

Widéns anteckningar från dessa för honom så dramatiska veckor är ett fristående helt. De är i dagboksform men tecken finns på att åtminstone en del uppgifter tillfogats i efterhand. En sträng källkritisk prövning skulle måhända rubba tilltron till vissa delar av dessa anteckningar men i stort sett torde de ligga tidsmässigt närmare det beskrivna skeendet än vad gäller noteringarna från unionskrisen.

Det kan naturligtvis diskuteras om det är mödan värt att ge ut nära 700 sidor dagböcker av en person som trots allt aldrig kom att få en riktigt central position i svenskt politiskt liv. Tveksamheten förstärks av att dagböckerna varit kända så länge och använts så flitigt av forskarna. Det senare för-

hållandet antyder dock att innehållet är värdefullt och att tidsperioden som de omspänner är av osedvanligt intresse.

Dagböcker är stundom besvärliga att läsa eftersom de ofta är rapsodiska och förutsätter en ingående kunskap om perioden och stor personkännedom hos läsaren. Widéns dagböcker är i detta avseende ovanligt lättillgängliga. Framställningen är ofta detaljerad men texten är sammanhängande och flyter fram smidigare än normalt, låt vara att detta måhända beror på att betydande partier är skrivna i efterhand. Det positiva intrycket förstärks av att författaren i betydande utsträckning "lämnat ut sig". Man känner sig leva med i hans vånda inför svåra avgöranden och förstår hans känslor av otillräcklighet och av leda med det politiska livet. Widén koketterar aldrig inför läsaren med sina inre känslor, tvärtom ger han ett ärligt intryck av en person vars tvivel och olust är äkta men vars starka pliktmedvetande ofta leder honom in på vägar han egentligen inte vill beträda.

Det helhetsporträtt som på detta sätt framträder av en politiker av den gamla stammen gör, förutom det otvivelaktigt intressanta innehållet, utgivningen av dessa dagböcker fullt berättigad.

Björn Gäfvert

Per Albin I

Det har länge saknats en inträngande biografi över partiledaren och statsmannen Per Albin Hansson. En början gjordes 1950 med den välskolade statsvetaren John Lindgrens bok *Per Albin Hansson i svensk demokrati* och redan Lindgren hade tillgång till handskriftligt material i viss utsträckning. Endast en första del lades emellertid fram. Åt Leif Lewin, även han statsvetare, gavs uppdraget att förfärdiga artikeln om Hansson i SBL (1970). Men Lewins behandling av ämnet var restriktiv. Det nu framlagda första avsnittet av verket *Per Albin* med deltiteln *Vägen mot folkhemmet*, har till författare Anders Isaksson, en ekonomisk journalist (Sthlm: Wahlström & Widstrand, 1985, 399 s.). Isaksson visar sig vara metodiskt väl medveten. Han redovisar öppet sin uppfattning om egenintressets primat vid de historiska aktörernas agerande. Politiska och religiösa åskådningar är överbyggnader, ibland ägnade att dölja de verkliga motiven. I förordet åberopas tankeutbyten med professionella historiker.

Per Albin föddes utanför Malmö 1885 och dog i Stockholm 1946 ännu inte 61 år gammal. Fadern var murare och i familjen fanns

fyra söner. Alla avled i likhet med fadern i hjärtattacker. En broder dog redan i 40-årsåldern. De övriga vid omkring 60. Brodern Sigfrid stod Per Albin nära och deras karriärer liknade varandra. Sigfrid var verksam på ledande poster inom fackföreningsrörelsen och var vid sin död generaldirektör i Socialstyrelsen – ”liten fet, fyrkantig och klok” som han tidigt karakteriserades i socialdemokratisk press.

Med några av sin generations förgrundsfigurer skulle Per Albin inleda ett samarbete som kunde sträcka sig över årtionden. Ett av de första namn som möter i Isakssons framställning är Gustav Möllers. Båda skulle med tiden kandidera till posten som socialdemokratisk partiledare. ”Möller var en lika självmedveten herre som Per Albin med samma drift att söka makt och att muta in egna, ointagliga revir.” Per Albins värste antagonist under årtionden blev Zeth Höglund. Motsättningarna kom snart till uttryck i ungdomsförbundets ledning. Trots de interna konflikterna blev partiets framväxande ungdomsrörelse av största betydelse. Isaksson påpekar att flertalet ledande partifunktionärer i generationen efter Hjalmar Branting och F. V. Thorsson hämtades ur ungdomsrörelsens led.

Höglund var ungefär jämnårig med Per Albin och kom från ett frikyrkligt hem. Fadern var affärsman och liberal. Zäta var en sammansatt personlighet – maktlysten, rikt begåvad och ytterst känslig. Isakssons bok rymmer talrika goda och inkännande personkaraktistiker. Höglund förefaller dock vara sedd utifrån och Isaksson kompletterar knappast den gängse bilden. Men jämförelsen mellan Zäta Höglund och Ture Nerman som Lenins kollaboratörer är obestridlig, ”båda lättrorliga intellektuella, båda lagda för handlingens romantik och båda sökande fundament för sin socialistiska tro”.

Zätas förtrogne var Fredrik Ström, bördig från Halmstad och även han utgången ur medelklassen. Isaksson betecknar honom som en skönhetsälskande intellektuell och ”skönhetsälskaren” är också Per Albins vedernamn på honom. Den retoriskt yvige Ström, från 1911 partisekreterare, var inte i Per Albins tycke. Isaksson kallar Ström en ”talträngd intrigör”, mera reklamman än politiker. Såväl Höglund som Ström var akademiker, båda med anmärkningsvärd fransk orientering. En tid 1903 vistades de i Paris tillsammans. Per Albin hatade Höglund men betraktade Ström som en fjant, det är Isakssons slutsats.

En annan förgrundsfigur som Anders Isaksson introducerar är Oscar Olsson, socialist och godtemplare. Isakssons påståendet att denne blev internationell IOGT-ordförande är visserligen korrekt men statsråd var han inte. Antagligen är den en förväxling med Olof Olsson, på 20-talet ecklesiastikminister.

Motsättningarna mellan Per Albin och Zäta skärptes undan för undan – 1911 rörde de sig framför allt om ministersocialismen, det vill säga socialdemokraternas möjligheter att i framtiden delta i en borgerlig regering. Isaksson kommenterar: ”För eftervärlden ter sig frågan om ministersocialismen som ett irrbloss, en historisk parentes, men den hade dogmens karaktär, uppfattades som oerhört betydelsefull och kunde ingenstans överges utan konvulsioner.” Professorerna Helge Bäckström och Gustaf Steffen ”handplockades” till Höglunds förtrytelse av Branting till första kammaren. Isakssons karakteristik av Steffen som liberal är felaktig. Denne hade under långvariga utlandsvistelser verkat som katedersocialist och som medlem av Fabian Society och stod onekligen till höger inom partiet. Men liberal var han inte även om han som ung livnärt sig som utlandskorrespondent till liberal press.

Under sina tidigare år som politiker försörjde Per Albin sig som journalist i Social-Demokraten. Som journalist var han, eller tvingades vara, all-round. Särskilt gärna skrev han, enligt vad Isaksson funnit, om flygning och sport. Stockholms-olympiaden 1912 fick i Per Albin en intresserad skildrare. Hans intresse för fotboll var också tidigt grundat.

Isaksson har försökt ta reda på vem Per Albin umgicks med inom rörelsen under yngre år men inte funnit särskilt mycket. Otto Järte och Anders Örne lär dock ha hört till kretsen. Om de påverkat honom är en fråga som Isaksson lämnat öppen. Deras odogmatiska syn på socialismen kan ju Per Albin ha tillägnat sig på annat sätt. I ett intressant kapitel ”Ideologen” har bokens författare bemödat sig om att fixera Per Albins teoretiska åskådning, en inte helt lätt uppgift när det gäller en så resultatnriktad politiker. Under sina tidigaste aktiva år kunde Per Albin sammanfatta sin åskådning i anslutning till Karl Kautskys mera ortodoxa socialism. Ideologiska ”betraktelser” är dock sällsynta i Per Albins journalistik. Isaksson finner det betecknande att denne endast vid enstaka tillfällen medarbetade i idétidningen Tiden. Dagspolitik och inte

idékritik var hans område. Ett udda inslag i Per Albins produktion är översättningen 1915 av en engelsk barnbok "Socialism för de allra yngsta", avsedd för sagostundsrorelsen som konkurrerade med söndagsskolorna.

Frågan om Per Albins ställning till de marxistiska skrifterna är visserligen av begränsat intresse eftersom denne i grunden var så föga doktrinär. Men Isaksson prövar ändå en sammanfattning efter att ha tagit del av Per Albins ordinära framställningar. "Det finns snarast ett lite fantasilöst drag över hans teoretiska utläggningar: han var en kompilator och en kompromissarie också i socialismen, som om även ideologin kunde rymma en sanning någonstans mitt emellan vad de olika skolorna predikade."

Mitt under första världskrigets år grundlades Per Albins internationella orientering. Han vistades 1915 i ett halvt års tid som Social-Demokratens korrespondent i London. Resans mecenat var professor Helge Bäckström med Hjalmar Branting som mellanhand. Meningen var att Per Albin under liknande omständigheter skulle vistas i Berlin året därpå. Men Tysklandsresan blev aldrig av. De politiska uppgifterna tillät honom inte att frigöra sig ännu en gång.

Per Albin Hanssons privata liv var inte fritt från komplikationer. Redan 1906 medan han ännu bodde i Skåne hade han lierat sig med den jämnåriga Sigrid Vestdahl som han lärt känna i ungdomsrorelsen. Förbindelsen legaliserades inte. Sådan var seden bland tidens ungsocialister. Sex år senare blev han i Stockholm bekant med skådespelskern Lisa Norlén, vid denna tid gift med en av Social-Demokratens journalistiska medarbetare. Hon var fyra år yngre än vad han var, viljestark och begåvad men föga framgångsrik som aktris. Deras förhållande varade i tolv år utan att Per Albin gav upp förbindelsen med Sigrid. Under några år var han gift med Lisa. Kvinnorna bar samma smeknamn, "tösabiten". Isaksson antar att den förslagne Per Albin ville gardera sig mot felsägningar. Med dem båda fick han två barn var. En son dog vid tio års ålder. De tre döttrarna, Anna Lisa Berkling, Elsa Brita Marcussen och Karin Oscarson finns alltjämt i livet och har kunnat bistå bokens författare med material. — Politikern Per Albin visste vad han ville men privatmannen var vankelmodig. Språkstudier var inte det enda syftet med Englandsresan. Den var även en flykt undan privata svårigheter. Innan han för köpte han en livförsäkring åt Sigrid. Med på resan var Lisa.

1916 blev det år då Per Albin konsoliderade sin ställning inom Social-Demokraten och tillträdde som andre redaktör och Brantings vikarie. Från 1917 stod han som ansvarig utgivare. Lönen var visserligen till en början blygsam men skulle justeras undan för undan för att redan 1920 vara uppe i 12 000 kr., en hög siffra i dåtidens samhälle.

Spänningarna inom partiet tilltog och en partisprängning blev med tiden oundviklig. Den till Stockholm förlagda internationella fredskongressen 1916 höjde även den inhemska temperaturen. Den ryske delegationsledaren Nicolai Bucharin var bolsjevik. Stockholmspolisens slog till och anhöll Zeth Höglund, Erik Hedén och Ivan Oljelund. Isaksson lämnar en målande skildring av de förmenta upprorsmännens möte inför domstolen. "Innan häktningsförhandlingarna började introducerades Ivan Oljelund och Erik Hedén för varandra av Zäta, eftersom de personligen aldrig tidigare träffats och än mindre duade varandra, en bisarr borgerlig ceremoni mitt ibland rättssamhällets betjänter som för kritiska bedömare ytterligare underströk det orimliga i åklagarens påståenden om deras gemensamma konspirationer mot fosterlandet. Hedén var dessutom närmast döv, så alla samtal fick föras på hög ljudnivå och med tydliga munnörelser; genom alla rättegångar satt han med högra handen bakom örat för att försöka fånga innebörden i mumlet omkring sig."

Under detta och de följande årens händelser bidade Per Albin sin tid. Han byggde tålmodigt ut sina ställningar och var noga med att inte avvika från huvudlinjen i partiets politik om det kunde försvaga hans position. Enligt Isaksson måste Per Albin tidigt ha varit inriktad på ledarskapet för partiet. Som organisatoriskt erfaren taktiker visste han att hålla sig framme men annonserade ännu inte sina avsikter. Gustav Möller och Per Albin Hansson urskildes av partivänstern som huvudmotståndare, av Zeth Höglund betecknade som halvintellektuella barbarer.

Per Albin stod Branting nära i det dagliga arbetet, såg hans svagheter och kände hans distraktioner men svek honom inte. Snart skulle Branting bygga upp en ställning som internationell politiker. När Sverige efter kriget anslöt sig till Nationernas förbund blev Branting statsman i folkförbundet — "en roll som han också själv uppenbart njöt av, nästan som vore den kultiverade konversationen om storpolitiska ting, det angenäma klimatet, den sobra miljön på de

nyuppförda förstaklasshotellen vid Lac Léman, det goda vinet och den goda maten en välförtjänt kompensation för åren av försäkelser i tidningens och socialdemokraternas tjänst. Grovjobbet hemmavid fick andra nu sköta."

Några detaljer i boken om Per Albin kan ge intryck av brådska och därav orsakade förhastade omdömen. Men i stort sett är resultatet gott och verkets framlagda första del av bestående intresse. På ett skickligt sätt har Isaksson flätat samman det privata med det offentliga. Hans syn på sitt föremål är nykter och han har en programförklaring till hands: "Bara katolicismen och kommunismen har användning av helgon och därför alltför en stadig nyproduktion, men vi andra får leva med insikten att stora människor vanligen ter sig små inför sina verk."

Åke Lilliestam

Per Albin II

Per Albin och kriget av docent Alf W. Johansson (Tidens förlag 1985. 480 s.) tar upp ett betydligt större ämne än den familjärt lättsamma titeln ger vid handen. Vad Johansson behandlar är ingenting mindre än svensk utrikespolitik under andra världskriget, betraktad med hänsyn till den s.k. beslutsprocessen. Boken kan sägas vara en pendang till Wilhelm Carlgrens standardverk "Svensk utrikespolitik 1939-1945" där ämnet är utrikespolitiken som sådan, beslutens innebörd och konsekvenser.

Men titeln är rättvisande så till vida som statsminister Per Albin Hansson är den utslagsgivande personligheten. Inte så att förstå att han var någon pådrivande kraft. "Utrikespolitik var för honom främst en fråga om avvärjning" skriver Johansson. Man fick ta ställning till problemen allt efter som de aktualiserades. "Korta affärer utan någon tanke på framtiden och utan någon förmåga av fantasi" klagade Gösta Bagge i sin dagbok. Det kan invändas att det i det inringade Sverige fanns föga svängrum för fantasi, Bagge torde f.ö. i krigets senare skede ha bedömt PAH mera positivt.

Före krigsutbrottet var PAH föga intresserad av utrikespolitik utan betraktade den som något honom ovidkommande. Det är tydligt att han inte tog mer än flyktig notis om den politik beträffande Åland som länge bedrevs av hans utrikesminister Rickard Sandler. Det var först när Ernst Wigforss hösten 1939 gick till motattack mot Sandler och påvisade Ålandspolitikens konsekvenser för Sverige om Finland kom i krig som

PAH blev fullt medveten om vad som var på färde. (Här kan tilläggas att utöver K. G. Westmans dagboksanteckningar om striden Sandler - Wigforss har deras kontrovers också livfullt skildrats av Gunnar Häggblöf i den redan 1952 utgivna romanen "Paradis för oss"; kombattanterna kallas där Anér och Blixén).

Under Finlands vinterkrig hörde PAH till de avgjort återhållsamma vilket förde honom i motsättning inte minst till det egna partiets ungdomsrörelse. Mot Gustaf V:s diktamen 19 februari 1940 anförde PAH betänkligheter som irriterade kungen. Men när det visade sig att diktamen med ett slag gjorde slut på "Finlandsaktivismen" blev resultatet ett närmande mellan kungen och statsministern vilkens politik tack vare diktamen plötsligt hade höjts över praktiskt taget all inhemsk kritik.

Relationerna mellan kung Gustaf och PAH är ett såväl politiskt som psykologiskt intressant kapitel. Under kriget växte det av allt att döma fram en ömsesidig respekt, kanske också en personlig tillgivenhet. Vid flera tillfällen måste PAH konstatera att kungen - hur odemokratiskt det än var - hade auktoritet både inåt och utåt. I kritiska lägen hade monarkin visat sig värdefull som enande symbol och underlättat regeringens arbete. Gustaf V:s "personliga politik" under krigsåren är ett ämne värt en ordentlig genomgång.

Det måste ha varit erfarenheterna från kriget som fick PAH att inför revisionen av det socialdemokratiska partiprogrammet föreslå att kravet på republik skulle slopas. Preliminärt lyckades PAH övertyga programkommissionen, men i slutomgången fick republikkravet stå kvar. Vid PAH:s död låg emellertid på hans arbetsbord ett papper där tyvärr endast rubriken blivit utskriven: "Min inställning till monarkin."

Om PAH under vinterkriget mest agerade på de inre linjerna medan Christian Günther skötte överläggningarna med Finland samt kontakterna med Sovjet och västmakterna så framstår PAH våren 1940 som den dominerande gestalten. När regeringen 17 maj ställdes inför det tyska kravet på transitering till Narvik var såväl minister Richert i Berlin som Günther snarast för ett bifall medan PAH otvetydigt yrkade på avslag (bifall "otänkbart" skrev han i dagboken) trots att Richert gjorde det klart "att ett avslag kunde betyda krig även om jag aldrig tog krigshotet i min mun" (brev till artikel-förf.).

PAHs dagboksanteckningar visar hur han

plågades av bifallet till permittenttrafiken samtidigt som han insåg dess oundviklighet. Hans allmänna inställning sommaren 1940 är svår att fixera, snarast var det väl så att han tog dagen som den kom. Günther torde mera bestämt ha räknat med en långvarig tysk supremati i Europa och då inte ha utslutit ett fredsslut – ovisst hur långlivat – mellan Tyskland och England. I än högre grad än Günther – som alltid bevarade ett drag av skepsis – var den socialdemokratiska riksdagsmannen och chefredaktören för Arbetet Allan Vougt, övertygad om ett bestående tyskt herravälde på kontinenten. I anslutning till överläggningar med danska socialdemokrater, bl. a. Hans Hedtoft, rekommenderade därför Vougt uttalad svensk anpassning till den nazistiska diktaturen som enligt Vougt småningom skulle förändras i demokratisk riktning.

PAH:s inställning till dessa åsikter – eller snarare spekulationer – hos en av sina trognaste supportrar tycks ha varit den att statsministern å ena sidan var alltför ointresserad för att befatta sig med Vougt's rekommendationer till anpassning, å andra sidan tillräckligt positiv till Vougt's politik i största allmänhet för att vilja göra honom till chefredaktör för partiets huvudorgan, Social-Demokraten efter Z. Höglund. Detta lyckades dock inte. Johanssons utredning om PAH och Vougt – delvis i anslutning till Th Nyboms SUAV-avhandling – är ett av bokens intressantaste avsnitt där författarens talang för den eleganta analysen kommer till sin rätt.

Till de klassiska problemen inom svensk historieskrivning hör numera också midsommarkrisen 1941; den kan nästan mäta sig med Stockholms blodbad och Carl XII:s död. Hotade Gustaf V att abdikera eller var abdikationshotet ett instrument för PAH, ville PAH från början säga ja eller nej till de tyska kraven, var socialdemokraternas dubbla omröstningar "äkta" eller en undanmanöver? Det skulle föra alltför långt att här diskutera Johanssons detaljerade framställning som nog utgör höjdpunkten i hans arbete samtidigt som PAH:s handhavande av krisen utgör det bästa exemplet på hans mästerskap vad gäller ledning och förmåga att hålla samman en regering där motsättningarna väl aldrig var allvarigare och mera uttalade än midsommaren 1941.

Och var stod under midsommarkrisen PAH i förhållande till sin utrikesminister? På kvällen 24 juni utspelades i satsradsberedningen en dramatisk scen i det att PAH enligt Westmans dagbok sade "att vid över-

läggningar, som hållits i ärendet, uttalats den meningen, att utrikesministern vore alltför eftergiven för tyska krav". Günther svarade att det "för honom (vore) en allvarlig sak om riksdagens största parti hyste misstro till honom som utrikesminister, och han var fullt beredd att ställa sin plats till förfogande för att undanröja ett sådant tillstånd." PAH förklarade därefter att det inte varit vid partimötet utan vid "ett annat sammanträde" som den kritiska meningen hade uttalats.

Detta var en episod till vilken Günther återkom i samtal med artikelförfattaren och då med en för Günther ovanlig bitterhet. Man fick en känsla av att han ansåg sig ha varit utsatt för ett "påhopp" från PAH:s sida och att statsministern brutit mot ett tidigare mer eller mindre utsagt samförstånd. Det är ju numera känt att både stats- och utrikesministrarna inte långt tidigare var för sig hade träffat den tyske emissarien Schnurre och att båda därvid uttalat förståelse för tyska ståndpunkter, hur stor är svårt att fixera. Enligt PAH:s dagbok hade Günther 19 juni sagt att "Sveriges öde" nu som aldrig förr skulle bero på PAH:s person, av dagboken framgår vidare att kvällen före det tyska angreppet på Sovjet sitter PAH och Günther vid bridgebordet.

Det är svårt att tänka sig hur de båda herrarna vid dessa upprepade sammanträffanden skulle ha kunnat undvika att diskutera vad som förestod – rykten cirkulerade ju om tyska krav – och de måste rimligtvis ha anat var de hade varandra. Men av Günthers senare uttalanden framgår att han fann de tyska kraven blygsamma i förhållande till vad han befarat medan PAH tydligen bedömde dem annorlunda. Han måste också räkna med partiet på ett annat sätt än Günther. Säkert är att både för stats- och utrikesministrarna var påfrestningen oerhörd.

Så mycket mera beundransvärt var PAH:s anförande – också i radio – om transiteringen några dagar senare. Hans förmåga att inskräpa medgivandets engångskaraktär och att inge förtroende för regeringens vilja att bevara Sveriges oberoende innebar en retorisk prestation av högsta klass. Det bör nämnas att anförandet i dess helhet nu kan avlyssnas på en av de tre kassetter med titeln "Sverige under krigsåren 1939–1945" som givits ut av Riksradion. Ett värdefullt tillskott till vår personhistoriska dokumentation.

Efter angreppet på Sovjet följde en för Sverige påfrestande tid med hotfulla tyska

missnöjesyttringar som räckte fram till den s.k. februarikrisen 1942 vilken enligt Johansson kan ses "som den symboliska vändpunkten i de tysk-svenska relationerna under andra världskriget ... i fortsättningen skulle tyskarna uppträda mindre hotande."

Men samtidigt som det yttre trycket minskade fick PAH mera känning av oppositionella krafter inom det egna partiet. PAH ville, sin vana trogen, gå försiktigt fram när det gällde att avveckla eftergifterna till Tyskland. "I regeringens diskussioner om förhållandet till Tyskland kan man klart märka att Per Albin närmade sig Günthers och Bagges mera motsträviga linje." Uppgifter om vissa tyska anfallsplaner ännu 1943 visade att faran för ingen del var överstann.

Med uppsägningen av transiteringsavtalet 29 juli 1943 återfördes, säger Johansson, "den svenska politiken till ett slags neutralt balansläge" för att efter undertecknandet av handelsavtalet med västmakterna några månader senare slå över i allierad favör. Regeringens politik kom därmed i harmoni med den tongivande opinionen samtidigt som PAH var "noggrann med att understryka att återtagandet av de tidigare eftergifterna gentemot Tyskland inte representerade inledningen till någon ny politik." Kanske var han i god tro.

Alf W. Johansson är inte bara en fin historiker, han är också en skriftställare av rang. Det vimlar av slagkraftiga formuleringar, porträtten av samlingsregeringens mera prominenta medlemmar är små pärlor av karaktäriseringskonst. Arbetet är avsett för en bred publik; det hindrar inte att det är alltigenom vetenskapligt fullödigt och försett med en uttömmande notapparat. Med "Per Albin och kriget" har Alf W. Johansson befäst sin ställning i första ledet av svenska samtidshistoriker.

Ulf Brandell

Arvid Fredborg minns

Arvid Fredborg, *Destination: Berlin*, (Norstedts Stockholm 1985, 372 s.)

Fredborg (f. 1915) växte upp i ett lärarhem. Familjen flyttade i mitten av tjugotalet till Skara, uppenbarligen för att fadern skulle få möjligheter att med stiftsbibliotekets hjälp fullfölja sina avbrutna licentiatstudier. F blev tidigt politiskt medveten och lika tidigt politiskt konservativ. Han var nationellt sinnad; hans första politiska minne var nedrustningsbeslutet 1925, som fick tioårningen att brista i gråt när han läste om det i tidningen. F skulle underbygga sina

politiska intressen med omfattande resor i Europa, bl.a. med längre vistelser i Östeuropa, speciellt Ungern. Därigenom skaffade sig F redan i mycket unga år omfattande insikter om de politiska problemen i Europa under trettioalet. I Uppsala, dit han kom 1933, sökte sig F omedelbart till den konservativa studentföreningen Heimdal där han snabbt gjorde sig känd som en stridbar konservativ debattör. Ställningstagandet till nazismen var centralt för den konservativa ungdomen på trettioalet. Inställningen var av allt att döma starkt ambivalent: man såg positivt på nazismens nationalism och dess uppgörelse med kommunism och fackföreningsrörelse, men F säger att man stod avvisande till dess socialism. Det totalitära och kollektivistiska draget hos nazismen hade man ingen uppfattning om. Man kan fråga sig om F:s karaktäristik här står sig vid en konfrontation med källorna. Vad man på konservativt håll reagerade mot var nog nazismens populism och vulgaritet snarare än dess socialism. Den positivt avvaktande hållningen var nog mera framträdande än vad F i efterhand vill ge sken av. Som de flesta konservativa vid denna tid såg F Sveriges rasliga homogenitet som något positivt och önskade därför en restriktiv flyktingpolitik. Vid den ryktbara diskussionen i Uppsala i februari 1939, den s.k. Eden i Bollhuset, som den i brist på sinne för historiska proportioner döpts till, talade F livligt för det ursprungliga hårdare formulerade utkastet, vilket också segtrade. Resultatet för F:s del blev att han uppkallades till ecklesiastikminister Engberg som skällde ut honom och anklagade studenterna för att ha "hindrat regeringen utföra sin självklara plikt". Detta gällde kanske för Engberg men för flera i regeringen torde studenternas uttalanden varit något som man tacksamt kröp bakom för att motivera en restriktiv hållning i flyktingfrågan. F säger att han senare kommit att ångra sitt ställningstagande i flyktingdebatten.

F:s tillvaro var lite odefinierad, han höll på att skriva en licentiatavhandling i historia, då Ivar Anderson, chefredaktör för Svenska Dagbladet, på hösten 1940 tillfrågade honom om han ville bli tidningens korrespondent i Berlin. I ett slag ställdes F inför ett erbjudande som innebar en möjlighet att på nära håll iaktta de världshistoriska händelserna. F anlände till Berlin i februari 1941 och skulle stanna där till maj 1943. F beskriver ingående sina besvärigheter att etablera sig som korrespondent. Han hade inte bara sin ungdom och sin jour-

nalistiska oerfarenhet att kämpa mot utan mottogs också med misstro av de tyska befattningshavarna som tydligen misstänkte honom för att vara Secret Service-agent. Till misstron bidrog förmodligen också det faktum att de visste att F snarare var en ideologisk skribent än journalist. F:s skildring av sina journalistår i Berlin utgör självklart memoarens tyngdpunkt. Det är en givande och belysande skildring han ger av det totalitära systemet: misstänksamheten, den ständiga oron att utsättas för provokationer, den ständiga avvägningen hur förtroendefull man skulle våga vara inte bara gentemot tyskarna utan i lika hög grad gentemot de egna kollegerna. Man får en klar inblick i diktaturens förmåga att förgrova och underminera alla mänskliga relationer. Skildringen innehåller både skakande och bisarra episoder. Som när F en höstkväll 1942 uppsöks av en man som uppger sig heta dr Theodor Wanner, vilken överlämnar ett kuvert som han säger skall överlämnas till den svenske kungen. Kuvertet visar sig innehålla ett tydligt foto av massavrättningar av judar i en grop någonstans i öster. Fotografiet nådde tydligen Gustaf V som skall ha skickat det vidare till den engelske kungen. F bedrev hela tiden sin verksamhet med utvisningshotet vilande över sig. En egendomlig episod är när F på generalfältsmarskalk Reichenaus begravning i januari 1942 råkar i slagsmål med en hög SS-officer som försöker få honom att göra Hitler-hälsningen. F trodde att incidenten skulle leda till hans egen utvisning, men beslöt sig för att anfall var bästa försvar och skrev därför direkt till Goebbels och beklagade sig över det inträffade. Detta ledde till att tyskarna bad om ursäkt. Efter återkomsten till Sverige skrev F mycket snabbt vad som skulle bli det årets stora bestseller: *Bakom stålval-len*.

Boken skall ha sålts i över 49.000 exemplar. Förklaringen till succén måste sökas i krigsårens uppdämda informationshunger, längtan att få läsa om "the real thing" efter all propaganda och uppbyggelselitteratur som man serverat under åren. Det faktum att F var konservativ skänkte, som han påpekar, ett slags auktorisation av objektiviteten i framställningen. F har fogat ett kapitel med reflexioner över nazismen till memoarena. Han betonar starkt nazismens socialistiska och kollektivistiska drag. Säkert är det riktigt att framhålla det ambivalenta draget hos nationalsocialismen och dess ideologi: det var en på en gång reaktionär och revolutionär rörelse. Det är också rik-

tigt att de socialistiska dragen i nazismen framträdde tydligare ju längre kriget gick, men i vilken utsträckning detta var en effekt av krigets totalisering (krigssocialism) eller ett förverkligande av en tendens i den nazistiska rörelsens ideologi är svårt att säga. I vilket fall som helst utgör kapitlet ett stycke tänkvärd essäistik. F:s bok innehåller en mängd karaktäristiker av historiska förhållanden. Flera av dessa karaktäristiker och påståenden skulle i och för sig kunna diskuteras, men det finns inte utrymme för här, jag skall bara ta upp två saker. Den första gäller de ryska krigsfångarna som tillfångatogs eller deserterade till tyskarna under 1941. F säger att "många tusen" svalt ihjäl i lägren. Detta är ett alltför lättvindigt sätt att beskriva vad som i själva verket var en världshistorisk tragedi. Av de 5,7 miljoner ryska soldater som fram till 1945 hamnade i tysk fångenskap beräknas 3,3 miljoner (57 % av totalantalet) ha svultit ihjäl eller skjutits. Större delen, omkring 2 miljoner, dog redan under 1941 eller början av 1942. Som jämförelse kan nämnas att av 235.473 engelska och amerikanska krigsfångar i Tyskland dog 8 348 (3,5 %). Av de 3 155 000 tyska soldater som hamnade i rysk fångenskap dog mellan 35 och 37 % (Gerd Ueberschär/Wolfgang Wette (utg) "Unternehmen Barbarossa" Der deutsche Ueberfall auf die Sowjetunion 1941 Berichte, Analysen, Dokumente, Paderborn 1984 s. 198f).

F talar ofta om Hitlers "oförnuft" i krigsföringen. Han tycks här alltför påverkad av de tyska generalernas systematiska förtalskampanj mot Hitler. Att Hitler kom i motsättning till sina generaler berodde vanligtvis på att Hitler hade en överblick av hela krigssituationen inrikespolitiskt och utrikespolitiskt och militärt som generalerna saknade. Hitler var därför ofta tvungen att ta beslut som gick ut över de rent militära synpunkterna. Det grundläggande oförnuftet låg givetvis i att ha startat ett krig som man saknade resurser att föra. Hur mycket rationalitet som än uppåddats är det svårt att se hur Tyskland skulle ha kunnat vinna kriget. 1939 producerade Tyskland 27 miljoner ton stål. Storbritannien, Sovjetunionen och USA sammanlagt 100 miljoner ton. 1942 producerade Sovjetunionen 24 719 stridsvagnar, Tyskland 6 189. (J Herf, *Reactionary modernism, Technology, culture, and politics in Weimar and the Third Reich*. Cambridge 1984 s. 203.)

De påpekanden som här gjorts ändrar inte det faktum att Fredborgs memorarer är både tänkvärda och läsvärda.

Alf W. Johansson

Några bidrag till Raoul Wallenbergs biografi
Maj von Dardel. *Raoul*. Sthlm, Rabén & Sjögren, 1984. 114 s.

Maj von Dardels "Raoul" är en samling familjbrev rörande Raoul Wallenberg, som citerats i biografier över honom men endast publicerats i utdrag. De flesta breven har skrivits av hans mor Maj von Dardel. Hans halvsyster Nina Lagergren, f von Dardel, har svarat för redigering och utgivning.

I ett familjealbum gör Maj Wallenberg (1891-1979), senare omgift von Dardel, en lakonisk sammanfattning av sitt äktenskaps historia:

"Den 27 september 1911 gifte sig Raoul Wallenberg med Maj Wising. Ett vackert bröllop i Jacobs kyrka. Ett ungt brudpar, han 23 år, och hon 20 år, med livet framför sig. Men den 10 maj blev den unga bruden änka. Den 4 augusti 1912 föddes Raoul Gustaf Wallenberg".

Raoul Oscar Wallenberg skriver den 4 april 1910 till sina föräldrar, envoyén Gustaf Wallenberg och Annie, f Adelsköld, och berättar om sin förestående förlovning samt ber om ursäkt för att han ställt dem inför fait accompli. Den utvalda är Maria (Maj) Sophia Wising, dotter till professorn i neurologi Per Wising och Sophie, f Benedicks. 22-åringen känner sitt ansvar och betonar vikten av att han inte hoppar i galen tunna och gör sig olycklig för hela livet. Föremålet för hans ömma låga prisas i alla tonarter. Han framför ett formellt frieri och vinner svärföräldrarnas bifall men lägger det slutliga avgörandet i föräldrarnas händer. Han skriver smått snusfornuftigt: "Eftersom man ju mest gifter sig med familjen och mindre med flickan, har jag naturligtvis verkställt efterforskningar så gott jag kunnat och endast hört gott om densamma." Han avhandlar ekonomin med den blivande svärfadern och säger att han inte visste, om fadern hade någon lysande ekonomi. "Jag är så bekymrad nu hur allt ska gå". Olyckan i form av den svåra sjukdomen sarkom drabbade den unga familjen. Sjukdomen fick ett snabbt förlopp. Raoul Oscar var underlöjtnant i flottan och beräknade att bli löjtnant 1913. Han var en utpräglad artistnatur, vitsordar fadern.

Sommaren 1912 bodde den blivande modern hos sina föräldrar i deras sommarhem i Kappsta, Skärsåtra poststation, Lidingö. Ett suddigt vykort från tiden kring sekelskiftet visar, att Kappsta var ett fint exempel på den stil som eftervärlden kallar snickarglädje-stilen. Här föddes sonen Raoul Gustaf den 4 augusti 1912. Enligt då gällan-

de kyrkobokföringslag skulle barn bokföras i den församling, där nedkomsten ägt rum. Förmodligen tänkte man inte på den detaljen, och i uppslagsböcker anges Raoul född i Stockholm, där modern var skriven.

Huvuddelen av boken består av Maj Wallenbergs brev åren 1912-16 till de mycket älskade svärföräldrarna. Hon berättar om sin bottenlösa förtvivlan vid makens bortgång och glädje över sonens födelse. Hon skildrar förberedelserna för förlossningen, barnkammaren och babyutstyrseln. Brevet kompletteras av några brev från hennes föräldrar. Det mesta har endast familjeintresse.

De blivande föräldrarna hade diskuterat barnets uppfostran och var överens om att det skulle uppfostras till en enkel, bra och god människa. Tidigt upplevde Raoul sin särställning som en faderlös pojke. Han var ett friskt och normalt utvecklat barn. Modern skildrar noga hans utveckling men har inga anekdoter att berätta. Fram till sommaren 1931 var Kappsta Raouls och hans kusiners sommarparadis.

När Raoul föddes, bad modern Gustaf Wallenberg, att han skulle åtaga sig att vara sonsonens förmyndare. I ett intressant brev till Fredrik Wallenberg den 24 augusti 1936 redogör han för sina planer för "sin pojkes" utbildning. Brevet är tidigare citerat. "Den del av hans uppfostran, som jag velat påtaga mig, att utbilda honom till man, är nu avslutad". Raoul hade tagit studentexamen vid 17 års ålder, fullgjort första delen av sin militärtjänstgöring, tillbringat ett läsår i Poitiers för att grundligt studera franska samt utbildat sig till arkitekt vid Ann Arbor, Mich. Han avlade examen i februari 1935 efter 3 1/2 års studier. Normal studietid var 4 1/2 år. Det var Gustaf Wallenberg, som efter moget övervägande bestämde, att sonsonen skulle bli arkitekt. Han åberopade arvsanlagen från morfadern, järnvägsbyggaren major Claes Adelsköld. Han fick därefter praktisk merkantil utbildning i Capstaden och Haifa genom Gustaf Wallenbergs affärsförbindelser. Han fick de bästa vitsord från arbetsgivarna.

Sommaren 1936 protesterade Raoul i höviska ordalag mot farfaderns ömsinta men diktatoriska beslut. Generationsskillnaden gjorde sig gällande. Gustaf Wallenberg var född 1863. Sonsonen vill ha ett riktigt avlönat arbete, men Gustaf Wallenberg svarar att hans "ledsnad över att ännu inte ha regelrätt, avlönat jobb är inte berättigad...". Brevväxlingen citeras i John Bierman, Raoul Wallenberg (1982). Till farfaderns

principer hörde även, att Raoul skulle vistas mesta möjliga tid utomlands. Somrarna under åren vid Ann Arbor tillbringade han i Kalifornien, Canada resp. Mexico. När han avlagt arkitektexamen i februari 1935 fick han vistas i Stockholm och träffa modern. "För min del var jag ej utan farhåga för besöket. Jag är rädd för det ganska vilda liv som föres i Stockholm."

Hans farhågor skingrades snart, när han hörde, att Raoul "rände staden runt to get a job." Gustaf Wallenberg avled 1937.

Raoul Wallenberg engagerades av UD och utsågs till ledare för den planerade aktionen som skulle rädda ungerska judar under andra världskriget. Han var verksam som legationsssekreterare vid svenska legationen i Budapest från sommaren 1944. Den 17 januari 1945 bortfördes han av ryssarna.

Maj von Dardel gifte 1918 om sig med senare överdirektören Fredrik von Dardel. Makarna ägnade sina återstående år åt strävanden att få klarhet i sonens öde. De avled med kort mellanrum 1979.

Redaktionskommittén betonar i förordet, att det är viktigt att föra Raouls budskap vidare och att ge barn och ungdomar en förebild att visa vad en enda människa kan åstadkomma mot förtryck och rasism. Syftet är behjärtansvärt, men barn kan knappast intressera sig för ett annat barns liv i barnkammaren.

Elise Adelsköld

Poul Bjerre

Poul Bjerre (1876-1964), pionjären inom den svenska psykiatri och Freuds introduktör i Sverige, har ägnats en nästan 700-sidig biografi av vetenskapsteoretikern Ingemar Nilsson och idé- och lärdoms historikern Jan Bärmark: *Poul Bjerre. Människosonen* (Sthlm: Natur och Kultur 1983, 680 s., personreg). Redan biografins patetiska och ironiska undertitel "Människosonen" ger en fingervisning om författarnas inställning till sitt objekt. Det är ingen sympatisk bild av människan Poul Bjerre som målas upp. Undertiteln syftar på Poul Bjerres debutbok *Människosonens levnadsdröm* (1900), där redan incitamentet till Bjerres livssyn finns. *Människosonen* är den tjänande människan, evigt förlåtande och kärleksfull. Så ville Bjerre framstå som psykiater. Han var inte psykoterapeut utan själsläkare och utövandet av psykoterapi var en konst. Biografin förmedlar dock ett intryck av Bjerre som en mycket egocentrisk, "narcissistisk" person, som brister i självkritik och

har svårt att acceptera andras kritik.

Vem var då i själva verket människan Poul Bjerre? Genom en psykobiografisk metod söker författarna svar på frågan. De vill med psykoanalysens hjälp spåra sambanden mellan Bjerres personlighet och hans idéer. Samtidigt ställs Bjerres idéer mot den intellektuella miljö i vilken han var verksam. Det psykobiografiska studiet kompletteras med ett vetenskapsteoretiskt.

Författarna understryker uppväxtmiljöns betydelse för Bjerres personlighetsutveckling. Föräldrarna var danska immigranter, som bosatte sig i Göteborg, där fadern som affärsman kom att skaffa sig en avsevärd förmögenhet. Familjen blev dock aldrig accepterad i den göteborgska societeten, något som fadern ignorerade, men modern sörjde. För henne blev det väsentligt att barnen skaffade sig en god social ställning. Här grundlades Bjerres streberanda och vilja att göra sig synlig. Under sina ungdomsår kände han ett ständigt utanförskap, men uppfattade sig som utvald, medveten om att han skulle åstadkomma något betydelsefullt.

Bjerre valde att studera medicin med vördnad för vetenskapen, men tyckade om han inte i stället skulle ägna sig åt fritt författarskap. Med tiden fann han en syntes mellan vetenskap och konst. Utan poesin kunde vetenskapen inte nå sanning och dikten kunde ha samma läkande effekt som den vetenskapliga psykiatri. Tre företeelser kom tidigt att prägla hans intresseinriktning. Vid läsningen av Nietzsche övertygades han om övermänniskoidealet, den utvaldes rätt att ställa sig utanför och ovanför massan. Upplevelser i Italien väckte hans entusiasm för renässansen, där konstnären var vetenskapsman och vetenskapsmannen konstnär. Redan som skolpojke intresserade han sig för spiritism. Människan var ett centrum för dynamiska krafter. Som psykiater skulle Bjerre senare använda sig av hypnos.

1905 gifte han sig med Gunhild Posse, dotter till Gunnar Wennerberg. Året tidigare hade hans bror Andreas gift sig med Gunhild Posses dotter Amelie, och äktenskapet med Gunhild förorsakade en öppen konflikt mellan bröderna. Andreas uppfattade Poul's giftermål som ett intrång i sitt liv. Gunhild Posse var sexton år äldre än Poul Bjerre och svårt sjuklig, tidvis helt invaliderad. Han blev hennes vårdare och hon fungerade som en förlösare av hans kreativitet. Han såg det som idealet av äktenskap, "sakramental". Den äktenskapli-

ga samlevnaden inskränkte sig till den andliga gemenskapen.

Poul Bjerres praktik på Engelbrektsgatan var mycket populär i den stockholmska borgerligheten. 1914 flyttade han till Vårstavi i Huddinge, där han för att få kraft i sin läkargärning skulpterade och skrev dikter. I sin skulptur syftade han till att visualisera sin livsfilosofi och dikterna är hyllningar till hustrun. Både som diktare och skulptör var dock Bjerre mycket medioker och hans konstnärsgärning accepterades heller inte av den samtida kritiken, något som djupt sårade Bjerre.

Sin egentliga storhet får Bjerre som introduktör av Freud och psykoanalysen. Han träffade Freud i Wien 1911 och deltog i psykoterapikonferensen i München 1913. Då tog han dock avstånd från Freuds idéer. Han kunde inte acceptera det undermedvetnas roll i personlighetsutvecklingen. Det var det medvetna tänkandet som styrde människan. Inte heller kunde han erkänna sexualiteten som grundläggande livsdrift. Mot psykoanalysen satte han i stället psykosyntesen. Människan drivs både av konstruktiva och destruktiva krafter. För läkaren gäller att hjälpa patienten att följa den goda kraften. Detta gör han med hjälp av suggestion, hypnos och drömydning. Bjerre strävade efter att bibringa sina patienter en bättre etik. Som läkare gav han goda råd hur patienten skulle handla.

Författarna anser att bilden av Poul Bjerre inte blir komplett om han inte ställs mot brodern Andreas. Andreas Bjerre var kriminalpsykolog och var från 1919 till sin död 1925 professor i Dorpat. I hans liv dominerade de destruktiva krafterna. Äktenskapet med Amelie Posse blev aldrig lyckligt. Han led av starka depressioner, missbrukade alkohol och narkotika och tog slutligen sitt liv. I motsats till Poul Bjerre var han mycket självkritisk, var under perioder oförmögen att arbeta och misstrodde sin verksamhet. Med psykiatern Alice Millers hjälp analyseras på ett mycket verkningfullt sätt de båda personligheterna. I sin studie av den narcissistiska personligheten skiljer Miller mellan en grandios och en depressiv livsinställning. Både Andreas och Poul Bjerre var narcissistiska personligheter, mycket beroende på deras uppväxtmiljö. Modern hade varit emotionellt osäker, aldrig sett barnen som de var. Båda sönerna hade för att göra sig synliga för henne fått följa hennes krav att höja sig på den sociala rangskalan. Enligt Miller pendlar den narcissistiska personligheten mellan

grandiosa och depressiva faser. Hos Poul Bjerre dominerade den grandiosa attityden, hos Andreas den depressiva. Poul blev grandioست produktiv, medan Andreas blev depressivt destruktiv.

I många år har författarna arbetat med sin omfångsrika bok om Poul Bjerre. De har läst hans skrifter, hans stora brevsamling, intervjuat kolleger till honom, de har bott på Vårstavi och bokstavligen sovit i hans säng. De har försökt tränga in i hans personlighet och leva sig in i hans livsvärld. Det har resulterat i några insprängda partier av fiktiv art. Ett ganska onödigt grepp, som inte ökar förståelsen av personen Poul Bjerre. Även om författarna försökt förstå Poul Bjerre och hans verk kan det inte hjälpa att det ibland insmugit sig ett drag av översittaraktighet. Att Bjerre som tänkare jämfört med Freud kommer till korta kan väl en värld vara enig om. Om han nu var den populäraste psykiateren i Stockholm, får man väl förmoda att hans terapi stundtals var verksam. Räcker inte det?

Barbro Schaffer

Sigrid Hjertén — konstnär och kvinna

Från Matisse till van Gogh, så har Sigrid Hjerténs konstnärliga utveckling karaktäriserats, och så framstår hon också i den bok, tillika utställningskatalog, som Elisabet Haglund tillsammans med bildförlaget Öppna Ögon (Stockholm 1985, 134 s. varav 100 pl.) framställt. Boken består av en relativt kort text och en generöst tilltagen bild-del med enbart färgreproduktioner. En djärv satsning av förlaget.

Elisabet Haglund ger en summarisk framställning av Hjerténs liv. Hon blev tidigt moderlös och fadern gifte om sig med sin hushållerska, som var syster till Ragnar Östberg. Det blev Östberg som uppmuntrade henne i hennes konstnärliga ambitioner, som ledde till att hon sökte sig till Högre konstindustriella skolan, där hon utexaminerades som teckningslärare. Efter examen arbetade hon med textil, men mötet med den unge Isaac Grünewald förändrade hennes inriktning. Istället för att studera gobeläng i England kom hon till Matisse's ateljé i Paris. Isaac Grünewald blev den självklara centralgestalten bland den första generationens modernister i Sverige. Hjerténs eget konstnärskap fick stå i bakgrunden och hon bereddes inte tillfällen att själv framträda. 10-talet var hennes stora nyskapande tid, under 20-talet arbetade hon mer sporadiskt och på 30-talet endast i intensiva perioder.

Hon var då märkt av djupa depressioner och ledgångsreumatism och var tidvis intagen på Beckomberga sjukhus. 1937 upplöstes äktenskapet och från 1938 blev hennes vistelse på Beckomberga permanent. Depressionerna hade till slut diagnostiserats som schizofreni och hon avled 1948 på sjukhuset 62 år gammal. Den sista förmågan till kommunikation hade då gått förlorad – det konstnärliga skapandet.

I stället för att sätta Hjertén in i sitt konstvetenskapliga sammanhang tecknas bilden av henne med hjälp av längre analyser av de enskilda konstverken. Av hennes kontakter och inspiration från andra svenska och utländska konstnärer får läsaren ingen uppfattning. Hennes konsteoretiska förankring berörs bara flyktigt. Hjerténs konstnärliga credo och intention får läsaren bara gissa sig till. Det hade varit intressantare om Elisabet Haglund för Hjerténs bakgrund valt en tyngre källa än Ralph Herrmann's ytligt romantiserade Grünewald-biografi. I bilddelen framstår Hjertén som en utpräglad intellektuell och beräknande konstnär under perioden på 10-talet. Haglund lyfter dock fram en artikel som Hjertén skrev om Cézanne i Svenska Dagbladet 1911 (den första presentationen för svenska läsare, påstås det, men Georg Nordensvan hade faktiskt redan 1906 ägnat Cézanne en artikel i Nordisk Familjebok), även om hon aldrig fullföljer uppslaget. Här kommer läsare närmare hennes problemställningar.

För henne fanns ingen dualism mellan måleri och teckning. Det var i motsättningar och samverkan mellan färgtonerna som form, teckning och komposition skapades. När ljusare toner ställdes mot mörkare och varma färger mot kalla uppträdde linjekonturen. Denna iakttagelse är tydlig i hennes tidiga måleri. Bildfältet delas kompositionsmässigt in i en diagonal, som åstadkoms genom att en bildhalva med varma och en med kalla toner ställs mot varandra och möts i en diagonallinje, som ger målningen rytm och dynamik. "Kurvan är konstverkets melodi", uttryckte hon, och hennes gestalter skrivs in i en kurva, en linjerytm, där den korrekta anatomiska proportionen får vika för en dekorativ form.

För dessa egensinniga kompositionsproblem har Elisabet Haglund inget intresse. Desto mer ingående behandlar hon målningarnas psykologiska uttryck och Hjerténs personliga problematik i förhållande till sitt skapande. Haglunds tes är att Hjertén inte förmådde att uppleva sig själv som ett odelat helt. Hennes "jag" är det krea-

tiva jaget, medan en anonym kvinna är en annan del av henne, som är henne främmande, men agerar den traditionella kvinnorollen. Denna tudelning drev henne in i depression och sinnessjukdom, anser Haglund. Den anonyma kvinnan framställs i Hjerténs måleri som avpersonifierad och klichéartad. Hon är vanlig i bilderna på 10- och 20-talen, men försvinner därefter ur motivkretsen. Kvinnobilden ersätts på 30-talet med landskap och stilleben.

Hjertén blir för Haglund ett offer för ett mansdominerat konstliv med bristande förståelse för kvinnligt skapande, som undergräver kvinnans tro på sin egen förmåga. Och visst är det upprörande att läsa de manliga kritikernas både hätska utfall och upphöjda överseende. Men Hjertén drabbades inte ensam av detta. Också hennes manliga kolleger blev föremål för sarkasmer och både Vera Nilsson och Siri Derkert utsattes för liknande angrepp långt in på 30-talet utan att deras konstnärskap för den skull hämmades.

Hjerténs konflikt verkar vara mer personlig än samhällelig och många av Haglunds analyser talar för en sådan tolkning. Så t. ex. analysen av målningen Den röda rullgardinen från 1916, som Haglund ser som ett tecken på Hjerténs klivenhet inför kvinnlig sexualitet eller Harlequin från 1928, där den anonyma kvinnan framställs som en torso utan armar, ben eller huvud och med en harlekin vid sin sida, som alldeles tydligt bär Isaacs drag. Mannens dominans i äktenskapet suddade ut hennes egen konstnärliga personlighet. Så vill Haglund också tolka självporträttet med sonen Iván från 1914.

Målningen bär en sinnrik komposition, där Sigrid Hjertén själv, inskriven i en diagonal kurva, med dominans fyller hela dukytan. I handen håller hon penseln, i bakgrunden betraktar henne Iván. Om detta självporträtt skulle uttrycka bristande konstnärlig självkänsla och själsliga kriser, så tycker jag att Hjertén i detta fall väl lyckats bringa ordning i kaos.

Denna förmåga att organisera bildytan förlorade hon i sitt senare måleri, färgerna miste sin klarhet, den medvetna kompositionen löstes upp i nebulosaartade former. Under 30-talet dök ett egendomligt fenomen upp i hennes måleri. Hon började då strecka duken med diagonala penseldrag, som Elisabet Haglund karaktäriserar som "slagregnsliknande skimmer". Det framstår snarare som hon med de diagonala penseldragen velat sudda ut motivet och mané-

ret kan också vara ett tecken på depression. Hos Hill och Josephson förekommer samma diagonala streck lagda över motivet och psykotiska personer som befinner sig i regression tecknar med snedställda hugg. "Det slagregnsliknande skimret" skulle kunna ge oss en uppfattning om Hjerténs psykiska stabilitet.

Även om Hjertén gled mot sinnessjukdom så var hon framför allt konstnär. Hennes måleriska utveckling är inte bara en följd av den psykiska förändringen utan också av de konstnärliga strömningarna. Hon började som Matisse och slutade som van Gogh och det var en väg som många av hennes samtida följde. Omkring 1920 märks t. o. m. drag av "den nya sakligheten" och under 30-talet faller hon in i expressionistisk kolorism. Även som kvinnlig, med tiden mentalsjuk, konstnär var hon i hög grad en produkt av sin tid.

Barbro Schaffer

Makarna Erikssons memoarer

Nancy. Nancy Eriksson minns. (Stockholm, Bonniers 1985, 280 s)

Torsten Eriksson, Politik och kriminalpolitik. (Stockholm, Norstedts 1977, 302 s.)

Torsten och Nancy Eriksson var gifta i nära 45 år, mellan 1933 och 1977, Torsten Erikssons dödsår. Båda har lämnat efter sig memoarer som postumt utgivits. Torsten Erikssons gavs ut med en efterskrift av Nancy, Nancys gavs ut med en efterskrift av dottern Birgitta Bergmark. Parallelliteten upphör inte där. Både Torsten och Nancy var uppvuxna under mycket enkla förhållanden i utpräglade arbetarmiljöer, han i Saltvik utanför Härnösand, hon i Skåne. Båda hade genom stora uppoffringar från föräldrarna fått gå i gymnasium och tagit studentexamen eller som Nancy säger det "Jag hade gråtit mig till gymnasiet, klarat mig igenom det bra och ville självklart ligga i Lund". Till universitetsstudier räckte emellertid inte familjens knappa resurser. Hon valde att skaffa sig den betydligt billigare utbildningen till sjuksköterska. Det var som nyutexaminerad hon fick tjänst i Jönköping och anslöt sig – troligen såsom den första sjuksköterskan i landet – till SSU i början av 1930-talet. På ett partimöte träffade hon Torsten. Han var nyligen utexaminerad jurist och tjänstgjorde som assistent på fängelseanstalten i Jönköping.

Båda kom i sin framtida gärning att göra karriärer i det offentliga livet, han som kri-

minalvårdsdirektör, hon som politiker inom SAP.

Den som önskar att minnen skall vara en kombination av renodlad gärningsbiografi och personliga reflexioner i anslutning till gärningen blir mycket besviken vid en läsning av Torsten Erikssons minnen. Dessa har karaktären av ett renodlat återgivande av ett politiskt-administrativt förlopp. Här får man – ofta i detalj – följa de olika kriminalvårdsreformernas tillkomst. Utblickar över andra områden lyser med sin frånvaro liksom personliga överväganden. Ej heller bjuds läsaren på karakteristiker över i sammanhanget förekommande personer. Memoarerna – om de nu skall betecknas som sådana – har närmast karaktären av en beskrivning av det svenska kriminalvårdssystemets utveckling under perioden 1930–1970. Torsten Eriksson nämner sin hustru vid enstaka tillfällen i boken men då endast i hennes egenskap av riksdagsman. Vi får inget veta om hur deras personliga relation påverkades av det förhållandet att de samtidigt arbetade med kriminalvårdsfrågorna men i olika fora och på olika plan. Torsten Eriksson genomför en konsekvent delning mellan sin privata sfär och sin offentliga gärning. Endast i den utsträckning detta är talande för personligheten släpper han läsaren in på livet. Han har som måtto för sina minnen ett citat av Ulla Lindström: 'Alla som skriver politiska memoarer har subjektiviteten inbyggd i sina värderingar. Därtill en förhoppning om att ens erfarenheter skall få en viss nytta: att politiska misstag inte upprepar sig'. Som läsare tycker man att det är synd att Torsten Eriksson inte mer tagit fasta på detta faktum och därigenom kunnat släppa på den officiella förlåten och låta personligheten skymta fram.

Nancys minnen är annorlunda. Här möter vi en hel människa. Hon delar med sig av de bekymmer hon haft som trebarnsmor och ledande politiker. Den offentliga gärningen står givetvis i centrum men insmuget i framställningen finns anmärkningar som skapar förståelse för hennes såväl politiska som rent mänskliga överväganden i olika sammanhang. Hon kom in i styrelsen för Stockholms arbetarekommun 1942 – vid tiden för den stora drabbningen mellan Z Höglund-fraktionen och partistyrelsen. Den infekterade politiska stämningen medförde sammanträden varje kväll för Nancy. Hennes andra barn hade fötts i januari 1942 och hon ammade honom fortfarande under valrörelsen. Hon fick lägga om amningen så att

kvällsmålet gavs redan kl 6 för att hinna iväg. Detta ledde till att sonens hela tidiga barndom påverkades på det sättet att han alltid vaknade mitt i natten och ville ha mat. I boken finns många liknande exempel på hur den rent privata dimensionen vävs samman med den politiska gärningen. Således hindrades Nancy i sin kampanj 1966 för monarkins avskaffande av att hon måste ta hand om sitt sjätte barnbarn. Hon drar följande försiktiga slutsats: "Hade inte lilla Lena-Lotta varit ett så lättskött barn, hade kungen haft fler löv kvar idag".

Det kan tyckas meningslöst att föra ut denna typ av privat information till en större krets. Vad har den för betydelse? Svaret är självfallet att den bidrar till förståelsen av den offentliga gärningen och skapar en mer fullständig bild av våra politiska makthavare. Nancy klagar aldrig men genom de personliga antydningarna får vi en inblick i en kvinnlig politikers situation och vardag, fylld med bekymmer för hemmet och familjen men med en obehjvlig lust att skapa bättre villkor för arbetarklassen. Hennes samhällssyn är starkt präglad av såväl hennes sociala bakgrund som hennes upplevelser som dubbelarbetande maka och mor. För henne var politik ett redskap för samhällseliga förändringar, inte ett led i en personlig karriär. Hon tar avstånd från partiets "lama" antiojalism och driver gäck med sina partikamraters svassande för majestätet. Hon ser med misstänksamhet på de unga socialdemokrater som med en fil kand-examen i samhällsvetenskapliga ämnen som enda merit rycker fram i ledande ställning runt partiledaren. Hon betraktar Palme som en utpräglad karriärst doftande allt för mycket överklass för att Nancy skulle känna sig väl till mods i hans sällskap men som trots allt så småningom vuxit in i partiledarrollen. Hon ger ett bitskt porträtt av Else Kleen, Gustav Möllers begåvade maka, för hennes extravaganta toiletter och hennes övertro på representation och middagsgångar som medel för socialdemokratiska framgångar. För Nancy förutsätter politiska framgångar ett tråget arbete i den politiska vingården. Det mest hedrande och betydelsefulla uppdrag hon uppfattar en socialdemokratisk politiker kan få är att vara ledamot i arbetarekommunens styrelse.

Men hennes minnen ger även kunskap om sådant som inte är direkt relaterat till henne själv. Således beskrivs socialdemokratis väg mot ett nej till svenska atomvapen. Kvinnoförbundets politiska strategi och överväganden beskrivs på ett utförligt

och förtroendegivande sätt. Likaså är hennes analys av Tage Erlanders partiledarskap initierat och klokt. Men kvar i minnet stannar hennes bild av hur hon under ATP-kampanjen sent en natt tröstar sin dotter som under dagen blivit förföljd i sin skola för att Nancy fanns på linje 1:s affischer: "Offentliga föräldrar förmörkar barnens uppväxt".

Per Thullberg

Abbe minns!

Bokförläggare Tor Bonnier och hans hustru Greta var bekymrade för sin äldste son, Albert. Det gick inte vidare bra för honom i skolan, men dum föreföll han inte. En psykolog tillkallades som i sin tur kallade till sig unge Albert för ett samtal. Därpå avgav psykologen följande utlåtande: "Pojken är högt men påfallande ytligt begåvad." Episoden återges i den självkaraktäristik som avslutar minnesboken *Personligt* av den nu 78-åriga Albert Bonnier jr (Bonniers 1985).

Efter en genomläsning är man benägen att instämma med psykologen. Inte tu tal om att Albert (Abbe) Bonnier som affärsman visat sig vara energisk och skicklig, möjligen något hårdför, men det hör kanske till. Även om tyngdpunkten legat inom tidsnings-, tidskrifts- och förlagsbranschen så har verksamheten expanderat till pappersindustri, möbelfabrikation, sjöfart m.m. Om allt detta skriver Abbe Bonnier underhållande och livfullt i ett genomgående högt tempo men samtidigt väl ytligt. Han hade säkert kunnat bli en bra journalist och han vet hur en tidning eller tidskrift skall se ut för att säljas (vilket inte behöver betyda att den är läsvärd).

Naturligtvis är Bonnier ekonomiskt initierad. Hans framställning kan lika fullt bli missvisande. Ett exempel: Åhlén & Åkerlund gav 1945–1956 ut den utmärkta månadstidskriften "All Världens Berättare". Om den skriver nu Bonnier att tidskriften de första åren gick bra tack vare chefredaktören Karl Johan Rådström, men att den efter dennes avgång gick allt sämre för att slutligen totalt vanskötas med nedläggning som naturligt resultat. I verkligheten började upplagan sjunka redan under den förträfflige Rådströms sista tid för att senare vända uppåt så att den vid tiden för nedläggningen var 50 procent större än några år tidigare. En granskning av tidskriftens sista årgång övertygar om bevarad hög kvalitet. Men framställningskostnaderna hade också stigit vilket torde ha varit vad som föranled-

de det av Bonnier dikterade beslutet om nedläggning.

Överhuvud taget hade det inte skadat om någon vän av ordning granskat sakuppgifterna. I samband med Finlands vinterkrig heter det om den av ett antal akademiker grundade föreningen Nordens Frihet att denna hade bildats "kring Ture Nerman" (som grundade Kämpande Demokrati). I stället för om Frivilligkåren talas om "den av de svenska myndigheterna motarbetade Svenska Brigaden ... med ett fåtal svenska yrkesofficerare som ledare", här blandas det felaktiga med det tvivelaktiga. I kapitlet om Dagens Nyheter nämns chefredaktören Sven-Erik Larsson som medarbetare till den årtionden tidigare verksamme chefredaktören Sten Dehlgren. I PHT bör sådant inte gå opåttalt förbi.

I kapitlet om DN skriver Bonnier vidare att med utnämningen av Olof Lagercrantz till en av chefredaktörerna efter Herbert Tingsten började "en mycket olycklig period för DN:s inre hälsa". Att arrangemanget med två chefredaktörer ledde till komplikationer vet författaren av denna recension bättre än de flesta. Men att Lagercrantz var en lysande skribent och en tillgång för tidningen synes mig ostridigt, att hans artiklar kunde väcka irritation inom styrelsen är en annan sak. En annan historia är det redaktionella självsvåld med osaklighet i reportaget som under påverkan av "tidsandan" bredde ut sig mot slutet av 1960- och början av 1970-talet och som, väl att märka, faktiskt sammanföll med stigande upplaga för DN, den kulminerade 1974. Då kom en reaktion samtidigt som Svenska Dagbladet rycktes upp. Kanske är det dessa skeenden Bonnier har i tankarna när han talar om DN:s sviktande "inre hälsa".

På säkrare mark står Abbe Bonnier när han uppehåller sig vid Expressen till vars start 1944 han mycket aktivt bidrog. Till hela sin uppläggning är Expressen, denna dagliga veckotidning, en publikation som passar hans smak. Den förste redaktionschefen, Carl-Adam Nycop, i mycket alltför jämt tidningens formgivare, återger i sina memoarer de temperamentsfulla, journalistiskt träffsäkra påpekanden han fick från Abbe Bonnier om innehållet i Expressen under tidningens första tid. Att Abbe vid de för DN och Expressen gemensamma styrelsesammanträdena i fortsättningen gärna såg till Expressens bästa noterades nog samt på DN.

Ett kapitel i "Personligt" bör särskilt framhållas: "Jacob och Dodde", alltså ka-

pitlet om bröderna Wallenberg vilka Bonnier observerade från sin plats i styrelsen för gamla Stockholms Enskilda Bank. Det något bisarra ceremonielet vid sammanträdena är bekant: Styrelseledamöterna uppställda bakom sina stolar, den på slaget 3 inträdande styrelseordföranden, de första åren Jacob, sedan Marcus Wallenberg, hälsad med en kyss på kinden av sonen Marc ("Boy-Boy"), verkställande direktör.

Marcus öde blev tragiskt. I den strid mellan Jacob och Marcus som föregick sammanslagningen av SEB och Skandinaviska Banken stod Marc i själ och hjärta på farbroderns sida. Men "trött och oengagerad" såg han sig tvingad att med några korta ord uttala sig för sammanslagningen vid det styrelsesammanträde som med endast några timmars varsel hade utlysts till kl 9 på morgonen 21 september 1971. Ett par månader senare berövade han sig livet. Åren före sammanslagningen utspelades dramatiska scener med tex Marcus Wallenbergs hot att lämna styrelsen och vredesutbrott mot Jacobs förslag till nya styrelseledamöter, av Marcus betecknade som "pensionärer och orkeslösa gubbar". Bonniers skildring av den Wallenbergska brödrafejdens olika faser är ett briljant reportage.

Bland andra avsnitt märks "En dag i oktober" – en fin skildring av en älgjakt i Dalsland, alltifrån den bastanta herrgårdsfrukosten till kvällens jaktmiddag. Man noterar att Bonnier själv ville "ta ut" älgen som han skjutit. "Utan att för mig själv söka förklara varför" säger han sig förakta de eleganta jägare som lämnar de skjutna djuren att tas ut av specialister.

Nej, grovjobbet har Abbe Bonnier aldrig dragit sig för. Det gamla talesättet "förvärva, ärva, fördärva" har han för sin del vederlagt på ett övertygande sätt.

Ulf Brandell

Den okände emigranten

"Drömmen om paradiset har tagit många gestalter i mänsklighetens historia. I nordisk mytologi hette det Valhall ... under drygt 50 år hette det, och heter kanske ännu Amerika". Så lyder anslaget till journalisten Anders Johanssons senaste bok *Amerika. Dröm eller mardröm?* (LT:s förlag, 1985, 235 s.) Det är så starkt laddade utgångspunkter att man undrar om Johanson är ute efter en plats i den långa raden litterära amerikabelackare. Så enkelt är dock inte Johanssons ärende, även om Nors argusögon ofta blänger lika ilsket som Nor-

dal Åkermans, Bo Setterlinds eller Bosse Gustafssons för att nämna några som från de mest skilda ideologiska utgångspunkter öst galla över USA. Anders Johansson är liberal och som sådan beundrar han motvilligt det land som han i olika omgångar genomrest under sammanlagt två år. Men det är varken rasmotsättningarnas eller den sociala nedrustningens Amerika han kartlagt utan de sista vittnesbörden om de svenska invandrarnas USA, drömmarnas land.

Liksom i sin föregående amerikabok, den om ölännen Einar Eklöfs utvandarminnen, lägger Johansson fram ett gediget intervjuarbete som han iklätt den följ samma språkdräkt och idésprutande associationsapparat som gör Johansson till en dokumentärens mästare. Denna emigrationshistoriskt och sociologiskt bevandrade rapportör har i Jan Myrdals anda berest svenskböjerna med bandspelare i handen och inträngande frågor på läpparna. Målgrupp har varit de sista utvandarna, de som nu är mellan 70 och 90 år och i viss mån deras barn, men inte de framgångsrika, även om några tendensiöst skildrade miljonärer och lebemän fått komma med för kontrastens skull.

I sitt letande efter de glömda och föraktade människoöden som döljer sig bakom begreppet Den okände emigranten har Johansson utfört ett imponerande etnologiskt fältarbete. Ingen av oss moderna emigrationsforskare har gjort något liknande och därför måste det stora råmaterial som ligger bakom boken skattas som unikt ur forskningssynpunkt. Lika mycket som av det unika intervjuarbetet tycks Johansson ha sporrrats av det journalistiska scoop han kommit på. Han har ju besökt ungkarlshärbärgen, slumbostäder och krogar för att söka sanningen om de av historien glömda, de som krönikörerna sopat under mattan, festtalarna förtigit och vi professionella emigrationsforskare inte haft tid med. Det ligger något mobergskt i detta att låna sin röst åt de glömda och undanträngda. Med en inte så liten gren från Vilhelm Mobergs berömda enebuske gisslar också Johansson de fackhistoriker som han tycker har förbiset emigrationshistoriens enklaste beståndsdelar, det enskilda utvandarödet. Här menar jag att Anders Johansson skjuter en aning över målet och glömmmer den moderna svenska emigrationsforskningens koncentration på de krafter som byggde upp utvandarströmmarna från folkdjupet.

Däremot har Johansson rätt när han påpekar att ingen migrationsforskare målmed-

vetet ägnat sig åt misslyckade emigranter och att de vinddrivna existenserna genomgående negligerats av de svenskamerikanska skribenterna. Med undantag för slumprästen John Miller i Chicago och två författare med efternamnet Berger förekommer nämligen inte emigrationens botten-skikt i de samtida tryckta vittnesbörden. Minnesskrifternas, memoareernas och de högstämde talens författare har inte haft lust att befatta sig med de luggslitna vandrararna på "skid road" eller soppköernas många svenska ansikten. Denna darwinistiska attityd går, som Johansson påpekar, igen också i nutiden: när sågs någonsin vanligt arbetsfolk på Swedish Council of Americas högtidssammankomster eller hur många "vanliga" människor biograferar Allan Kastrup i sin 1976 utkomna polyhistorik över Svensk-Amerika?

Om man går till sekelskiftets USA, då Svensk-Amerika räknade över miljonen invånare, möter emellertid förklaringen till varför mindre salongsfäähiga landsmän glömdes bort av författare och andra förkämpar för en svenskamerikansk kultur. I en situation där all-amerikanismen härskade och den etniska profileringen uppfattades som något oamerikanskt kändes det nödvändigt för de etniskt verksamma att i självförsvar framhålla de svenska utvandararnas allmänna förträfflighet och deras begåvningars omistlighet. Samtidigt ville författarna höja landsmännens självkänsla och göra dem moraliskt rustade att stå emot amerikaniseringstrycket. Därför skrevs engelskspråkiga krönikor över uppfinnare, storbyggmästare, präster och hjältar av Charles Lindberghs kaliber. I nutidsspektiv ter sig en stor del av den svenskamerikanska litteraturen som förljugen panegyrik men i själva verket fungerade den som en ideologisk skyddsmur kring svenskhetens bevarande i ett samhälle fyllt av översittaranda och utlänningsförakt. Denna en gång lovvärda försvarsattityd lever kvar i nutiden, tex när chefen för Svenska klubben i Seattle förklarade för Anders Johansson att han inte kände till några landsmän som det gått dåligt för. Johansson förstår inte de historiska förklaringarna och gör sig därför lustig över den långa raden av svenskamerikanska epitafier.

De ur framgångsideologins synpunkt avvikande människor Anders Johansson intervjuat och levandegjort i ruggig helfigur, var tvivelsutan en betydelsefull del av emigrationen. Nu kommer Johansson bara åt de sista emigranterna, de som reste under

1920-talet eller senare och i huvudsak slog sig ned i Amerikas nordväst, men det kan inte betvivlas att deras oftast mycket beklämmande livsöden är representativa för tiotusentals svenska utvandrare. Hur kom det sig att denna både av medemigranterna och emigrationshistorikerna bortglömda utvandrartyp gled in i de unkna bakvatten som emigrationsströmmen ofta mynnade i? Mycket litet i intervjuerna talade för att de hade en sämre materiell eller intellektuell utgångspunkt än medströmmens utvandrare. De kom från de för emigrationen så typiska kroppsarbetarleden men de tycks ha saknat de ambitioner som Amerikas *laissez-faire-liberalism* förutsatte. Kanske tvingades de arbeta hårdare än andra emigranter, så hårt att de bara orkade äta, supa och sova under fritiden? De verkar ha varit mer tillbakadragna än andra utvandrare vilket resulterade i att de inte gifte sig och bara lärde sig bristfällig engelska. Miljöombytet tycks ha vingklippt emigranten för livet och han dök till botten som en skadskjuten och eller flydde till ungarlsgänget kring kortleken och flaskan.

Med den stora amerikanska invandrarutredningen från 1910 i handen spekulerar Johansson i att skandinaverna mer än andra emigranter skall ha varit utsatta för den alienation som resulterade i stagnation och motgångar. I anmärkningsvärt hög grad hamnade skandinaverna enligt utredningen i fysiskt tunga arbeten med kärvt livsmiljö och dåliga löner. Då var det lätt att förlora fotfästet, särskilt som den skandinaviske utvandrarerna tycks ha varit lagd för enstöringsliv och lördagssupande, menar Johansson. Detta är verkligen utmanande spekulationer och jag är benägen att acceptera Johanssons iakttagelser om nordbons fallenhet för isolering och navelskådande. Känslan att det räcker om jag arbetar och gör rätt för mig stöter man ständigt på när man samtalat med äldre svenskamerikaner. Där emot undrar jag om Johansson har rätt i att svenskarna i högre grad än andra nordeuropeiska emigranter blev kroppsarbetare. Naturligtvis startade det övervåldigande flertalet på invandrarsamhällets botten men som mina undersökningar i Chicago visat avancerade svensken på något decennium till mer ansedda och välavlönade sysslor.

Undantaget är naturligtvis den till storleken okända grupp som representeras av Johanssons sagesmän. Deras psykologiska mekanism harmonierade inte med det amerikanska vinn-förlora-samhället. De blev ungarlar, krogkunder eller familjeförsör-

jare med nöden knaprande ute i farstun. Flertalet tycks ha ångrat emigrationen och man vill i detta sammanhang ställa frågan: hur stor andel av svenskamerikanerna har livet ut grämt sig över emigrationsbeslutet? Sannolikt skulle procenttalet bli förfärande högt om vi kände det. På basis av sina intervjuer kan Anders Johansson konstatera att för många blev drömmen om Amerika en mardröm.

Med ett språk som i sin kärva enkelhet frammanar de berättandes gråa röster har Johansson rest ett äreminne över de emigranter som led av defekten att ha otur. Här hemma hade de, oavsett livsresultatet, suttit på pensionärshem i goda omständigheter. Därborta omges de ofta av den hopplösa fattigdom som är förlorarens arvedel i framgångslandet. Med all rätt har detta fyllt Anders Johansson med vrede över "hur snålt och föraktfullt den nation som är jordens rikaste behandlar sina lägst ställda medborgare".

Ulf Beijbom

Malmöbaletten

När balettkåren vid Malmö stadsteater ägnats en särskild historik är detta en ovanlig händelse eftersom det gäller ett konstnärligt företag i landsorten. Boken *Malmöbaletten* är redigerad av Bertil Palmqvist under medverkan av Elsa Marianne von Rosen och Allan Fridericia (Malmö: Tryckeri ab Norden, 1985, 120 s.). Teatern stod färdig 1944 och det är 40 års historia som skildras. Balettchefer under denna tid har varit Carl-Gustaf Kruuse, Holger Reenberg (senare teaterchef), Teddy Rhodin, Conny Borg och Elsa Marianne von Rosen. Avsnittet om de första sjutton åren är skrivet av Allan Fridericia. Under denna uppbyggnadstid var Carl-Gustaf Kruuse balettens chef. Hans far var trävaruhandlaren friherre Wilhelm Kruuse af Verchou i Varberg. Sonen började sin bana i yrkeslivet som sjöman. Sin dansutbildning inledde han som stepdansör. Under förmedling av Sven Tropp, premiärdansör vid Kungl. teatern som drev en privat dansskola, vann Kruuse inträde vid operabaletten. Tjugo år gammal fick han engagemang och 1936 – vid 24 års ålder – utnämndes han till premiärdansör. Utbildningen var sent påbörjad och vissa brister stod kvar men Kruuse hade, som Fridericia påpekar, scenisk auktoritet och personliga kvaliteter och gjorde sig ändå gällande (jfr SBL 21, 1975–77, s. 622). Bristen på goda mansdansare vid denna tid bidrog väl också till framgångarna. Under de föl-

jande åren gjorde Kruuse talrika soloin-satser i tidens blandade repertoar och som företrädare för operans balett har Teddy Rhodin skildrat honom i sina memoarer Dans på rosor (1978).

Helt nya uppgifter väntade Kruuse då han åtta år senare tog sig an baletten i Malmö. De första åren framfördes ännu inga självständiga balettverk. Kåren var till storlek och kapacitet begränsad. Balettchefen ägnade sig åt att bygga upp dess kompetens medan den tog del i teaterns repertoar av operetter och annat som krävde ensembles medverkan. Under de därpå följande åren skulle emellertid undan för undan ballettens klassiker nå Malmöscenen. Upptakten blev de Polovtsiska danserna ur Furst Igor, ursprungligen ett av den turnerande ryska ballettens verk. Av samma ursprung var Sylfiderna. Vid 1950-talets början kunde den andra akten, den sk vita akten, av Svansjön framföras. Ledande konstnärlig kraft på scenen var Carl-Gustaf Kruuses hustru, Inga Berggren som märkligt nog fått sin grundläggande utbildning i hemstaden och nu framträdde som klassisk ballerina. Några år senare gavs även Coppélia under medverkan av Inga Berggren och Carl-Gustaf Kruuse, den senare som den kuriöse doktor Coppélius. Teddy Rhodin dansade som gäst i Malmö Jean i Fröken Julie mot Inga Berggren.

Några koreografiska verk av Carl-Gustaf Kruuse kan vara värda att minnas. År 1948 gavs Kolingen, en burlesk balettisering av Albert Engströms verk som redan året före framförts vid Det kgl Teater i Köpenhamn under dansk medverkan. Några år senare uppfördes dansrapsodin Malmö dansar för er. Kruuse hade samarbetat med Sten Bro-man som även dirigerade orkestern under framförandena. Kruuses kanske märkligaste skapelse kom till 1954: Skymningslekar, fyra koreografiska miniatyrer av Carl-Gustaf Kruuse och Ingmar Bergman. Enligt Fridericia bar verket en existentialistisk prägel, något som i så fall var unikt för tidens svenska danskonst. — Redan 1964 gick Carl-Gustaf Kruuse ur tiden, som cyklist offer för en plötslig trafikolycka.

Åke Lilliestam

Bragdmedaljörer

Idrottsrörelsen brukar numera betecknas som vår största folkrörelse. Många är aktiva idrottsutövare på olika nivåer. Som toppen på ett stort isberg finns elitidrottsmännen som idoler och inspiratörer. De

deltar i "stora" tävlingar och vinner åtråvärda utmärkelser i både nationella och internationella sammanhang. En nationell belöning med hög status är Svenska Dagbladets guldmedalj, som årligen tilldelas enskild idrottsutövare eller lag, som svarat för "årets främsta idrottsbragd". Medaljören utses numera av en nämnd bestående av tidningens chefredaktör och sportchef samt högst 12 andra ledamöter. Medaljen utdelades första gången 1925 och inför dess 59-årsdag och Svenska Dagbladets 100-årsjubileum har nämndens tidigare sekreterare f.d. sportchefen på tidningen Martin Lehman presenterat medaljörerna i *Bragdernas bok. Svenska Dagbladets guldmedaljörer genom tiderna* (Södertälje 1984, 149 s.).

I några inledande kapitel redovisas olika data kring bragdmedaljen. Ett avsnitt behandlar medaljnämndens sammansättning; av detta framgår bl. a. att sportjournalisten Olof Groth (sign Oleg) var nämndens sekreterare i 30 år (1938–68). Inledningsvis meddelas också namn och år för vinnare av åtta andra svenska idrottsbelöningar, bl. a. Svenska Dagbladets Guldpacklor, Sveriges radios Jerringpris, Aftonbladets Årets idrottskvinna och samma tidnings Guldboll.

Bragdmedaljörerna presenteras kronologiskt. Några korta historiska fakta rörande det aktuella året ger tidsfärg åt varje presentation. Tyngdpunkten i denna utgöres av en redogörelse för den insats som meriterat till medaljen. I en del fall nämns också andra framstående prestationer under idrottskarriären. Antal medaljer i VM, OS och SM redovisas. Övriga data är ytterst knapphändiga, som regel meddelas endast medaljörrens födelseort och -år, i förekommande fall dödsår samt yrke. Varje presentation är illustrerad med en eller flera bilder från den belönades aktiva idrottsperiod.

Två idrottsmän har fått bragdmedaljen två gånger, nämligen 70-talets idrotts-giganter Björn Borg (1974, 1978) och Ingemar Stenmark (1975, 1978). Endast fyra kvinnliga idrottsutövare har tilldelats utmärkelsen: Jane Cederqvist (simning, 1960), Toini Gustafsson-Rönnlund (skidor, 1968), Ulrika Knappe (simhopp, 1972) och Annichen Kringstad (orientering, 1981). De båda sistnämnda är de enda belönade representanterna för sina idrottsgrenar. Ensamma företrädare för sina grenar är också Sven Salén (segling, 1927), Gillis Grafström (konståkning, 1929), Sven Säfwenberg (bandy, 1933) och Arvid Andersson (tyngdlyftning, 1946). Bland många färgstarka friidrottare, vilka

tillsammans med skidåkarna erövrat flest medaljer, kan nämnas Edvin Wide (1926), Henry Kälarne (1940), Gunder Hägg (1942), Arne Andersson (1943), Bengt Nilsson (1954) och Dan Waern (1957). Belönade skidåkare är t. ex. Sven Utterström (1929), Alfred Dahlqvist (1941), Nils "Mora-Nisse" Karlsson (1944), Sixten Jernberg (1956), Assar Rönnlund (1962) och Thomas Wassberg (1980). Sedan boken utkom har dessutom skidåkaren Gunde Svan fått medaljen 1984 och höjdhopparen Patrik Sjöberg 1985.

Förutom de rena personuppgifterna ger Bragdernas bok en intressant inblick i idrottens utveckling och utövarnas villkor under sex decennier. Ett register över medaljörerna skulle ha gjort det lättare för den i idrottsliga sammanhang obehövande att hitta i denna "svensk idrotts adelskalender".

Gunilla Karlsson

Svensk underrättelsetjänst

Svensk underrättelsetjänst 1939–1945 (Liber, 1985, 210 s.), skriven på regeringens uppdrag av chefen för UD:s arkiv, professor Wilhelm M. Carlgren, är i första hand en utmärkt redogörelse för det ämne som anges i titeln. Emellertid är arbetet också biografiskt av stort intresse. De till underrättelsetjänsten knutna officerarna var i flera fall originella personer. Slåtstrukna var de minst av allt även om de inte gjorde någon spektakulär karriär, ingen av dem nådde generalsgraden.

Förste chef för den enligt 1936 års försvarsordning inrättade underrättelsetjänsten var överste Carlos Adlercreutz. Han fick sannerligen börja från början; generalstabens utrikesavdelning som var underrättelsetjänstens egentliga föregångare hade inte lämnat efter sig något att bygga på. I den historik som Adlercreutz författade efter sin avgång 1942 är han mycket bitter över den ringa uppmuntran han rönt från sina överordnade och de små resurser som ställdes till hans förfogande. Efter krigsutbrottet blev det annorlunda, men Adlercreutz tycks ha haft konstitutiva samarbets-svårigheter, bl. a. en benägenhet för hemlighetsmakeri som gick utöver vad som betingades av verksamhetens art.

Situationen komplicerades av att, som Carlgren uttrycker det, "lydnads- och skriftväxlingsreglerna var särdeles invecklade". Underrättelsetjänstens kanske viktiga källa utgjordes av försvarsattachéernas rapporter. Dessa attachéer var – från

olika utgångspunkter – underställda såväl försvars- som utrikesdepartementen med givna konsekvenser för rapporteringen. Men de kunde dessutom för "osäkra eller särskilt förtroliga uppgifter" skriva handbrev till chefen för underrättelsetjänsten, brev som enligt Adlercreutz "hava karaktären av adressatens personliga egendom". Enligt UD borde emellertid den väsentliga försvarsattachéinformationen komma departementet till godo genom beskickningschefens försorg. Adlercreutz var i sin tur enligt Carlgren synnerligen misstänksam vad gällde UD:s varsamhet i hanteringen av ömtåliga uppgifter. Här var bäddat för kontroverser och på nyåret 1943 dekreterade försvarsminister Sköld att korrespondens i form av handbrev i möjligaste mån skulle inskränkas.

När det verkligen var påkallat såg dock Adlercreutz inte alltid upp. Han var självklart ytterst noga med sekretessen kring och fördelningen av de sedan 1940 dechiffrerade tyska rapporterna. Men varken Adlercreutz eller någon av hans kolleger ägnade en tanke åt den ordonnans som förde klartexterna från kryptoavdelningen vid Karlaplan 4 till försvarsstaben i Grå huset och till UD. Under c:a ett halvår 1941–42 passade den då anlitade ordonnansen på att fotografera handlingarna för att sedan sälja kopiorna till ryssarna!

För att bredda underrättelseverksamheten i mera informell riktning organiserades redan 1939 en ny avdelning, den s. k. C-byrån. Chef blev majoren Carl Petersén med en växlingsrik tidigare karriär, bl. a. en av de icke så få svenskar som tjänstgjort i det persiska gendarmeriet och deltagare i inbördeskriget i Finland. "Berest, språkkunnig, världsvan" (Carlgrens karaktäristik) var Petersén väl skickad för allsköns kontaktverksamhet som kunde ge värdefulla informationer – Petersén stod t. ex. på förtrolig fot med Mannerheim – men denna tycks också ha haft mera dubiösa inslag.

Författaren till denna artikel fann sålunda 1973 i Public Record Office en Top Secretmärkt skrivelse, daterad 4 augusti 1944 från marininstabschefen Andrew Cunningham till Churchill där det bl. a. hette: "Chefen för den svenska hemliga underrättelsetjänsten har sökt upp vår marinattaché med anbud att byta fullständiga informationer om de hemliga vapnen V2, V3 och V4 mot information om de allierades planer beträffande Norge." Marinattachén var Captain Denham som 3 augusti hade rapporterat: "Major Petersén har just uppgivit att han är i

besittning av fullständiga, jag upprepar fullständiga och absolut pålitliga uppgifter om de nya tyska raketvapnen V2, V3 och V4. Han säger sig också ha under sin kontroll den tyske konstruktören personligen jämte kompletta ritningar. Han fortsatte att hans uppgifter är av så livsviktig betydelse att han är redo att överlämna dem endast under förutsättning att vi för honom avslöjar information av livsviktig betydelse för Sverige... Den begärda informationen gäller den gamla frågan om allierade avsikter beträffande Nordnorge.”

Handlingen i Public Record Office visar att saken föredrogs för utrikesminister Eden, att Denham instruerades att resonera med Petersén samt att man inom amiralitetet kokat ihop ”en plan” för landstigning i Norge. Men därefter upphör alla hittills kända spår i London och C-byråns arkiv är minst sagt bristfälligt. Petersén var ingen vän av ordning i sina papper. Intrycket blir att det rörde sig om bluff på ömse sidor, alltså vad gällde såväl kunskap om de tyska vapnen som de allierades landstigningsplaner. Men det bör påpekas att C-byråns kontakter med danska och norska motståndsmän var värdefulla och en tillgång för regeringens politik, inte minst i krigets slutskede.

Bland andra personligheter inom underrättelsetjänsten märks överste Curt Kempff, för äldre läsare av PHT väl känd genom sin insats som flitig recensent. Efter en omorganisation av underrättelsetjänsten blev Kempff chef för försvarsstabens utrikesavdelning. Gentemot Petersén var Kempff starkt kritisk. Han ställde C-byråns amatörmässiga rapportering i ofördelaktig kontrast till redogörelserna från de ”kvalificerade och erfarna militärattachéerna”. Detta var en kritik som rent generellt sköt över målet även om, som ovan framgått, Petersén nog kunde fara iväg. Själv torde Kempff ha gjort sin finaste insats som militärattaché i Helsingfors perioden före vinterkrigets utbrott.

Man stannar också inför överste Carl Björnstjerna, chef för försvarsstabens utrikessektion. I ett 22 juni 1942 daterat brev till militärattachén i Helsingfors, Gösta von Stedingk, beklagar Björnstjerna den ”svåra malör” som drabbat underrättelsetjänsten genom att tyskarna – förmodligen tack vare den finske militärattachén, överste Stewen – fått vetskap om den svenska dechiffreringsverksamheten. ”Han (Stewen) har inte nekats något som han begärt” skriver Björnstjerna med ogillande.

Det är lätt att instämma. Men det faller onekligen en något ironisk dager över ogillandet med tanke på att Björnstjerna samtidigt lämnade den brittiske marinattachén, Captain Denham, kontinuerlig information om tyska flottdispositioner i Norge. ”Även om Björnstjerna aldrig skulle ha nämnt varifrån han hade den information som han delgav Denham måste det för engelsmännen ha varit klart att källan var tyska chiffrertelegram, så förstklassiga uppgifter kunde inte inhämtas någon annanstans” kommenterar Carlgren.

Det minsta som kan sägas är att Björnstjernas – säkerligen politiskt betingade – meddelksamhet var oförenlig med Adlercreutz åsikter om sekretess. När saken kom till Thörnells kännedom avlägsnade han omedelbart Björnstjerna från hans post. ÖB skall också ha hotat med krigsrätt; tjänstefelet var onekligen grovt, Björnstjerna, som var ekonomiskt oberoende, lämnade omedelbart tjänsten och drog sig tillbaka till privatlivet på Almare-Stäket.

Som sagt: Det var inga dussinmänniskor som under andra världskriget bemannade den svenska underrättelsetjänsten. Anmälaren har här bara presenterat en kvartett; kretsen skulle kunna utvidgas utan att förlora i färg.

Ulf Brandell

Arbetsgivarehistoria

Fred eller fejd. Personliga minnen och anteckningar. Bertil Kugelberg, Curt Steffan Giesecke, Erik Elmstedt, Folke Haldén, Lennart Bratt, Ernst Kulling, Matts Bergom Larsson, Bengt Odéen. (Svenska Arbetsgivarföreningen, Stockholm 1985.)

Arbetsgivarorganisationernas historia är betydligt mindre känd och utforskad än fackföreningarnas förflutna. En orsak är sannolikt att få arbetsgivare i första hand identifierar sig med denna roll. De betraktar sig normalt som företagare och företagsledare och i den mån de är intresserade av att få sin historia skriven är det företagets historia som intresserar dem. För fackföreningsrörelsen är arbetsmarknadsfrågorna det centrala och från dessa organisationer härstammar huvudparten av det som skrivits om förhandlingar och konflikter på denna marknad. Även historiker som intresserar sig för arbetsmarknaden har främst sysselsatt sig med fackföreningarna och då i huvudsak arbetarorganisationerna. Deras verksamhet, organisatoriska uppbyggnad,

ideologi och inre motsättningar är numera relativt väl kända. Detta beror naturligtvis i hög grad på de senaste årtiondenas starka intresse för forskning i de breda folklagens tidigare försummade historia. Men det beror till en del också på att det varit betydligt lättare att få tillgång till fackföreningarnas arkiv än till arbetsgivarorganisationernas.

I det starkt centraliserade förhandlings-system som under efterkrigstiden präglat svensk arbetsmarknad är det sällan vi möter företagsledarna som de aktiva arbetsgivarerna, inblandade i de ofta dramatiska centrala förhandlingarna. Denna funktion har i stället överlåtits till specialiserade arbetsgivarorganisationer, i sin tur oftast anslutna till Svenska Arbetsgivareföreningen, SAF. Om SAFs interna förhållanden har hittills föga varit känt från vetenskapliga undersökningar – undantaget är främst Sven Anders Söderpalms forskning. Det är därför synnerligen tacknämligt att organisationen publicerar ett tvåbandsverk om sin historia. Den ena av dessa delar är ett vetenskapligt verk av flera författare och beräknas utkomma under 1986.

Den nu föreliggande boken *Fred eller fejd* är av annan karaktär. Åtta företrädare för SAF och dess medlemsförbund, de flesta numera pensionärer, har redovisat sina erfarenheter av arbetsgivarverksamheten. Deras personliga minnen går i en del fall tillbaka ända till 1920-talet, dvs. till den organiserade arbetsgivarverksamhetens tidiga skede. Till stor del rör det sig här dock om studier byggda på källmaterial i egna samlingar och organisationernas arkiv snarare än om personliga memoarer. Minnesbilder av episoder och enskilda individer finns med i de flesta bidragen men i huvudsak har författaren skrivit med syfte att följa ett tema som varit centralt i deras egen verksamhet.

Bertil Kugelberg (SAFs VD 1947–66) behandlar de centrala avtalen under 50- och 60-talen, till stor del på grundval av egna samtida anteckningar. Dessa förefaller vara en central källa för svensk avtalshistoria under dessa år. Curt-Steffan Giesecke (VD 1966–78) skriver om SAFs utveckling och roll 1947–77 med bl. a. en värdefull översikt av organisationens medlemsförbund. Här kan man följa hur SAF utökas med nya medlemmar och definitivt blir den helt dominerande arbetsgivarorganisationen. Erik Elmstedt behandlar det centrala temat om hur arbetsmarknadsfrågor ska regleras – genom avtal eller lag – och tar med betydande engagemang ställning för det först-

nämnda. Folke Haldén, chef för SAFs utbildningsavdelning 1958–80 skriver om utbildningsfrågor, SAFs egna, men i hög grad också om hur utbildningsväsendets omvandling påverkat företagen. Det är intressant att notera att de stora förändringarna inom denna sfär under 60- och 70-talen på det hela taget tycks ha genomförts i gott samförstånd mellan staten, fackföreningarna och arbetsgivarorganisationerna. Den enda konflikt som framskymtar i Haldéns framställning är den han själv upplevde genom att han i vissa sammanhang representerade både högerpartiet och SAF – de båda uppdragsgivarna hade avsevärt olika åsikter i skolfrågor.

De fyra senare bidragen tar upp erfarenheter från SAFs medlemsförbund. Lennart Bratt skriver om den brokiga skara som kallas Allmänna Gruppen. Ernst Kulling redovisar de grafiska arbetsgivarernas erfarenheter medan Bengt Odéen ingående redogör för livsmedelskonflikten 1953, en påminnelse om att allt inte var lugnt under detta som idylliskt betraktade decennium. Matts Bergom Larsson, Verkstadsföreningens VD 1951–73 skriver om Den Svenska Modellen ur verkstadsbranschens perspektiv. Det var Verkstadsföreningen som för några år sedan inledde uppbrottet från de centrala avtalen och i detta kapitel får vi en inblick i de motsättningar på arbetsgivar sidan som sedan länge funnits kring dessa.

Vissa drag är påtagligt gemensamma för alla eller de flesta bidragen. Saltsjöbadsandans år från slutet av 30-talet och tre decennier framåt framstår i en ljus dager från SAFs horisont. Problem saknades inte men det fanns en av båda parter accepterad väg att lösa dem. Inget tyder på att orsaken till samförståndet var någon speciellt bra "personkemi" under dessa år – mellan Kugelberg och LO-ordföranden Axel Strand var den tvärtom påtagligt dålig. Det följande årtiondet från 60-talets slut och framåt framstår desto mörkare, främst genom att av facket begärd lagstiftning på många områden kom att ersätta avtalsvägen. Problemet varför det blev så är naturligt nog inte möjligt att lösa i en bok av detta slag – återigen finns det inget som tyder på att personliga relationer mellan parternas ledare har någon påtaglig betydelse. Flera författare pekar emellertid på att det på LO-sidan fanns problem med att hålla kontakt med medlemmarna vilket skapade missnöje på basplanet. Detta drev fram radikala och för SAF oacceptabla krav på ändrade maktförhållanden. Detta kunde onekligen föra in

resonemanget på frågan om SAF anser sig vara betjänt av att ha en stark central motpart eller ej men ingen av författarna tar upp denna tråd.

SAF som en stark central förhandlingsorganisation är naturligtvis själv inte en självklarhet för alla medlemsföretag. Organisationen tillkom en gång som svar på arbetarnas sammanslutning och det har genom årtiondenas lopp blivit många olika intressen som ska samsas inom SAFs vida famn. Många olika branscher med olika konjunkturcykler, små och stora företag, export- och hemmamarknadsföretag – intressena är många och ofta i konflikt med varandra. Inom branschorganisationerna ska företag som i vardagslag är konkurrenter försöka samsas. Vissa branscher har en enad motpart medan de själva är fragmentariserade och mycket olika förmåga att klara en konflikt – Kullings bidrag belyser detta från den grafiska branschen där tidningarna och andra tryckerier har helt olika känslighet för konflikter. Kugelberg och Bergom Larsson tar i sina bidrag upp en gammal debatt från 1960-talets förhandlingar där den senare tillsammans med andra exportindustrieföreträdare drev en linje som väckte SAF-chefens missnöje.

Motsättningarna är föga förvånande men de förtjänar ett ingående studium för att vi ska bättre förstå en central arbetsgivarorganisationens styrka och svagheter. Det anmärkningsvärda med svensk arbetsmarknad är naturligtvis att båda sidor i så hög grad organiserat sig, överlåtit förhandlingsrätten till specialiserade organisationer och under lång tid förefallit någotsånär nöjda med resultatet. Samarbete mellan parterna har setts som något anmärkningsvärt men egentligen finns det lika stor anledning att se samarbetet inom parterna som ett intressant forskningsproblem. Miljoner löntagare och tiotusentals företag har var för sig slutit sig samman och uppdragit åt valda ombud att sluta avtal samt proklamera strejk och lockout för deras räkning utan att ha någon möjlighet att dra sig ur den dag det blir allvar av med en konflikt. Centraliseringen kan i vissa skeden av de centrala förhandlingarna bli extremt stor – boken ger exempel på när de högsta förhandlingslederna på båda sidor ("domkapitlet") måste fatta avgörande beslut på egen hand för att inte sårintressena ska trasa sönder möjligheterna till samförstånd.

Ekonomer kan förmodligen tvista länge om hur arbetsmarknadsorganisationerna ska analyseras – som institutionaliserade

imperfektioner på marknaden (ett slags karteller) eller som system för att snabbt och med stor genomslagskraft sprida marknadens prissignaler på produktionsfaktorn arbetskraft. Något svar på sådana strikt teoretiska frågor är det naturligtvis inte avsikten att *Fred eller fejd* ska ge. Den ger dock vissa indikationer på att den praktiska verkligheten består av parter med mer eller mindre fast sammanfogade koalitioner av "karteller" och "prissignalare" där de inre maktförhållandena inom organisationerna kan vara lika viktiga för förhandlingsresultaten som styrkeförhållandena mellan avtalsparterna. Egentligen är detta ganska självklart men de inre maktförhållandena är ofta mycket svårare att analysera än de yttre som vanligen framträder klart i förhandlingsresultatet.

Fred eller fejd är skriven av 8 professionella arbetsgivarföreträdare som i stort sett gjort hela sin karriär inom organisationerna. Ingen av dem hade någon företagsledarfarenhet med sig in i organisationsarbetet. Giesecke är den ende som i någon mån bryter mönstret – efter drygt 30 år som organisationsföreträdare lämnade han VD-stolen i SAF för att inta samma position i Trygg-Hansa. Det förefaller som bidragsgivarna är representativa för dem som sedan länge utövat de centrala arbetsgivarfunktionerna. Om det är något som saknas är det bidrag från någon aktiv företagsledare om hur det kan vara att ha delegerat en viktig del av arbetsgivarfunktionen till en organisation. Vilket inflytande har SAFs och medlemsförbundens styrelser där företagsledarna sitter? Och vilket inflytande har de medlemsföretag som inte ens är representerade där? Vilken roll har SAFs ordförande – under den aktuella perioden har det alltid varit en storföretagschef. Några bidrag från t. ex. en storföretagschef och en småföretagare kunde kanske ha givit nya infallsvinklar. Som det nu är måste läsaren hålla i minnet att det är en organisationshistoria skriven av inbitna organisationsmänniskor.

Ett annat gemensamt drag hos författarna är deras förmåga att uttrycka sig klart och lättläst. Måhända även det en följd av den gemensamma bakgrunden i organisations-Sverige. För den personhistoriskt intresserade finns mycket av intresse: vänporträtt likaväl som försök att teckna balanserade porträtt av motståndare som författarna känt större distans till. Personregister finns – däremot ingen käll- och litteraturförteckning trots att boken uppenbarligen byg-

ger på en hel del tillbakablickar i skriftligt material.

Jan Glete

Äntligen, en riksdagsmatrikel!

Så länge Sveriges riksdag fungerat som institution har dess ledamöter intagit en central ställning i svenskt samhällsliv. Lokalt har de oftast haft framskjutna positioner och på riksplanet har deras insatser kunnat få vid betydelse. Under lång tid har från olika håll framförts önskemål om att denna nyckelgrupp borde bli föremål för en biografisk framställning. Efter ett grundligt planeringsarbete har nu utgivningen av ett verk om riksdagens ledamöter under tvåkammartiden igångsatts. Den först publicerade delen av *Tvåkammarriksdagen 1867–1970. Ledamöter och valkretsar* är band 2, som omfattar Östergötlands, Jönköpings, Kronobergs, Kalmar, Gotlands och Hallands län (Stockholm 1985, 438 s., ill.). Föreliggande band har utarbetats av arkivarierna *Anders Norberg* och *Andreas Tjerneld*.

Forskare och personhistoriker som hittills sökt uppgifter om riksdagsledamöter under den aktuella perioden har varit hänvisade framför allt till Albin Hildebrands pålitliga serie *Svenskt porträttgalleri*, vars band 25: 1–2 (1904–05) innehåller biografier över ombud i Riksdagens första och andra kammare 1867–1904. Den illustrerade presentationen, som är uppställd länsvis och därefter kronologiskt, meddelar födelse- och dödsdata och mycket kortfattade uppgifter om yrkesliv men däremot fylliga upplysningar om riksdagsengagemangen. I generalregistret (1913) fördes den sistnämnda uppgiftsredovisningen fram t. o. m. 1911. Bidrag till biografier över andra kammarens ledamöter vid enstaka riksmöten har lämnats i ett flertal arbeten av bl. a. Viktor Millqvist. En förteckning över ledamöternas riksdagsperioder och -uppdrag ges i Register till riksdagens protokoll ..., vars första band avseende tiden 1867–99 utkom 1899. Fortsättningar har senare utarbetats, och registret täcker numera perioden 1809–1970. Förutom de olika uppdragen redovisas motioner och i vissa band även yttranden.

Med anledning av riksdagsjubileerna 1935 och 1966 utkom två stora arbeten om tvåkammarriksdagen, Sveriges riksdag, 1–17 (1931–38; bd 18, som är ett registerbd utkom 1965) respektive Samhälle och riksdag, 1–5 (1966–67). Vid båda dessa tillfällen planerades även ett separat biografiskt

verk; dessa planer kunde dock inte realiseras eftersom det saknades biografiska data om ledamöterna. På 1950-talet avstyrktes flera motioner med förslag om ett personhistoriskt arbete. 1965 förordade emellertid riksdagsbibliotekets styrelse en fortsättning av en inom biblioteket påbörjad insamling av biografiskt material. Bankoutskottet tillstyrkte, och riksdagsbeslutet gick i samma riktning. Det därefter hopbragta omfattande materialet utgör en av huvudkällorna vid det nu påbörjade utgivningsarbetet.

Vid 1978/79 års riksdag aktualiserades åter biografifrågan då riksdagsledamoten Eric Holmqvist motionerade om utarbetande av biografier, som han ansåg skulle få stor betydelse för forskningen. I sin motivering framhöll han bl. a. det påtagligt ökade intresset för personhistoria och släkt- och hembygdsvetenskap. Motionen resulterade i den i maj 1979 tillsatta biografikommittén, som närmare skulle utreda frågan. Genom hemställan av konstitutionsutskottet, som behandlat förslaget, var utredningsarbetet redan från början inriktat på ett verk om tvåkammarriksdagen. Kommittén, vilken bl. a. inhämtade synpunkter från riksdagsledamöter och representanter för vetenskap och forskning, avgav sitt betänkande i september 1981.

Riksdagens förvaltningsstyrelse följde utredningens förslag och tillkallade en verkställande kommitté, riksdagens biografikommitté. Denna har varit sammansatt av fem riksdagsledamöter, en från vardera partiet, och lika många företrädare för olika lärda verksamheter. En vetenskaplig stab har lett och organiserat det redaktionella arbetet. Förslagen till biografier har före tryckning behandlats i kommittén.

Riktlinjerna för det biografiska verkets utformning drogs upp under utredningsarbetet, och har i stort sett följts i den färdiga produkten. Framställningen har strukturerats regionalt med länet som grund. Huvudregeln har varit att biografien skall återfinnas i det län varifrån ledamoten första gången invalts i riksdagen. Inom länet är riksdagsledamöterna presenterade i alfabetisk följd utan särskiljning av representanter för första och andra kammaren. Utredningen hade förordat separata redogörelser för de båda kamrarna.

På ett tidigt stadium av utredningsarbetet betonades, att det ur forskningssynpunkt skulle vara värdefullast om biografierna byggde på rena sakuppgifter. Beskrivande presentationer ansågs lätt bli partiska och

tidsbundna; dessutom skulle de kräva större textutrymme. Biografierna borde utformas så att mesta möjliga fakta kunde redovisas på minsta möjliga utrymme. — Dessa intentioner avspeglas i de färdiga biografierna. Ett konsekvent förkortningssystem, som är särskilt effektivt när det gäller riksdagsuppdragen, bidrar till en komprimerad framställning. Även litteraturhänvisningarna i slutet av varje biografi anges enligt ett strängt förkortningssystem. Varje sida är uppdelad i två spalter, vilket också medverkar till en förtätning av textytan.

Varje biografi är uppdelad på fyra avsnitt. I "huvudet" anges förutom fullständigt namn även partitillhörighet, placering i riksdagen, vilken valkrets vederbörande representerar samt riksdagsmannaskapets längd. Parentetiskt redovisas också ledamotskap under ständer- och enkammartiden. — Nästa avsnitt meddelar uppgifter om den biograferades födelse- resp. dödsdag och -ort, titel och föräldrars namn och yrken. Äktenskap är redovisade med vigselår, makas/makes födelse- resp. dödsår och -ort samt föräldrar. Den biograferades barn är nämnda med angivande av födelseår. Slutligen uppges här ev. egendomsinnehav. En huvudregel synes också ha varit att för personer som invalts i riksdagen före genomförandet av 1909 års rösträttsreform även ange egendoms taxeringsvärde och/eller taxerad inkomst. Sifferuppgifterna gäller 1867 eller senare invalår i tvåkammarsriksdagen.

I tredje avdelningen lämnas uppgifter om den biograferades examina, utbildning, yrkesliv, engagemang inom intresseorganisationer och folkrörelser, ledamotskap i styrelser, kommittéer, akademier och lärda sällskap samt lokalpolitisk verksamhet. — Riksdagsuppdragen samt antalet motioner och interpellationer redovisas i det sista avsnittet. Där nämns också ev. arkiv och tryckta skrifter. Litteraturhänvisningarna — varför ej i bokstavsordning? — avslutar biografin.

Utgivarna har inte eftersträvat samma utförlighet i uppgiftsredovisningen som t. ex. Svenskt biografiskt lexikon (SBL). Sålunda redovisas endast ledamots födelse- och dödstdag samt statsrådsuppdrag med fullständiga datumangivelser, i övrigt lämnas årsuppgifter. — I avsnittet med sociala data nämns ev. riksdagsmannaperioder för föräldrar, barn och nära släktingar. Eftersom de flesta av dessa personer har eller kommer att få egna biografier i verket borde uppgifterna ha kunnat ersättas med hänvis-

ningar (jfr t. ex. artiklarna Felix, Yngve och Mac Hamrin, s. 156 f. och 278 samt Fredrik och Thor Ekenman, s. 147). — Uppgiftsredovisningen i artikelns tredje avsnitt sker kronologiskt inom olika kategorigrupper. Först står alltid utbildning och anställningar, i slutet kommittéuppdrag och sist engagemang inom kommun och landsting. Där emellan har det varit svårt att följa systematiken i faktapresentationen för personer med många och skiftande uppdrag, och läsningen av enskilda artiklar ger ibland ett virrigt intryck. Principerna för faktaredovisning kan alltid diskuteras, men frågan är om inte ett rent kronologiskt framställningssätt hade varit att föredra i detta mellanparti. — Riksdagsuppdragen är mycket noggrant redovisade med uppgifter om när och i vilka utskott, nämnder och grupper ledamoten deltagit. Ev. riksdagsengagemang före eller efter den behandlade tidsperioden är inte medtagna. Exempel lämnas på olika ämnen som varit föremål för ledamotens motioner, vilket ger en antydning om hans intresseinriktning.

Biografierna är illustrerade och bilderna är genomgående placerade i anslutning till resp. artikel längst ner på varje sida. Riksdagsbiblioteket äger en praktiskt taget fullständig samling porträtt för den aktuella tiden, vilken här utnyttjats. Bildkvaliteten är dock varierande.

Antalet riksdagsledamöter för perioden 1867—1970 uppgår till ca 4 800, varav det nu utgivna bandet innehåller biografier över drygt 750. Många av dem är av sådana dimensioner att de ägnats utförliga levnadsbeskrivningar i andra uppslagsverk. Sålunda har t. o. m. bokstaven L 78 stycken egna artiklar i SBL, många är dessutom nämnda i lexikonets släktredogörelser. Intressant att notera är att denna matrikdel endast innehåller nio biografier över kvinnliga ledamöter (6 s, 2 fp, 1 m/h). Av dessa kommer sex från Östergötlands län, två från Jönköpings och en från Kalmar län. Första kvinna i riksdagen från de här behandlade länen var Sigrid Gillner-Ringenson, som representerade socialdemokraterna 1933—35. I färdigt skick kommer matrikeln att skapa förutsättningar för inträngande analyser av riksdagens sammansättning och rekrytering över tiden. Såväl regionala, som ålders-, yrkes- och könsmissiga variabler tillhandahålls på ett för forskningen lättbearbetat sätt.

Det nu föreliggande biografibandet inleds med Sten Carlssons klara och instruktiva redogörelse för det periodvis snåriga men i

stort ändå stabila "Partiväsendet i den svenska tvåkammarriksdagen 1867–1970". Framställningen är uppdelad i tre huvudavsnitt, som behandlar första resp. andra kammarens partier under majoritetsvalens tid (1867–1911) och riksdagens partier under det proportionella valsystemets tid (efter 1912). De olika partierna och grupperingarna presenteras mot bakgrund av och ses som resultat av de stora frågor som dominerat svensk politik under den aktuella perioden: rösträtts-, försvars-, tull-, grundskatte-, förbuds- och ATP-frågorna. De skilda partibildningarnas förgrundsgestalter lyfts fram i redovisningen. Till dess överskådliga intryck bidrar bruket av kursiverade partinamn och framför allt en "partisläkttavla", där de båda kamrarnas olika politiska grupperingar leds fram till våra dagars riksdagspartier. Översikten är av stort värde som bakgrund till de enskilda personbiografierna. Man ställer sig dock frågan om den inte borde ha inlett det kommande första bandet.

Under utredningsskedet framfördes från forskarhåll önskemål om redovisning av data, som kunde belysa valkretsarnas politiska karaktär under den aktuella tidsperioden. Detta har resulterat i att varje länsredogörelse inleds med en kort översikt, som speglar regionens politiska, ekonomiska och befolkningsmässiga utveckling. Även dessa avsnitt är utarbetade av Sten Carlsson. — Stommen i varje framställning utgöres av ett flertal åskådliga tabeller och diagram. Folkmängdens utveckling följs fram till 1965, ett diagram visar förändringarna för länet som helhet och för landsbygd och tätorter. I ett stapeldiagram visas den yrkesverksamma befolkningens fördelning på olika näringsgrenar jämförd med riksgenomsnittet. Störst utrymme ägnas andra-kammarrepresentationen efter 1911, där texten illustreras med diagram över varje partis utveckling t. o. m. 1968 års val jämfört med hela riket. Mandatfördelningen för båda kamrarna framgår av tabeller och en karta visar valkretsindelningen 1867–1911. Slutligen visas grafiskt hur länge varje ledamot suttit i riksdagen genom en översikt där mandatperioderna är inritade mot en tidskala. Av utrymmesskal har dock dessa tabeller tagits ner i storlek; en linjal underlättar studiet av dem!

Svenskt porträttgalleri och riksdagsbibliotekets samlingar av persondata har utgjort stommen till matrikeln. I den imponerande litteraturlistan upptas endast i biografierna anfördd litteratur. Där redovi-

sas inte självklara källserier som riksdagstryck och kommittébetänkanden liksom inte heller använt folkbokföringsmaterial. En förteckning lämnas över ledamöternas avhandlingar och memoarer. Personregistret tar upp dem som har egna biografier.

Matrikeln ger ett gediget intryck. Till detta samverkar de genomarbetade biografierna och Sten Carlssons utrymmesmässigt korta men innehållsrika "tunga" partier. Slumpvisa nedslag i biografierna har inte avslöjat några sakfel, däremot har en del småfel av annan typ påträffats (ex: länen skrivs genomgående Ör l, Kron l osv., enligt förkortningslistan bör det räcka med Ör och Kron; i en tabellrubrik på s. 198 står Östergötlands ist. f. Kronobergs län).

I och med det nu påbörjade utgivningsarbetet fylls en stor lucka i vår matrikellitteratur. Även jämfört med t. ex. de nordiska länderna har dokumentationen av den svenska riksdagens ledamöter framstått som torftig. Personhistoriska arbeten har således tidigare ägnats danska riksdagen avseende tiden 1848–1948, norska stortinget för 1814–1945 och isländska alltinget för perioden 1845–1975. I Finland arbetas med ett projekt för att biografiera den finska riksdagen från 1907. — Matrikeln är ett värdefullt komplement till de tidigare utgivna jubileumsverken om riksdagen. Den bör också bli ett centralt hjälpmedel för historisk, statsvetenskaplig och personhistorisk forskning samt för journalistisk verksamhet.

Gunilla Karlsson

Personhistoriskt symposium

Har intresset för den vetenskapliga biografien ökat? Mycket tyder på det. Under hösten 1985 publicerades ett par biografier över några av våra politiska ledare under 1900-talet. Uppmärksamheten i dagspressen var stor. Även fackpressen har ägnat den biografiska forskningen ett ökat utrymme. Internationellt har det biografiska intresset hela tiden varit stort men har alltmer inriktats mot tidigare okända, vanliga människors livsöden. Efter att ett tiotal år fått stå tillbaka för en sociologiskt inriktad forskning som inte sällan hämtat sina teoretiska grundvalar i marxistisk-materialistisk teori tycks studierna av den enskilda individen ha fått något av en renässans. Men den biografiska forskning som nu träder fram är inte opåverkad av de senaste decenniernas teoretiska diskussioner inom humanvetenskaperna. Man kan se den som en vidareutveckling av de diskussioner som under

1970-talet förts om struktur kontra individ i det historiska skeendet men som till synes alltför ensidigt betonade värdet av struktur-analyser på bekostnad av det unika, individuella och tillfälliga. Ofta nog avhumaniserades historieämnet eftersom individen inte ens tilläts uppträda som livgivande exempel i de avancerade analyserna av samhällsförändringarna. Diskussionen har haft två poler. En har representerat en vetenskaps-syn som uppfattat den historiska utvecklingen som mer eller mindre bestämd av "lagar". För denna riktning har den enskildes individens insatser ingen betydelse för huvuddragen i utvecklingen. Den andra riktningen har däremot starkt betonat den enskildes betydelse och har följaktligen koncentrerat forskningen på det individuella, unika och ögonblicksbestämda och därigenom ibland underlåtit att se de långa linjerna i utvecklingen. Behovet av en fördjupad teoretisk och metodisk debatt rörande förhållandet mellan det tillfälliga och det generella i utvecklingen är stort. Det är därför med stor tillfredsställelse man ser på Ronny Ambjörnssons initiativ att ordna ett symposium kring temat i Umeå. Sex föreläsningar gavs under den gemensamma rubriken *Liv och text*. Föreläsningarna finns nu utgivna i en mycket anspråkslös form som nr 1 i en ny skriftserie *Idéhistoriska skrifter. Institutionen för idéhistoria*, Umeå universitet 1985 (116 s.) och kan beställas direkt från institutionen.

Gunnar Eriksson redogör i sin uppsats *Att inte skilja på sak och person. Ett utkast till ett utkast till en biografisk metod* för sina egna biografiska forskningar rörande Carl von Linné, Elias Fries och Olof Rudbeck men sätter in arbetet med biografier i ett vetenskapsteoretiskt sammanhang, där huvudfrågan gäller huruvida det är önskvärt och möjligt att tränga in i en individs innersta. Eriksson betraktar individen som en "mikrokosm" en liten värld "som på sitt sätt återspeglar hela den omfattande omvärld vari han lever". Samtidigt som denna lilla värld är en del i en helhet så tilläts den dock ha ett eget liv och en egen energi "varmed den också formar den värld som den speglar". Eriksson formulerar i sin uppsats utgångspunkter för fördjupade resonemang om förhållandet mellan individen och hennes omvärld och om den vetenskapliga uttolkningen av denna relation. Till uppsatsens förtjänster hör bl. a. att författaren kategoriserar de olika typer av biografier som förekommer, ett steg på vägen för att öka den metodiska medvetenheten inom

den biografiska forskningen. Gunnar Eriksson har i senaste *Lychnos* skrivit en kort biografi av Rudbeck som ger utmärkt konkretion åt hans vetenskapliga ambitioner i sammanhanget. (Se tidskriftsöversikten.)

Kjell Jonsson, själv sysselsatt med en biografi om Hjalmar Öhrvall, ger i sitt bidrag en historiografisk översikt av den vetenskapliga biografins utveckling. Han redogör därvid för såväl biografins motståndares som förespråkares idéer och resonemang. I den senare gruppen intar Jean Paul Sartre en framskjuten plats. Det är viktigt att dennes tankar om biografen nu beaktas i ett svenskt vetenskapligt sammanhang. Det som enligt Jonsson gör att Sartre hyllar biografen som genre är att den "kan visa att människan både är determinerad och fri, att hon skapar sin egen historia, utvecklar en praxis och genomlever ett projekt, men att hon gör det i en miljö och med en viss psykisk struktur som formar henne", ett synsätt som uppenbarligen ligger Erikssons nära.

Fyra av symposiedeltagarna redogör mer direkt för sina egna speciella erfarenheter från arbetet med vetenskapliga biografier. Olof Lagercrantz beskriver således hur han själv utvecklats som biografiskrivare i arbetet med biografierna rörande bl. a. Agnes von Krusenstierna, Stig Dagerman samt August Strindberg. Hans erfarenheter är viktiga. Framförallt är hans resonemang rörande de speciella problemen med författarbiografier värda att notera. Han skiljer mycket skarpt mellan å ena sidan det skönlitterära verket och å andra sidan biografen över författarens gärning. Han ställer sig mycket skeptisk till alltför långtgående slutsatser rörande författarnas personliga förhållanden och utveckling som baseras på analys av författarens litterära kvarlåtenskap. Till denna för Lagercrantz även privatbrev. Han hävdar att dessa ofta också är att betrakta som litterära verk, konstprodukter, som inte vittnar sanningsgillt om den biograferades personlighet. Mycket av resonemanget härrör självfallet från de teser han driver i sin Strindbergsbiografi och den kritik och debatt dessa väckt. Lagercrantz tror att förutsättningen för skrivandet av en biografi är att man som vetenskaplig författare starkt distanserar sig från sitt föremål. En ständigt kritisk blick på det samtida berättande materialet är det källkritiska credo Lagercrantz vill förmedla. Han vill inte bli sitt föremåls fånge utan vill själv vara biografins arkitekt väl medveten om att det alltid dock måste vara fråga om mer

eller mindre väldokumenterade och insiktsfulla tolkningar. Den absoluta sanningen existerar inte för Lagercrantz.

I kontrast mot Lagercrantz' skarpt kritiska förhållningssätt och kyliga distans framstår den metod som använts av Jan Bärmark och Ingemar Nilsson vid författandet av en biografi över psykoanalytikern Poul Bjerre. Här har metoden varit att verkligen leva sig in i föremålets liv i linje med den kontinentala hermeneutiska skolans doktrin. Arbetet recenseras på annan plats i detta häfte men för metoden redogör Nilsson utförligt. Efter att sålunda ha försökt i allt först sitt föremål ses detta i relation till vissa etablerade psykologiska specialtyper. Den psykologiska teorin blir till hjälp både när det gäller att förstå den biograferade personen och när det gäller att som författare förstå sina egna reaktioner i förhållande till den biograferade. Nilsson redogör för en vetenskaplig vandring som gått från en närmast aningslös entusiasm till en mer kritisk distans och stannar upp vid de problem som sammanhänger med den speciella genre av biografi de skrivit, psykobiografin. Mycket av förklaringarna till den biograferades förhållningssätt hämtas i den generella kunskap om olika personlighetstyper som den psykologiska teorin tillhandahåller.

Ett helt annat förhållningssätt presenteras av Sverker Sörlin som är i färd med att avsluta sin stora biografi över Carl Lindhagen. I fokus i hans uppsats står orsakspåståenden. Hur skall man som vetenskapsman förklara varför en person blev som hon blev? Sörlin ger en bred redovisning av olika biografier i vilka problemet aktualiserats på olika sätt och summerar att man som humanistisk biograf måste använda sig av ett annat kausalitetsbegrepp än inom naturvetenskaperna. Någon direkt kausalitet mellan exempelvis lästa böcker och politiska handlingar är ofta väldigt svår att etablera. Men det som kan tyckas vara en nackdel för denna genre inom den humanistiska vetenskapen vänder Sörlin till en fördel. Biografin blir den genre där allt (!) är värt uppmärksamhet, precis som i verkliga livet. Författaren menar uppenbarligen att det såsom forskare inte på förhand går att skilja ut vissa uppgifter som betydelselösa i en diskussion om orsaker. Samtidigt är det viktigt att framhålla – vilket Sörlin även gör – att det inte är motiverat att presentera "allt" i den slutgiltiga framställningen. En sovring måste till, men denna kan så att säga inte göras med hjälp av en i förväg

bestämd teoretisk modell utan måste bestämmas av rimlighetsskäl från fall till fall.

Det är inte utan att man som läsare saknar de diskussioner som följt på föredragen. Nilsson och Sörlin förefaller att vetenskapsteoretiskt stå långt ifrån varandra. Den ene är anhängare av psykologiska modeller som verktyg vid förklaringar av en människas gärning. Det kvarlevematerial och även de berättande källor som använts har till huvudsaklig uppgift att fixera personlighetstypen. Orsaksförklaringarna följer sedan av vilken personlighetstyp som etablerats. Den andre tycks helt främmande för en sådan rigid utgångspunkt.

Bland bidragen intar ett, skrivet av Bosse Sundin, en särställning. Här finns en fyllig presentation av inte endast de teoretiska och metodiska överväganden som legat till grund för forskningen utan man bjuds även en biografi över föremålet, Johan August Vilhelm Sköld (1861–1895), en helt ovanlig människa, som Sundin kallar honom. Sundin ansluter i mycket till den kontinentala strömning som brukar betecknas som mentalitetshistoria. Genom en djupanalys av en helt "ovanlig" människa vill han komma åt hur idéströmningarna i tiden påverkar den lokala, folkliga nivån. Idéhistoriker har oftast haft ett omfattande material av programmatisk natur till sitt förfogande vid analysen av idéströmningar. Det har gällt att analysera idébildarnas verksamhet. Här är syftet ett annat och materialsituationen radikalt annorlunda. Författaren vill komma åt idébildningens konkreta konsekvenser. Sundin har i det syftet "dammsugit" arkiv och bibliotek på material rörande denne hitintills helt okände svensk vars levnadsöde blir en spännande exposé över det svenska folkrörelsesamhällets konstitueringsfas. Sundins uppsats visar hur givande den biografiska genren kan vara. Från det unika, den enskildes levnadsöde, finns alltid möjlighet att gå till det generella i form av idéströmningar, attitydförskjutningar, sociala förhållanden etc. Det abstrakta ges en spännande konkretion, som dessutom bidrar till förståelsen av dynamiken i den historiska processen. Sundin kan visa hur sammansatt och komplex den folkliga interpretationen av de olika idéströmningarna var – och självklart fortfarande är.

Den aktuella rapporten utgör ett mycket välkommet bidrag till den i Sverige försummade diskussionen om biografins möjligheter och begränsningar som vetenskaplig genre. Sista ordet är naturligtvis inte sagt.

Möjligheter till en fördjupad diskussion har dock skapats.

Per Thullberg

Nordisk heraldik

Heraldik i Norden, Heraldisk tidskrift, bd 5, halvbd 2, redigerad av Allan Tønnesen under medverkan av Nils G. Bartholdy, Knud Prange och Ole Rostock, utgiven av Societas heraldica scandinavica (Köpenhamn 1984, 348 s.).

Detta viktiga heraldiska verk är utgivet till Heraldiska Sällskapets tjugofemårsjubileum och innehåller uppsatser av trettioen författare. Bland dem finns merparten av Skandinavien samt Finlands förnämsta heraldiska expertis. Bidrag har även influtit från Österrike, Ungern, Spanien, Schweiz, Portugal, Polen och Belgien.

I förordet skriver Knud Prange om sällskapets och dess tidskrifts betydelse och allsidighet. Den nu 25-åriga tidskriften har enligt Prange brutit nya banor med hänsyn till symbolhistoria och senmedeltida social historia. Ämnesområden (utom ren heraldik) som genom åren berörts och tangerats är numismatik, kyrkohistoria, arkitektur, bomärken, politisk historia m. m.

Här kan endast antydas något av det för svensk heraldik och personhistoria viktiga i boken.

Heraldiker emellan har sedan några år dryftats ryktet om ett sensationellt fynd av ett trekronorsvapen, gjort vid restaureringen av kardinalens av Bayonne palats i Avignon. För fyndet redogjorde initialt museichefen i Avignon Georges de Loyé i ett föredrag vid den heraldiska och genealogiska kongressen i Madrid den 25 september 1982.

Nu föreligger en uppsats av Uno Lindgren, "Nytt om Sveriges tree Chronor" (s. 51–55). Förutom de Loyés föredrag diskuterar Lindgren det tialtal tolkningar man under tidernas lopp gett trekronorssymbolen samt några andra tidiga fyndplatser för den. Hypotesen att Sveriges trekronorsvapen skapats under Albrekts av Mecklenburg regering har kullkastats.

Tidigare har man krävt att kronorna skulle vara ordnade två och en och satta i sköld för att vara lilla riksvapnet. Det första kravet gäller idag. Lindgren menar att denna definition tillämpad på medeltida förhållanden varit för snäv. I stället har kronornas anordning varierat efter omgivningens dekorativa beskaffenhet.

Framlidne statsheraldikern Gunnar

Scheffer förfäktade hypotesen att man 1363 genom "avkortning" tagit kronan av tjurhuvudet i Mecklenburgs vapen och sedan genom multiplicering fått fram lilla riksvapnet. Lindgren hävdar med rätta att svenskarna inte kan tänkas ha behållit den hatade kung Albrekts emblem sedan denne besejats, avsatts och lämnat landet. När en avskydd regim störtas gör man rent hus med dennas emblematik. Jfr erfarenheterna från vårt eget århundrade.

Den i Avignon funna vapenfrisen har vapenbilder för påven Benedictus XII, en rad europeiska storheter samt Sveriges tre gylene, två och en ordnade kronor i blått fält. Vapnen hade målats i samband med ett av påven 1336 arrangerat internationellt möte för planering av ett korståg. Magnus Eriksson besökte Frankrike 1334 och mötte där grevedottern Blanche de Namur, med vilken han gifte sig följande år. Omkring 1340 använde han trekronorsmotivet i mynt, dock med friare komposition.

Från diskussionen om Sveriges lilla riksvapen är steget ej långt till Erik Spens uppsats "Sveriges riksvapen" (s. 42–50). Spens understryker att Sveriges stora riksvapen inte är en självklar företeelse utan ett resultat av tillfälligheternas spel. Bernadottevapnets kombination med Vasavapnet är inte heraldiskt naturligt, menar Spens. Vasavapnet hade under Gustav III:s tid bl. a. som följd av Gustavs personliga vurm växt till en storsvensk symbol. Gustav III:s vapen var annars Holstein-Gottorps. Juristen Spens menar också att de nutida svenska, statliga utredarna av riksvapnen inte trängt till botten med problemen, fast de haft årtionden på sig. Situationen har inte förbättrats av att staden Ponte Corvo 1943 bombades av de allierade varvid ett arkiv med Bernadottedokument förstördes.

I redogörelsen "De nordiske kommunevåbener" (s. 251–255) placerar Erik Ellegaard Frederiksen finsk, norsk, svensk och dansk kommunal heraldik i nu nämnd kvalitetsordning. För en som i närmare två årtionden arbetat med kommunvapen känns det konstigt läsa omdömet om svensk kommunheraldik: "Det enkle er det man sidst når frem til" och pekpinnen "Det komplicerades reduktion til det nødvendigeste er en af hemmelighederne ved al god grafisk design" (s. 253). "Endast det nödvändiga och tillräckliga" och "det enkla är det svåra" är teser som implicit och explicit varit ständiga ledstjärnor i vårt arbete sedan 1950-talet, men då kommunala vapen i Sverige har tecknats sedan 1910-talet, kan möjligen

andra ideal ha föresvävat dåvarande riksheraldikerämbetet.

Ellegaard Frederiksens korta uppsats har andra svagheter. Hur halvdussinet avbildade svenska kommunvapen valts ut är obegripligt. Dels har vi i Sverige vackrare kommunemblem (även fulare), dels är inte mindre än fyra av de av förf. återgivna vapnen upphörda. Beträffande de avbildade norska vapnen erfar vi att "forenklingen har sat ind"; bild 4 och 5 får beröm: "En kæmmende bølge, et flammesæt er suveræne i deres forløb og bevægelser" (s. 253). Här slår förf. in öppna dörrar. Böljan och raden av flammor är heraldiska schabloner. De tillhör sedan länge den heraldiska verktygslådan och vad Ellegaard Frederiksen berömmar är schablonfigurer. De gisslade danska exemplen är hemska, det medges, men de är tecknade i kontur, alla andra i svartvita ytor, och hur är de valda? Jag hade på svenska riksarkivet tillfälle att under en kort period vara med om framtagandet av Løgstørs kommunvapen, som gjordes mycket enklare. Hur allvarligt menad är Ellegaard Frederiksens hårda kritik?

Några skönhetsfläckar i den annars ambitiösa boken finns. Här ett par exempel. Nils G. Bartholdy påstår (s. 26): "Man skal lægge mærke til bøjlekronen, til kappen, som på kejserlig vis er holdt sammen på højre skulder,". Jag har i konstillitteraturen kontrollerat avbildningar av ett hundratal män från Cæsars tid till 1200-talet, kejsare och undersåtar. Den typ av toga eller mantel som hölls samman på skuldran hölls alltid ihop med ett spänne på högra axeln på sätt som Bartholdy avser. Ej specifikt för kejsare, alltså.

Bror Jacques de Wærn

Tidskriftsöversikt

Elbogen 1984. Malmö fornminnesförenings tidskrift. Herman Schlyter skriver om Caroli församling under tiden närmast före det demokratiska genombrottet och belyser därigenom den tidiga arbetarrörelsens strävan att genom att kontrollera den kyrkliga församlingen åstadkomma reformer i lokalsamhället, framförallt inom skolans område. Intressanta är brytningarna mellan socialdemokratins företrädare, August Palm, Axel Danielsson och Verner Rydén. Uppsatsen ger en god inblick i hur kyrkan ställde sig till arbetarrörelsens krav samtidigt som den belyser den tidiga arbetarrörelsens arbetsmetoder. Om Caroli församling handlar även två kortare uppsatser om dels Salomon Rummel dels Johan Heinrich Lasius vilka båda har karaktären av kompletteringar till församlingens herdaminne. Tidskriften innehåller vidare bl. a. R. L. Rönnquists minnen. Rönnquist var adjunkt vid Malmö högre allmänna läroverk och samtidigt lärare vid det nyinrättade Malmö handelsgymnasium. Minnena handlar framförallt om denna institutions tillblivelse och utveckling mellan 1904 och 1925.

Från bergslag och bondebygd 1984. Med anledning av att femtio år förflutit sedan Bertil Waldén utsågs till landsantikvarie i Örebro län belyses hans insatser i olika sammanhang. L.-G. Kindström skildrar Waldéns betydelse för den tidiga museiverksamheten. Hans maka M. Palmaer skildrar hans första tid i Örebro och C. O. Bergström slutligen presenterar Waldéns insatser som kulturhistorisk författare.

Föreningen för Värmlandslitteraturs årskrift Wermlandica, har 1984 getts karaktären av jubileumsbok med anledning av att Karlstad fyller 400 år. 16 författare, alla med anknytning till Karlstad, har författat uppsatser rörande olika aspekter på Karlstads historia.

Av speciellt personhistoriskt intresse är Frej Alsterlinds uppsats om Margareta Christina von Numers, änka efter superintendenten Magnus Aurivillius. Vid makens bortgång 1740 stod hon som ensam försörjare till en stor barnaskara. I artikeln får man följa hennes öde i Karlstad under 1700-talets andra hälft, hon dog 1781. Uppsatsen

ger mycket av Karlstads allmänna utveckling under perioden, speglad i ankans öden.

Erik Elinder publicerar och kommenterar Emil Sundbergs matriklar över Karlstadsstudenter 1878, 1879 och 1880, de årgångar som utgjorde Frödings närmaste skolkamrater. Gunnar Hedin har författat ett porträtt över Mats Ronge (1893–1962), vilken ägnade sitt livsverk åt att skriva Karlstads historia. I Barbro Järlidens uppsats "Fem karlstadskonstnärer i vår tid" och i Reidar Nordenbergs uppsats "Karlstad i litteraturen" presenteras stadens konstnärer och författare.

Mer personhistoriskt inriktat stoff bjuds i Hans Hartvigs studie "Karlstads förste boktryckare" och i Kerstin Welin-Lindhs "Två klassiska karlstadsboklådor och deras ägare". Gunnar Larsson har biograferat den bekante folkskoleinspektören Bror A. Larsson, och därvid särskilt understrukit Larssons moderna inställning till folkskolepedagogiken. Larsson var verksam under detta sekels första halvsekel och presenterade redan då tankar som först senare skulle få politisk genomslagskraft. Han ivrade således för att folkskolan skulle lägga större vikt vid utvecklandet av elevernas personligheter, mindre vid renodlat kunskapsutlärande. Han gjorde rent av gällande att kunskapsmängden som avsågs läras ut i folkskolan var för stor vilket ledde till för mycket "plugg" och för litet tid åt "utbildning av personligheten".

I *Norrboten 1984* berättar Adolf Öhman sina minnen från tiden som torparson, skogsarbetare, jägare och skogsförman i de norrländska skogarna. Öhmans skildring belyser väl de umbäranden som tillhörde skogstorpärfamiljernas vardag men den vittnar även om välfärdssamhällets förmåga att nå de mest avlägsna trakterna i vårt land.

Jämten 1984 innehåller en uppsats av Carl-Göran Ekerwald om konstnären Johan Tirén. Tirén mutade tidigt i det samiska motivet som sitt. Han var samtida med bland andra Zorn och Liljefors men blev till skillnad från dem konstakademin trogen under sekelskiftets stridigheter om konstens inriktning. Samtidigt som han fick det etablerade konstsveriges stöd, han blev tidigt ledamot av akademien, utsattes hans konst för stark kritik från jämnåriga kolleger. Hans konst uppfattades som traditionell och romantiserande, liggande långt ifrån den franskinfluerade realistiska och impres-

sionistiska vilken omfattades av den unga generationen. Men Ekerwald framhåller i sin studie att även realistiska drag återfinns i Tiréns målningar samtidigt som han försöker förklara de allegoriska inslagen i Tiréns verk med dennes personliga bakgrund. Uppsatsen sätter även in Tiréns samekonst i dess politiska sammanhang och ser den som ett framgångsrikt medel i kampen mot William Farups försök att i Härjedalen exploatera naturen för sina merkantila syften. Här tar Ekerwald ställning till tidigare litteratur och kan genom att följa Tiréns konstnärliga utveckling tillföra diskussionen om Farups moderniseringsiver nya dimensioner.

Karolinska förbundets årsbok 1984. I årsboken finns fyra uppsatser av vilka två har ett direkt personhistoriskt intresse. Det gäller Lars Otto Bergs uppsats Sista brevet hem samt Nils Sylvans' Gustav Adam Banér. En biografisk konturteckning. Berg har ur Uppsala landsarkivs gömmor lyft fram en serie brev skrivna av soldater i den karolinska hären. Breven är skrivna hem och har blivit bevarade till eftervärlden genom den omständigheten att författarna har försvunnit. Breven har använts som dokument av en änka för att kunna ingå nytt äktenskap eller av någon ogift mor som vill bli kyrktagen som trolövad. Brevmaterialet är mycket intressant och bär många vittnesbörd om sociala förhållanden i stormakts-tidens Sverige bland gemene man. Framförallt vittnar de om skrivkunnighetens utbredning och om att brev redan i början av 1700-talet utgjorde en kommunikationsväg för "vanligt" folk. Det material som presenteras måste tillsammans med annat brevmaterial av motsvarande karaktär vara guldgruv för den genealogiskt inriktade forskningen. Hittar man sina anfäder i dessa sammanhang öppnas omedelbart nya perspektiv på släktens historia. Men utöver detta erbjuder materialet rika möjligheter till systematiska socialhistoriska undersökningar.

Nils Sylvan fortsätter i sin uppsats att redovisa sina forskningar kring Gustav Adam Banér, den s. k. Dulle-Baneren. Här gör han ett försök att teckna personen i sin helhet. Vi får följa Banér från barndom till ålderdom. Sylvan strävar efter att nyansera den tidigare mycket negativa bild som getts av Banér, framförallt av Anders Fryxell. Georg Wittrocks porträtt i SBL presenteras även inledningsvis, men något profilerat ställningstagande till den nyanserade bild Wittrock gett gör inte Sylvan. Uppsatsen

innehåller dock mycket av intresse och bygger på ett stort otryckt material delvis i form att rättegångsprotokoll. Banérs öde är intressant därigenom att det så väl belyser hur intimt förknippat det offentliga livet var med det privata i 1600-talets Sverige. Något privatliv i modern mening existerade inte. Den privata sfären var omedelbart tillgänglig för den offentliga. Banérs kärleksliv – som inom parantes sagt inte verkar särskilt sensationellt – diskuterades direkt av rådet och han ställdes till ansvar för sina snedsprång och kärlekshistorier såväl inför domstol som inför rådet. Hans tillgång till offentliga uppdrag var direkt beroende av hur han skötte sitt privatliv, inte på hur han skötte sina offentliga plikter. Det officiella samhällets reaktioner på Dulle-Banerens olika typer av överskridande av sociala normer bär rika vittnesbörd om normbildning och stats- och moraluppfattning i det senare 1600-talets svenska historia.

Kulturen. Kulturhistoriska föreningens för Södra Sverige årsbok 1984. Anders W. Mårtensson har skrivit minnesord över Ragnar Blomqvist och Sven Forsberg, vilka båda gjort framträdande insatser för Kulturen. Blomqvist ägnade största delen av sitt verksamma liv åt Lunds historia främst genom omfattande stadsarkeologiska undersökningar. Forsberg gjorde som ombudsman för Kulturen en utomordentlig insats för att höja föreningens medlemsantal. Årsboken behandlar i övrigt temat "Eldstad och värme".

Lychnos 1984. Årsbokens redaktör, Gunnar Eriksson, inleder en serie av biografier under rubriken "Gestalter i svensk lärdomshistoria", som skall behandla "lärda och vetenskapsmän ur Sveriges förflutna". Det övergripande syftet med serien är att "på skilda avsnitt av forskningsfronten söka klarlägga nuläget i fråga om vår kunskap och inspirera inte minst yngre forskare att arbeta vidare mot den allt fylligare och mer talande helhetsbild som måste vara lärdomshistoriens yttersta mål". Att man valt att nå detta mål med hjälp av en serie biografier kan ses som "frukten av ett på nytt framträdande intresse för biografier men beror på ett mera medvetet plan snarast på att koncentrationen på personer ger goda möjligheter till konkretisering och vitalisering av idéanalysen". Bakom satsningen ligger även en önskan att slå vakt om essän som vetenskaplig uttrycksform.

Gunnar Erikssons inledningsbidrag

behandlar Olof Rudbeck d. ä. I essän ges en – visserligen kortfattad, men ändå heltäckande – skildring av Rudbeck från tidig barndom till ålderdom. Såväl hans medicinskt anatomiska forskningar som hans astronomiska och botaniska berörs. Huvudvikten ligger dock på en analys av Rudbecks stora Atlanticaverk. Eriksson försöker förklara hur den för övrigt empiriskt inriktade Rudbeck kunde åstadkomma denna fantastiska och fantasirika konstruktion av Sveriges utveckling. – Sten G. Lindberg, elev till professorn i idé- och lärdoms-historia Johan Nordström, tecknar en bild av sin lärare och framförallt dennes 1600-talsforskningar. Porträttet ger även en bild av det humanistiska forskningsklimatet i Uppsala från 1920-tal till 50-tal.

Presshistorisk årsbok 1984. Föreningen pressarkivets vänner har beslutat att ge ut en årsbok med i huvudsak presshistorisk inriktning. Årsboken kommer att innehålla vetenskapliga, essäistiska och berättande bidrag om press och massmedia samt om Sveriges pressarkiv. Den första årsboken innehåller bl.a. en uppsats av Lars Lagerstedt betitlad Ett tidningshus och dess huvudredaktör. Artikeln handlar om GHT och Torgny Segerstedt, tidningens huvudredaktör 1917–1945. Lagerstedt var själv anställd på GHT under en större del av perioden som avhandlas och uppsatsen bär karaktären av att förmedla personliga minnen från samarbetet med Segerstedt. Dock finns även en presentation av Segerstedt's väg fram till huvudredaktörskapet i GHT.

Sancte Christophers Gilles Croenica XXXVIII. Häftet innehåller bl.a. Kalmar skolas matrikel mellan åren 1655 och 1694. Totalt 1503 elever vid skolan under den aktuella perioden finns med med angivande av ålder och härkomst. Även faderns yrke anges. I en notförteckning ger utgivaren Barbro Edlund i förekommande fall ytterligare biografiska upplysningar. Skriften kan beställas hos gilletts arkivarie Liss-Erik Björkman, pg. 45 28 26-1.

Statsvetenskaplig tidskrift 1984:3 innehåller en personhistoriskt intressant uppsats av Olof Ruin om Tage Erlander som statsminister. Ruin avser att inom den närmaste tiden publicera ett större arbete rörande Erlanders tid som statsminister. Uppsatsen ger en stark föräning om att detta arbete kommer att ge en perspektivrik analys av

Erlanders betydelse för det svenska välfärdssamhällets utveckling.

Svenska idrottshistoriska föreningens årsskrift 1984: Idrott, historia och samhälle. Lars Ericson redogör för Stockholm roddförenings historia under senare delen av 1800-talet då sporten etablerades i Sverige. Lars Gunnarsson redogör på motsvarande sätt för Grand Prix-sportens tidigare utveckling från 1890-talet fram till 1950-talet. Roddsporten hade sina rötter i de engelska universitetsroddarna medan motorsporten först etablerades på kontinenten i Frankrike och Tyskland, och sedan fördes in i Sverige. – I ett teoretiskt reflekterande kapitel resonerar Lars Gunnarsson och Jan Lindroth över de problem som hänger samman med att studera idrottsideologi, dvs de tankar och föreställningar som ligger till grund för idrottsrörelsen som folkrörelse. Till skillnad från de flesta andra folkrörelser har idrottsrörelsen avsatt ett magert källmaterial användbart till belysning av rörelsens ideologi. Uppsatsen bidrar till att fördjupa porträttet av en av idrottens föregångsgestalter, Viktor Balck. Balcks idrottsideologi beskrivs som "en socialdarwinistiskt influerad, national-patriotisk tävlingsideologi med inslag av konservativ moralism".

Årsboken innehåller vidare uppsatser om 1880-talets idrottstävlingar på Sannahed och om korporationsidrottens utveckling 1945–1953. Den senare uppsatsen, författad av Leif Yttergren, visar att ledningsgruppen inom korpidrotten hade en annan social sammansättning än ledningen inom riksidsrottsförbundet. I det senare förbundet dominerade officerare, företagare samt högutbildade akademiker medan korpidrottens ledning rekryterades bland arbetare. Detta förhållande skapade vissa motsättningar som i sin tur får förklara de organisatoriska lösningar som utarbetades, nämligen korpidrottsförbundets relativa självständighet i förhållande till riksidsrottsförbundet.

Uppland 1984. Ola Ehn beskriver den nyrenoverade Geijergården i Uppsala och ger en historisk tillbakablick på gårdens utveckling från dess tillkomst på 1730-talet. Ehn har vidare skrivit minnesord över Gustaf von Ehrenheim, Bror Erixon, Leonard Larsson, Lars Olsén, Carl Schollin samt Ebbe Selén, alla verksamma inom den uppländska hembygdsrörelsen.

Västgöta-Dal 1984, årsbok från stiftelsen Älvsborgs Länsmuseum innehåller en uppsats om Viktor Olssons måleri av Rune Ekre. Olsson, som avled 1983, tillhörde de s. k. Göteborgskoloristerna. Han fick sin utbildning vid Valand i början av 1920-talet när Tor Bjurström präglade skolans utbildning. Olssons konst inriktades snart mot bohusländskt landskapsmåleri. Psykisk ohälsa och motgångar i samband med några separatutställningar ledde till långa improduktiva perioder. Dock, en stor del av hans samlade konst planeras nu ställas ut permanent i Lödöse museum.

Meddelande angående Personhistoriska Samfundets årsmöte 1985

Personhistoriska Samfundets årsmöte 1985 ägde rum den 12 juni i Riksarkivet. På revisorernas förslag beviljades styrelsen och skattmästaren ansvarsfrihet för 1984. Till samfundets ordförande valdes docent Arne Losman efter Birgitta Lager-Kromnow som undanbett sig omval. Till styrelseledamöter omvaldes docent Fredric Bedoire, docent Göran Dahlbäck, arkivchef Leif Gidlöf, riddarhusgenealog Pontus Möller, docent Göran Nilzén, överbibliotekarie Wilhelm Odelberg och bankdirektör Bertel Rennerfelt. Till nya ledamöter av styrelsen efter

Birgitta Lager-Kromnow och professor Sten Carlsson, som undanbett sig omval, valdes fil dr Ulla Johanson och docent Per Thullberg. Till ledamöter av redaktionsutskottet omvaldes Göran Dahlbäck och nyvaldes Arne Losman och Per Thullberg. Lager-Kromnow och Nilzén hade undanbett sig omval. Till revisorer omvaldes kanslichefen Björn Bergman och fil lic Göran Wendel. Till revisorssuppleant omvaldes fil lic Elise Adelsköld.

Docent Arne Losman talade över ämnet "Carl Gustaf Wrangel – vem var det?"

Förkortningslista

AA	Arbetarrörelsens arkiv
AK	Riksdagens andra kammare
DS	Diplomatarium Suecanum
HT	Historisk tidskrift
KB	Kungliga biblioteket
NTBB	Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen
PHT	Personhistorisk tidskrift
RA	Riksarkivet
SBL	Svenskt biografiskt lexikon
StvT	Statsvetenskaplig tidskrift
UUB	Uppsala universitetsbibliotek
VHAAH	Vitterhetsakademiens handlingar

PERSONREGISTER

- Adelsköld, Annie, se Wallenberg
 Adelsköld, Claes, major, 51
 Adlercreutz, Carlos, överste, 61
 Agneta Ingemarsdotter, se hjorthorn, 2
 Ahnlund, Nils, professor, 18
 Albrekt av Mecklenburg, kung, 18–19, 70
 Almlöf, Knut, skådespelare, 40
 Anders Eriksson på Hisingen, väpnare, 10
 Anders Larsson, se Lillie af Ökna
 Anders Pedersson, se Mussla
 Anderson, Ivar, chefredaktör, 49
 Andersson, Arne, löpare, 61
 –, Aron, professor, 12
 –, Arvid, tyngdlyftare, 60
 –, Hans, historiker, 17
 –, Thorsten, professor, 23–24
 Anna Gjordsdotter, se Schack av Skylvalla
 Apollonia Jonsdotter, se hjorthorn, 2
 Armann, Øivind Berntzen, norsk historiker, 11
 Arnberg, umeåsläkt, 23
 Artéus, Gunnar, docent, 25
 Audun Hugleiksson, norsk storman, 12
 Aurivillius, Magnus, superintendent, 72
 Avander, umeåsläkt, 23
- Bagge, Bengt, landshövding, 16
 (–.) Erik Bengtsson, 16
 –, Gösta, professor, ecklesiastikminister, 47, 49
 –, Johan Fredrik, sekreterare, 18
 Balck, Victor, militär, gymnast, idrottsfrämjare, 38–39, 74
 Banér, Gustav Adam, generalguvernör, 73
 Beckman, Bjarne, fil dr, 19
 Benedicks, Sophie, se Wising
 Benedictus XII, påve, 70
 Bennett, Robert, antikvarie, 12–13
 Berg(h), umeåsläkt, 23
 Berggren, Inga, dansös, 60
 Bergman, Erik Johansson, hauptman, 13
 Bergman, Ingmar, regissör
 Berkling, Anna-Lisa, dotter till Per Albin Hansson, 46
 Berman, Herman, hövitsman, 10
 Berthelson, Bertil, överantikvarie, 13–14
 Billing, Gottfrid, biskop, 37
 Birger Brosa, jarl, 17
 –, jarl, 17
 –, Magnusson, kung, 19
 –, Ulfsson, se Ulvåsaätten
 Birgitta, Birgersdotter se Finstaätten
 –, Jönsdotter, se hjorthorn, 2
 –, Månsdotter, se Natt och Dag
 Bjerre, Andreas, professor, 53
 –, Poul, psykoterapeut, 52–53, 69
 Bjurström, Tor, konstnär, 75
 Björck, Gustav Daniel, biskop, 37
 Björn Bengtsson, kanik, 10
 Björnram, släkt, 10
 Björnstierna, Carl, överste, 62
 Blanche de Namur, drottning, 70
 Blanche, August, författare, 40
- Blom, Fredrik, arkitekt, 39
 Blomqvist, Ragnar, arkeolog, 73
 Bo Jonsson, se Grip
 Boberg, ätt, 20
 Boëthius, Bertil, professor, riksantikvarie, 1, 2
 (Bolt,) Gertrud Amundsdtr, 13
 (Bonde,) Karl Knutsson, kung, 10, 12
 Bonnier, Albert, förläggare, 56–57
 –, Greta, 56
 –, Tor, bokförläggare, 56
 Borg, Björn, tennisspelare, 60
 –, Conny, balettchef, 59
 Boström, umeåsläkt, 23
 Branting, Anna, publicist, 42
 –, Emma, 42
 –, Gabriel, professor, 42
 –, Hjalmar, statsminister, 33, 41–45
 Broman, Sten, musikhistoriker, 60
 Broomé, Emilia, lärare, socialpolitiker, 41
 Brynolf, Algotsson, biskop, 20
 Brække, Arne, norsk historiker, 12
 Bucelinus, Gabriel, tysk författare, 14
 Bugge Wicksell, Anna, jur kand, verksam för kvinno- och fredssaken, 41
 Burman, umeåsläkt, 23
 Buur, umeåsläkt, 22
 Bucharin, Nicolai, politisk skriftställare, 46
 (Båt,) Erengisle, Sunesson, Jarl, 19
 Bååth, Ludvig Magnus, arkivråd, 18, 20
 Bäck, umeåsläkt, 22
 Bäckström, Helge, professor, 45
 Bärmark, Jan, idéhistoriker, 69
- Carlgren, Wilhelm, professor, 47
 Carlsson, Erland, kyrkoherde, 9
 –, Sten, professor, 66
 Cavallie, James, docent, 25
 Cecilia Ulfssdotter, se Ulvåsaätten
 Cederqvist, Jane, simmare, 60
 Cézanne, Paul, konstnär, 54
 Christina se Kristina
 Churchill, Winston, premiärminister, 61
 Claus, Jorgen, slottsfogde, 14
 Collijn, Isak, riksbibliotekarie, 19
 Collmar, Magnus, kyrkoherde, herdeminnesförfattare, 18
 Cobricus, Richard, kyrkoherde, 37
 Coubertin, Pierre de, generalsekreterare, 38–39
 Craaford, John, överste, 15
 Crail, släkt, 14
 Cunningham, Andrew, marinstatschef, 61
- Dagerman, Stig, författare, 68
 Dahlbergh, Erik, fältmarskalk, tecknare, 17
 Dahlqvist, Alfred, skidåkare, 61
 Daniel Jönsson, se Svinhuvud
 Danielsson, Axel, chefredaktör, 42, 72
 Dardel, Fredrik von, överdirektör, 52
 Dehlgren, Sten, chefredaktör, 57
 Denham, brittisk marinattaché, 61–62
 Derkert, Siri, konstnär, 54

- Djurström, Wilhelm, teaterdirektör, 39
Dorotea, drottning, 20
Dume, Alhecte, 13
–, Margareta, 13
- Ebba Eriksdtr, se Vasa
Eden, Anthony, premiärminister, 62
Edén, Nils, professor, statsminister, 44
Edlund, Lars-Erik, fil kand, 22
Ehrström, Anders, kaplan, 31
–, Eric Gustaf, kyrkoherde, 30–32
–, Karl Gustaf, senator, prokurator, 31
–, Lovisa f Ahlstedt, 31
Ekbohm, C A, 18
Eklöf, Einar, småbrukare, 58
Ekblom, Johan Erik, kronofogde, 8
Ekelöf, Gunnar, författare, 9
Ekenman, Fredrik, borgmästare, riksdagsledamot, 66
–, Thor, kapten, riksdagsledamot, 66
Elgenstierna, Gustaf, postkontrollör, genealog, 15–16
Engberg, Arthur, chefredaktör, ecklesiastikminister, 49
Engelbrekt Engelbrektsson, rikshövitsman, 20
Engström, Albert, författare, konstnär, 60
Erengisle Sunesson, se Båt, 19
Ericsson, John, uppfinnare, 7
Erik Abrahamsson se Leijonhufvud
–, Bengtsson se Bagge
–, den helige, kung, 17
–, Magnusson, hertig, 12, 19
–, av Pommern, kung, 12
–, Svensson, dekan, 21
–, Tönneson se Tott
Eriksson, Gunnar, professor, 68
–, Torsten, generaldirektör, 55
–, Nancy, politiker, 55–56
Erlander, Tage, statsminister, 56, 74
Eufemia, norsk drottning, 12
- Falster, Jens, fogde, 20
Farup, William, bruksägare, 73
Feilitzen, von, släkt, 16
Filippa, drottning, 12
(Finstaätten,) Birgitta Birgersdtr, helgon, 12–13, 18–19
Fischerström, Johan, ekonomiintendent, författare, 39
Fleming, Hans, bildhuggare, arkitekt, 13
Fleury, André, Hercule, kardinal
Flödström, Engelbrekt, överste, 15–16
Forsberg, Sven, ombudsman, 73
Fors(s)man, umeåsläkt, 23
Franklin, Benjamin, uppfinnare, 33
Fredborg, Arvid, redaktör, 49–50
Fredrik I, kung, 27
Freud, Sigmund, psykoanalytiker, 28, 53
Friberg, Wilhelm, arkivarie, idrottsfrämjare, 39
Friederichs, H. F., tysk genealog, 15
Fries, Elias, professor, 68
–, Sigurd, professor, 22
Fritz, Birgitta, docent, 18
Fryxell, Anders, historiker, 73
Fröding, Gustaf, författare, 72
- Gardell, Sölve, medeltidsarkeolog, 12–13
Geete (Geet, Gete, Gethe), släkt, 16
Gertrud Amundsdotter Bolt
Gillingstam, Hans, fil dr, redaktör, 1, 2, 13, 17
Gillner-Ringenson, Sigrid, folksskollärare, riksdagsledamot, 66
Goebbels, Joseph, propagandaminister, 50
Grafström, Gillis, konståkare, 60
Grandinson, Karl Gustaf, rektor, 20
Granlund, Victor, arkivarie, 5
Grauers, Sven, professor, 26–28
Gregorius XI, påve, 19
(Grip,) Bo Jonsson, drots, 13, 19
Groth, Olof, journalist, 60
Grubb, umeåsläkt, 22
Grubbman, umeåsläkt, 23
Grupendal, Fikke, 10
Grym, umeåsläkt, 22
Grünwald, Ivan, konstnär, 54
–, Isaac, konstnär, 53
Gumsehuvud, släkt, 10
(–,) Katarina Karlsdotter, drottning, 10, 12
Gustav I, kung, 4–5, 12, 17, 21, 31
–, II Adolf, kung, 24
–, III, kung, 31, 70
–, V, kung, 44, 47, 50
Gustafsson-Rönnlund, Toini, skidåkare, 60
Gyldén, Hugo, professor, 42
Gyllengrip, Gabriel, landshövding, president, 23
Günther, Christian, utrikesminister, 47–48
–, greve av Ruppín, 12
- Hall, umeåsläkt, 22
(Halvhjort av Flishult,) Ulf Persson, häradshövding, 16
Hammerstaätten, släkt, 10
Hammarström, Björn, konstnär, 32
Hamrin, Felix, landshövding, politiker, 66
–, Mac, överlantmätare, 66
–, Yngve, chefredaktör, 66
Hans, kung, 20–21
Hans Jönsson, se Svinhuvud
Hansson, Per Albin, statsminister, 33, 44–49
–, Sigfrid, generaldirektör, 44
Haubitz, Anna von, 17
Hedberg, Frans, teaterdirektör, författare, 40
Hedén, Erik, journaist, 46
Hedtoft, Hans, statsminister, 48
Heidenstam, Verner von, författare, 6
Helena Magnusdtr, 17
Hellström, Jan Arvid, professor, 20
Hemming, biskop i Åbo, 19
Henrik Henriksson, räntmästare, 13
Herlitz, Nils, professor, 18
Hermundsson, Tore, norsk historiker, 11
Herrmans, Ralph, författare, 54
Heuman, Elis Daniel, hovpredikant, 37
Hildebrand, Albin, adjunkt, 65
–, Bror Emil, riksantikvarie, 18, 20
Hinse Jönsson, se Svinhuvud
Hiort af Ornäs, ätt, 2
(hjorthorn, 2), Agneta Ingemarsdotter, g m Vilken Olsson, 2
(–), Apollonia Jönsdotter, g l:o Ingemar Gutormsson, 2:o m Lydeke van dem Bergen, 2f

(-), Birgitta Jönsdotter, g m Johan i Stråtenbo, 2 f
 (-), Jöns Ingemarsson, bergsfogde, 1, 2
 (-), Jösse Finnsson, fogde, häradshövding, 2
 Hitler, Adolf, rikskansler, 50
 Hjertén, Sigrid, konstnär, 53–55
 Holck, Per, norsk läkare, 12
 Holmgren, Ann Margret, författare, kvinno-sakskvinna, 41
 Holmgren, Frithiof, professor, 39
 Holmqvist, Erik, fd statsråd, riksdagsledamot, 65
 -, Johan Henrik, prost, 37
 Horn, Arvid, kanslipresident, 26–28
 Hosar, Kåre, norsk historiker, 11
 Håkan Jonsson, se Läma
 Hägg, Gunder, löpare, 61
 Hägglöf, Gunnar, ambassadör, 47
 Höglund, Zeth, chefredaktör, borgarråd, 45, 48, 55

Ihrfors, Erik, antikvarisk forskare, 13
 Ingrid Andersdotter, 20
 (Jacobsköld,) Nils Jönsson, sekreterare, 13
 (-), Peder Nilsson, sekreterare, 13
 Jahoda, Gerald, professor, 6
 -, Gloria, 6, 7, 9
 Jakob Ulfsson, ärkebiskop, 10, 21
 Jansson, Erik, sekterist, 8–9
 Jarring, Gunnar, diplomat, 25
 Jernberg, Sixten, skidåkare, 61
 Joestinck, Gerdt, fogde, 13
 Johan III, kung, 4, 12
 Johan Håkansson, se sparrar, 2 nedvända
 Johan Siggeßon, se Svartingstorpssläkten
 Johan i Stråtenbo, 3
 Johannes Präst (Johannes Giurderi), munk, 13
 Jonasson, Gustaf, docent, 17–20
 Jonsson, Kjell, docent, 68
 Josefina, drottning, 24
 Jäderin, Anna, se Branting
 Jägerstad, Hans, lektor, 19
 Järte, Otto, politisk redaktör, 45
 Jöns Ingemarsson, se hjorthorn, 2
 Jösse Finnsson, se hjorthorn, 2

Karl, Gustav I:s tidigare son, 4–5
 -, IX, kung, 4, 18
 -, X Gustav, kung, 24, 25
 -, XI, 24–25
 -, XII, kung, 24–25, 27, 31, 48
 -, Haraldsson, väpnare, 10
 -, Knutsson se Bonde
 -, Sverkersson, kung, 17
 -, Ulfsson av Tofta
 Karlsson, Karl Henrik, fil dr, bibliotekarie, 2
 -, Nils (Mora-Nisse), skidåkare, 61
 Kastrup, Allan, redaktör, 58
 Katarina, Karlsdotter se Gumsehuvud
 -, Sverkersdotter, g m Lyder Svinakula, 1
 -, Ulfsdotter se Ulvåsaätten
 Kautsky, Karl, socialistisk ideolog, 45
 Kempff, Curt, överste, 62
 Kenny, Patricia, norsk historiker, 11
 Key, Ellen, författare, pedagog, 41
 Kisbye, Torben, dansk språkforskare, 23

Kjellberg, Carl, landsarkivarie, 18
 Kjellström, Adolf, lektor, arkitekt, 18
 Kleen, Else, journalist, 56
 Klingstedt, Erik, kyrkoherde, 38
 Knape, Ulrika, simhoppare, 60
 Knut Arnbjörnsson se Vinstorpaätten
 Kock, Johannes, läkare, 13
 Kringstad, Annichen, orientare, 60
 Kristian II, kung, 20–21
 Kristina, drottning, g m unionskonungen Hans, 20, 21
 Kristina, Birgerdotter, 13
 Kristman Andersson se stjärnor, 2
 Krummedige, Eggert, 13
 Krusenstierna, Agnes von, författare, 68
 Kruus, Henning Adolph, överste, 16
 -, Wilhelm, trävaruhandlare, 59
 Kräll von Bemebergh, Georg Günther, general-kvartermästare, 14–15
 Kröger, umeåsläkt, 22
 Kröll, tyska släkter, 14
 -, Eberhard, 14
 -, Jakob, 14
 -, Johan Reinhard, överste, 14
 -, Wolfgang Sigmund von, överste, 14
 Kröningssvärd, Carl Gustaf, bergsfiskal, 1
 Kälarne, Henry, löpare, 61
 Körner, Sten, landsantikvarie, 32

Lagercrantz, Olof, chefredaktör, litteraturkritiker, 57, 68
 Lake, Karl, väpnare, 17
 Lambert, umeåsläkt, 22
 Lappalainen, J. T., historiker, 24
 Lars Siggeßon, se Sparre af Rossvik
 Larsson, Anders, bonde, 6, 7, 8, 9
 -, Bror A., folkskoleinspektör, 72
 -, Carl, konstnär, 7
 -, Emma, sångerska, 7
 -, Sven Erik, chefredaktör, 57
 Las Cases, E. A. D. de, fransk skriftställare, 23
 Lasius, Johan Heinrich, kyrkoherde, 72
 Leijonhufvud, släkt, 10
 -, Erik Abrahamsson, riksråd, 5, 20–21
 -, Margareta Eriksdtr, drottning, 4–5, 13
 -, Sten Abrahamsson, 21
 -, Sten Eriksson, riksråd, 5
 Legouvé, Ernest, författare, 40
 Leistad, Geirr, I., norsk historiker, 12
 Leman, umeåsläkt, 23
 Lenin, Vladimir Iljitj, 45
 Lewin, Leif, professor, 44
 Lidforss, Bengt, professor, skriftställare, 41
 Liljefors, Bruno, konstnär, 72
 Lilliehöök, släkt, 10
 (Lillie,) Matthias Gregersson, biskop, 21
 (-) af Ökna, Anders Larsson, 2
 Liltvedt, Terje, norsk historiker, 11
 Lind, Jenny, sångerska, 7
 Lindberg, Greta se Bonnier
 Lindbergh, Charles, flygare, 58
 Lindegren, Erik, författare, 9
 Lindgren, John, chefredaktör, 44
 Linné, Carl von, professor, 68
 van Lipen, Erik, kanik, 20
 Lindhagen, Carl, borgmästare, 43, 69

- Lindström, Ulla, statsråd, 55
 Ljung, Sven, fil dr, stadshistoriker, 18
 Loyé, Georges de, museichef, 70
 Losman, Arne, docent, 24
 Lucretia Magnusdtr, 17
 Ludwig, Walther, tysk personhistoriker, 14
 Lundbergh, Hans, överstelöjtnant, 15
 Lundeberg, Christian, statsminister, 43
 Läma, Håkan (Jonsson), marsk, 20
 Lövgren, Anna-Brita, fil dr, 25
- Magnus Eriksson, kung, 18, 19, 21, 70
 Magnus Henriksson, kung, 17
 Magnus, hertig av Östergötland, 4, 12–13, 16–17
 Magnus Jönsson se sparre över blad
 Makeléer (Mackleir), släkt, 16
 Malmström, Carl Gustaf, riksarkivarie, 27
 Mannerheim, Carl Gustaf, marskalk, 61
 Marcussen, Elsa Brita, dotter till Per Albin Hansson, 46
 Margareta Eriksdtr se Leijonhufvud
 Martinson, Harry författare, 9
 Matthias Gregersson se Lillie
 Matisse, Henri, konstnär, 53
 Maximilian, II, kejsare, 14
 Meldgaard, Eva Villarsen, dansk språkforskare, 23–24
 Messenius, Johannes, professor, 5
 Meyerson, Åke, överintendent, 14
 Miller, Alice, psykiater, 53
 –, John, slumpräst, 58
 Millqvist, Victor, journalist, 65
 Moberg, Vilhelm, författare, 58
 Modéer, Ivar, professor, 22–23
 Munch, Peter Andreas, norsk professor, 12
 Mundal, Else, norsk historiker, 11
 Munthe, Ludvig W:son, generallöjtnant, 14 (mussla) Anders Pedersson, fogde, 20 ff
 Myrdal, Jan, författare, 58
 Måns Bengtsson se Natt och Dag
 Månsson, Fabian, riksdagsman, författare, 43
 Möller, Gustav, socialminister, 45, 56
- Napoleon I, fransk kejsare, 23, 31
 (Natt och Dag), Birgitta Månsdotter, 21
 (–) Måns Bengtsson, riksråd, 21
 Neipperg, Magdalena von, 14
 Nelson, Gösta, kyrkoherde, 36
 Nerman, Ture, journalist, författare, 45, 57
 Nicolaus av Myra, biskop, 18
 Nietzsche, Friedrich Wilhelm, filosof, 52
 Nils Jönsson se Jacobsköld
 Nils Klasson se Sparre av Ellinge
 Nilsson, Bengt, höjdhoppare, 61
 –, Göran B., professor, 33–36
 –, Ingemar, idéhistoriker, 69
 Nilsson, Kristina, sångerska, 7
 –, Sven A., professor, 25
 –, Vera, konstnär, 54
 Norborg, Lars, predikant, 37
 Nordensvan, Georg, kritiker, författare, 54
 Nordman, umeåsläkt, 23
 Nordström, Johan, professor, 74
 Norlén, Lisa, skådespelerska g.m. Per Albin Hansson, 46
- Numers, Margareta Christina von, änka efter M. Aurivillius, 72
 Nyblæus, Gustaf, överste, förstandare för GCI, 39
 Nycop, Carl Adam, redaktionschef, 57
 Nygren, Ernst, arkivråd, 5
- Odenocrants, Reinhold, landsantikvarie, 14
 Olavus Jacobi, läkare, 13
 Oljelund, Ivan, författare, 46
 Olof Nilsson, landbofogde, 12
 Olsson, Olof, ecklesiastikminister, 45
 –, Oscar, lektor, internationell chef för Godtemplarorden, 45
 –, Viktor, konstnär, 75
 Oscar I, kung, 23
 Oscar II, kung, 23
 Oscarson, Karin, dotter till Per Albin Hansson, 46
 Otterbjörk, Roland, universitetslektor, 22
 Oxenstierna, Axel, rikskansler, 14
- Palm, August, skraddare, agitator, 42, 72
 Palme, Olof, statsminister, 56
 Palme Eriksson se Rosenstråle
 Peder Nilsson se Jacobsköld
 – Swart, biskop, krönikör 20
 Peringskiöld, Johan, kansliråd, 1–2, 4, 17
 Peter Ulfsson se Roos av Ervalla
 Petersen, Henry, konstnär, 6, 7, 9
 Petersén, Carl, major, 61–62
 Peterson, Adelaide, författare, 7
 –, Lena, språkforskare, 23
 Petrus Olavi, prior, 13, 19
 Piaget, Jean, psykolog, 29
 Pihlström, A., kapten, 15
 Plantin, umeåsläkt, 23
 von Platen, Baltzar, sjöminister, 34
 Posse, Amelia, författare, 53
 –, Gunhild g.m. Poul Bjerre, 52
 Primrose se Rosebery
- Räneke, Jan, fil dr, heraldiker, 13, 24
 Rantzau, Daniel, dansk fältherre, 10
 Rasmus Ludvigsson, sekreterare, 2, 5, 13–14, 18, 19, 21
 Reenberg, Holger, teaterchef, 59
 Reichenau, Walter, fältmarskalk, 50
 Rekdal, Jan-Erik, norsk historiker, 11
 Revera, Margareta, docent, 25
 Rexius, Josef Nathanael, domprost, 37
 Rhodin, Teddy, balettchef, 59–60
 Richert, Arvid, minister i Berlin, 47
 Rodhe, Edvard Herman, biskop, 37
 Ronge, Mats, lokalhistoriker, 72
 (Roos af Ervalla,) Peter Ulfsson, 13
 Rosebery, A. Ph., engelsk statsman och historiker, 23
 Rosell, Anton, domprost, 37
 Rosen, Elsa Marianne, von balettchef, 59
 Rosenhane, Schering, d.y., kansliråd, 4
 Rosman, Holger, fil dr., direktör, 14
 (Rosenstråle,) Palme Eriksson, urkundsförfalskare, 18
 Rudbeck, Olof d.ä., läkare, naturforskare, polyhistor, 68, 74

Rudbäck, umeåsläkt, 23
 Rummel, Salomon, kyrkoherde, 72
 Runell, Erik, arkivsekreterare, 18
 Rydén, Verner, skolman, politiker, 72
 Råch, umeåsläkt, 22
 Rådström, Karl Johan, chefredaktör, 56
 Råäf, Leonhard, kammarjunkare, etnograf, 13
 Rönnlund, Assar, skidåkare, 61
 Rönnquist, Rodrik Ludvig, adjunkt, 72
 Sandler, Rickard, landshövding, utrikesminister, 47
 Salén, Sven, seglare, 60
 Sara-Brita Mårtensdotter, 8
 Sartre, Jean Paul, filosof, författare, 68
 Sawyer, Birgit, fil dr, 10
 –, Peter, professor, 10
 (Schack av Skyvalla,) Anna Gjordsdotter, 21
 von Schantz, Carl Ludvig, assessor, 3
 Schartau, Henrik, prost, 36
 Scheffer, Gunnar, statsheraldiker, 70
 Schenström, C. F., överstelöjtnant, 15
 Schimanski, Johan, norsk historiker, 11
 Schnurre, Wolfgang, tysk emissarie, 48
 Schöldström, Birger, författare, 39
 Scribe, Eugène, författare, 40
 Segerstedt, Torgny, chefredaktör, 74
 Sigge Guttormsson av Ljuna, 13
 Sigismund, kung, 12
 Silverling, Johan Andersson, stenhuggare, 14
 Sköld, Per Edvin, försvarsminister, 61
 –, Vilhelm, kassör, godtemplare, 69
 Snöbom, Alfred Theodor, folkskollärare, 32
 Sjöberg, Patrik, höjdhoppare, 61
 Solle, John, norsk historiker, 11
 (sparrar, 2 nedvända), Johan Håkansson, 1
 Sparre, Johan, ståthållare, 16
 (–,) Lars Siggesson, marsk, 4–5
 –, Erik, riksråd, 4
 (Sparre av Ellinge,) Nils Klasson, riksråd, 10
 (– av Tofta,) Karl Ulfsson, marsk 19
 (sparre över blad,) Magnus Jönsson, frälseman, 10
 Staaf, Karl, statsminister, 42
 von Stedingk, Gösta, militärattaché, 62
 Stemshang, Ola, norsk språkforskare, 23
 Sten, Gustav I:s son, 4–5
 –, Eriksson se Leijonhufvud
 Steffen, Gustaf, professor, 45
 Stenmark, Ingemar, slalomåkare, 60
 Sterky, Fredrik, chefredaktör, 42
 Stewen, överste, finsk militärattaché, 62
 Stierneld, Adolf Ludvig, ståthållare, 5
 Stiernman, Anders Anton von, kansliråd, 4–5
 (stjärnor, 2.) Kristman Andersson, häradshövding, 10
 Strand, Axel, LO-ordförande, 63
 –, Birgit, se Sawyer
 Strindberg, August, författare, 6, 68
 Ström, umeåsläkt, 22
 Sten Sture d.y., riksföreståndare, 21
 Sture Sten d.ä., riksföreståndare, 10, 20
 Ström, Fredrik, chefredaktör, skriftställare, 45
 (Sture), Svante Nilsson, riksföreståndare, 20
 Styke, Albrekt, 13
 –, Arend, vitaliebroder, 13

(Svartingstorpssläkten,) Johan Siggesson, överste, 17
 Sundell, Charles, sodavattensfabrikör, 8
 Svan, Gunde, skidåkare, 61
 Swartz, Carl, statsminister, 44
 –, Erik C:son, genealog, 4
 Svinakula, Henrik, 1
 –, Lyder, 1, 2
 (Svinhuvud), Daniel Jönsson, kyrkoherde, 1
 (–), Hans Jönsson, bergmästare, 1, 3
 (–), Hinse Jönsson, 2
 Säfwenberg, Sven, bandyspelare, 60
 Säre, Pehr Arvid, adjunkt, hembygdsforskare, 32
 Söderberg, Hjalmar, författare, 39
 Söderpalm, Sven Anders, professor, 63
 Sörlin, Sverker, idéhistoriker, 69
 Thors, Carl-Erik, finländsk språkforskare, 23
 Thorsson, Fredrik, finansminister, 45
 Thörnell, Olof, överbefälhavare, 62
 Tingsten, Herbert, professor, chefredaktör, 57
 Tirén, Johan, konstnär, 72
 (Tott,) Erik Tönnesson, kapten, 16
 Tre rosor, släkt, 10
 Tropp, Sven, premiärdansör, 59
 Ulf Gudmarsson se Ulvåsaätten
 Ulf Persson se Halvgjort av Flishult
 Ullman, Uddo Lechart, biskop, 37
 (Ulvåsaätten,) Birger Ulfsson, riksråd, lagman, 12
 (–,) Cecilia Ulfsdtr, 12
 (–,) Katarina Ulfsdtr, 12
 (–,) Ulf Gudmarsson, riksråd, lagman 13
 Unonius, Gustaf, präst, 8–9
 Urban VI, påve, 19
 Utter, Per Månsson, arkivsekreterare, 2
 Utterström, Sven, skidåkare, 61
 Waern, Dan, löpare, 61
 Wahlfisk, Johan, prost, 18
 Valdemar, hertig, 19
 Waldén, Bertil, landsantikvarie, 17, 72
 Waldenström, Peter, lektor, religiös ledare, 37
 Wallenberg, Agathon, häradshövding, 33
 –, Annie, 51
 –, André Oscar, bankdirektör, 33–36
 –, Fredrik, underlöjtnant, 51
 –, Gustaf, envoyé, 51–52
 –, Jacob, bankdirektör, 57
 –, Laura, 33
 –, Maj, 51–52,
 –, Marc, bankdirektör, 57
 –, Marcus, bankdirektör, 57
 Wallenberg, Marcus, biskop, 33
 –, Raoul, legationssekreterare, 51–52
 –, Raoul Oscar, underlöjtnant, 51
 Walpole, Robert, skattkammarlord, 27
 Wanner, Theodor, doktor, 50
 (Vasa,) Ebba Erikdtr, 5
 Wassberg, Thomas, skidåkare, 61
 Weibull, Curt, professor, 30
 –, Lauritz, professor, 30
 Wennerberg, Gunnar, eklektiskminister, tonsättare, författare, 52

- Wennstedt, Margit, språkforskare, 22
 Wernstedt, släkt, 17
 —, Folke, riddarhusgenealog, 17
 Weseth, Birgit Marie, norsk historiker, 11
 Vestdahl, Sigrid, sambo m. Per Albin Hansson, 46
 Westerlund, C., kapten, 15
 Westin, Gunnar T., professor, 10
 Westman, Karl Gustaf, justitieminister, 44, 47–48
 Whitlock, Anna, föreståndare, kvinnoaks-kvinna, 41
 Wicksell, Knut, professor, 41
 Wide, Edvin, löpare, 61
 Widén, Johan, civilminister, 43–44
 Wieselgren, Magnus, kyrkoherde, 37
 —, Peter, domprost, 37
 Vigerust, Tore H., norsk historiker, 11–12
 Wigforss, Ernst, finansminister, 47
 Wilde, Oscar, engelsk författare, 23–24
 Vilken Olsson, bergsfogde, domare, 3
 (Vinstorpaätten,) Knut Ambjörnsson, 20
 Wising, Maj, se Wallenberg
 —, Per, professor, 51
 —, Sophie, 51
 Wittrock, Georg, professor, 73
 Witzlav II, furste av Rügen, 12
 Vougt, Allan, chefredaktör, försvarsminister, 48
 Wrangel, Herman, riksråd, 14
 Wänman, umeåsläkt, 23
 Yxkull, släkt
 Zijlen, Poletta von, 16
 Zorn, Anders, konstnär, 7, 72
 Åberg, Alf, professor, 31
 Öhrvall, Hjalmar, professor, 68
 Örnberg, Viktor, landarkivarie, genealog, 4, 13
 Örne, Anders, generaldirektör, kooperatör
 Östberg, Ragnar, professor, arkitekt, 53

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

ÅTTIOFÖRSTA ÅRGÅNGEN
1985

STOCKHOLM

PERSONHISTORISKA SAMFUNDET
GENOM
PER THULLBERG

MEDEL TILL UTGIVNINGEN HAR ANSLAGITS AV
HUMANISTISK-SAMHÄLLSVETENSKAPLIGA FORSKNINGSRÅDET
OCH KUNGLIGA PATRIOTISKA SÄLLSKAPET

INNEHÅLL

Smålands nation i Åbo 1677–1798. Av P Wilstadius. Utgivna av <i>Sten Carlsson</i>	
Vilket vapen förde bergsfogden Jöns Ingemarsson ? Av <i>Anders Winroth</i>	1–3
Konung Gustav I:s som barn avlidna söner Karl och Sten. Av <i>Hans Gillingstam</i>	4–5
Tavelsamlingen som berättar om Chicagos pionjärhistoria. Av <i>Ulf Beijbom</i>	6–9
Recensioner	
Alingsås' förhistoria. Av <i>Hans Gillingstam</i>	10–11
Ny medeltidstidskrift. Av <i>Hans Gillingstam</i>	11–12
Gravmonumentet i Vadstena klosterkyrka. Av <i>Jan Liedgren</i>	12–14
En tysk immigrants ursprung. Av <i>Hans Gillingstam</i>	14–15
Dalaregementets officerare och underofficerare. Av <i>Hans Gillingstam</i>	15–17
Om Örebro stad under medeltiden. Av <i>Jan Liedgren</i>	17–22
Personnamnsforskning. Av <i>Hans Gillingstam</i>	22–24
Kungliga Karoliner i ett samhällsperspektiv. Av <i>Berndt Fredriksson</i>	24–26
Arvid Horn som politisk räv. Av <i>Göran Nilzén</i>	26–28
Pyskologisk socialhistoria. Av <i>Håkan Olsson</i>	28–30
Erik Gustaf Ehrström – ögonvittne i Napoleonkrigets Ryssland. Av <i>Lena Rangström</i>	30–32
Gotländsk lokalhistoria. Av <i>Lennart Bohman</i>	32
En man för sin tid. Av <i>Göran Nilzén</i>	33–36
Västsvensk kyrkdebatt. Av <i>Jan Arvid Hellström</i>	36–38
Idrottshistoria. Av <i>Jan Lindroth</i>	38–39
En teaters historia. Av <i>Kerstin Derkert</i>	39–40
Kvinnokamp, rösträttskamp och fredsarbete. Av <i>Barbro Schaffer</i>	41
Brantings som unga. Av <i>Åke Lilliestam</i>	41–43
Widéns dagbok. Av <i>Björn Gäfvert</i>	43–44
Per Albin I. Av <i>Åke Lilliestam</i>	44–46
Per Albin II. Av <i>Ulf Brandell</i>	47–49
Arvid Fredborg minns. Av <i>Alf W. Johansson</i>	49–50
Några bidrag till Raoul Wallenbergs biografi. Av <i>Elise Adelsköld</i>	51–52
Poul Bjerre. Av <i>Barbro Schaffer</i>	52–53
Sigrid Hjertén. Av <i>Barbro Schaffer</i>	53–55
Makarna Erikssons memoarer. Av <i>Per Thullberg</i>	55–56
Abbe minns. Av <i>Ulf Brandell</i>	56–57
Den okände emigranten. Av <i>Ulf Beijbom</i>	57–59
Malmöbaletten. Av <i>Åke Lilliestam</i>	59–60
Bragdmedaljörer. Av <i>Gunilla Karlsson</i>	60–61
Svensk underrättelsetjänst. Av <i>Ulf Brandell</i>	61–62
Arbetsgivarehistoria. Av <i>Jan Glete</i>	62–65
Äntligen, en riksdagsmatrikel! Av <i>Gunilla Karlsson</i>	65–67
Personhistoriskt symposium. Av <i>Per Thullberg</i>	67–70
Nordisk heraldik. Av <i>Bror Jacques de Wærn</i>	70–71
Tidskriftsöversikt. Av <i>Per Thullberg</i>	72–75
Meddelande angående Personhistoriska Samfundets årsmöte 1985	77
Förkortningslista	78
Personregister	79

